

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№3 (59) 2015

шілде, тамыз, қыркүйек, 2015

июль, август, сентябрь, 2015

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

М.Малбаков, филология ғылымдарының докторы, проф. (бас редактор); **Ә.Т.Қайдар**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Ғ. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **К.Ш.Хұсайын**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **А.Фазылжанова**, филология ғылымдарының кандидаты; **А.Хабиева**, филология ғылымдарының кандидаты; **Д.К.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакция алқасы:

Ж.Манкеева, филология ғылымдарының докторы, проф. (нөмірдің жауапты редакторы), **Г.Көбденова**, филология ғылымдарының кандидаты (жауапты шығарушы).

Редакционный совет:

М.Малбаков, доктор филологических наук, проф. (главный редактор); **А.Т.Қайдар**, академик НАН РК; **Р.Ғ.Сыздық**, академик НАН РК; **К.Ш. Хұсайын**, доктор филологических наук, проф.; **О.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф.; член корр. НАН РК; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жүнісбек**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан.; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор института Лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **Н.Уәли**, доктор филологических наук, проф.; **А.Фазылжанова**, кандидат филологических наук; **А.Хабиева**, кандидат филологических наук; **Д.К.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Редакционная коллегия:

Ж.Манкеева, доктор филологических наук, проф. (ответственный редактор номера), **Г.Көбденова**, кандидат филологических наук (ответственный выпускающий).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен
05.03.2001 жылы берілді

Государственный регистрационный
№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры
информации и общественного согласия

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА – 550 ЖЫЛ

МРНТИ 16.21.61

Р.Сыздықова

ҚР ҰҒА академигі, Түркияның «Dil Kurumu» лингвистикалық қоғамының корреспондент мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор

ХАНДЫҚ ДӘУІРДЕГІ ҚАЗАҚТЫҢ СӨЗ ӨНЕРІ

Аннотация. Ақын-жыраулар шығармашылығындағы қару-жарақ, киім-кешек, топонимдер және т.б. атауларды көркемдік анықтамалар (яғни эпитеттер) түрінде қолдану, олардың мәдени-танымдық коннотациясы, көркемдік тәсілдері мен құралдары (ассонанс, аллитерация, қайталау, аллогизмдер, антитезалар және т. б.), мифологемалар мақалада қазақ ауыз әдебиетінің үлгілері, қазақ әдеби тілінің Хандық дәуірінде дамуының негізі ретінде сипатталады.

Тірек сөздер: біріктіру функциясы, тәуелсіздік рухы, сөз байлығы, көркем сөйлеу, эпитеттер, поэтика, окказионал сөздер, қайталама сөздер және т. б.

Р.Сыздықова

Академик НАН РК, член-корреспондент турецкого лингвистического общества «Dil Kurumu», доктор филологических наук, профессор

СЛОВЕСНОЕ ИСКУССТВО КАЗАХОВ В ХАНСКУЮ ЭПОХУ

Аннотация. Употребление наименований оружия, одежды, топонимов и др. в виде художественных определений (т.е. эпитетов), их культурно-познавательная коннотация, художественные приемы и средства (ассонанс, аллитерация, повторы, аллогизмы, антитеза и др.), мифологемы в творчестве акын-жырау характеризуются в статье как образцы фольклора казахов, как основа развития казахского литературного языка в эпоху ханства.

Ключевые слова: консолидирующая функция, дух независимости, словарное богатство, художественная речь, эпитеты, поэтика, окказиональные слова, слова-повторы и др.

R.Syzdykova

Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, corresponding member of the Turkish Linguistic Society «Dil Kurumu», doctor of philological sciences, professor

VERBAL ART OF KAZAKHS IN THE KHANATE ERA

Annotation. The use of the names of the weapon, clothes, toponyms, etc. in the form of art definitions (i.e. epithets), their cultural cognitive connotation, artistic means (alliteration, repetitions, allogisms, antithesis, etc.), mythemes in creativity of an akyn- zhyrau are characterized in the article as models of verbal art of Kazakhs, as the basis of the development of the Kazakh literary language during the khanate era.

Keywords: consolidating function, spirit of independence, dictionary wealth, artistic speech, epithets, poetics, occasional words, etc.

Қазақ хандығы тарих сахнасына шыққанда, оған қызмет еткен тіл – қазақ тілі болды, өйткені бұл тіл – осы хандықты құраған қаңлы, қыпшақ, алшын, арғын, найман, керей, жалайыр, тағы басқа да ру-тайпалар сөйлейтін тіл болды. Қазақ тілі аталған ру-тайпаларды бір-бірімен табыстыраптын ұйытқы хандықты құраған күштердің бірі болған дейміз. Сонымен қатар бұл тіл қатынас құралы ғана емес, хандықтағы жұртшылықтың (адамдардың) мәдени-рухани талабын өтейтін толыққанды әдеби тіл болған. Тіл бұл сипатқа хандық құрылған кезден бұрындары ие бола бастаған. Өйткені тіл және оның өзі немесе *қарапайым тіл, әдеби тіл, ауызша тіл, жазба тіл* деген түрлері бір сәтте, бір жылда пайда болмайтыны мәлім.

Әдеби тілдің бағасын беретін шарттардың бірі оның сөздік қазынасы барынша бай, грамматикалық, әсіресе морфологиялық тұлға-тәсілдері жүйеленіп, нормаланған, фонетикалық құрамы да өзге түркі тілдерінен, оның ішінде ең жақын туыстас батыс қыпшақ тобындағы тілдерден ажыратылып, өзгешелеу болып қалыптасқан болуы керек. Екіншіден, әдеби тіл сол тілде сөйлейтін жұртты (адамдарды) біріктіріп, бөлініп кетуден сақтайтын күш болуы шарт. Үшіншіден, бұл тіл аймақтарға, өлкелерге қарай азды-көпті бөлініп тұратын лексикалық, грамматикалық, фонетикалық ерекшеліктері жоқ, яғни диалектілерге бөлінбеген тұтас, барлық қолданушыға бірдей түсінікті монолит тіл болуы шарт. Төртіншіден, ең негізгісі әдеби тіл сөйлеу тілі қатынас құралы болу сипатынан өзгеше, өте көркем, әсем, әсерлі тіл болуы шарт. Ал соңғы шарт негізінен өлең сөзде (поэзияда) қолданыс табады. Көптеген халықтың әдеби тілдері сияқты, қазақ тілінің де әдебилік статусын беретін өлеңсөз (поэзия) болды. XV-XVIII ғасырлардан бастап аты белгілі ақын-жыраулардың, билердің өлең-жырларына, толғауларына қарап соңғы айтылған белгілерді көрсете аламыз. Мысалы, сөз етіп отырған дәуірдегі Қазтуған, Асан қайғы, Доспанбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Марқасқа, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар жырау, Көтеш ақын, Шал ақындардың өлең-толғауларында сөз болатын қару-жарак, киім-кешек, жер-су т.б. атаулары жалаң өзі аталмай, көркем анықтауыштармен (эпитеттермен) келеді. Мысалы, жай *найза* емес, *толғамалы ақ найза*, жалаң *қылыш* емес, *алдаспан ақ ауыр қылыш*, сондай-ақ жақпен атылатын оқтар да әсерлі көріктеуіш сөздермен келеді: *он екі тұтам оқ, ала білек оқ, күшіген жүнді оқ, шай жібек оқ* деп беріледі. Бір қарағанда, бұл тіркестер оқтың қандай екенін айыратын жай анықтауыштары сияқты көрінеді, бірақ олар – жай сындар ғана емес, сипаттама әсерлі сындар екендігі даусыз. *Сүңгі* сөзі жай атала салмайды, *төрт қырлаған көк сүңгі* деп келтіріледі. Киім-кешектен жай ғана *тон* (ертеректе тон жалпы киім дегенді білдірген) *алқаракіс тон* (бұл жердегі тон қазіргі түсінігіміздегі қысқы киім емес) болып келеді. Тек қана зат есімдер емес, етістіктердің де ең әсерлі варианттары келтіріледі. Мұндай сөздер поэтизмдер, қазақшаласак өлең сөзі немесе тек өлеңдегі қолданыстар болады. Мысалы, етістіктерден батырлардың қаһарланып жауға шапқанын *буырқанды, бұрсанды, мұздай темір құрсанды* деп келтіреді. Мұндағы *буырқанды, бұрсанды – қаһарына мінді* дегеннің ауыспалы мағынасында айтылған варианты. *Мұздай темір құрсанды* (қару-жаракты байлады) деп жырланады.

Осы сипаттамаларды дәлелдеу үшін Доспанбет жыраудың тұтас бір толғауын келтірсек: Толғамалы ала балта қолға алып, Топ бастадым – өкінбен, Тобыршығы биік жай салып, Дұшпан аттым – өкінбен. Тоғынды сарты нар жегіп, Көш түзедім – өкінбен. Туған айдай нұрланып, Дульға кидім – өкінбен. Зерлі орындық үстінде, Ал шымьлдық ішінде, Тұлымшағын төгілтіп, Ару сүйдім – өкінбен.

Бұл толғаудың алғашқы төрт жолында жауға шапқан батыр болғанын, келесі екі жо-

лында нармен көшетін бай болғанын, одан кейінгі жолдарда жас сұлуды сүйген жігіт болғанын айтып тұр. Бұл толғау жолдарының барлығында да әсерлі эпитеттер келтірілген: *толғамалы ала балта* – бұл сабы сусып кетпес үшін қайыспен оралған, соғыста қолданылатын үлкен балта. Үлкен жақ (жай, садақ). *Дулыға кидім* – бағыр болдым, соңғы жолдарда сұлу сүйіп қызық өмір сүргенін, барлығын әсірелеп, мағыналарын ауыстырып (метафоралармен) берген.

XV-XVIII ғасырлардағы өлең-толғауларда және осы жыраулардың аузынан шыққан деп танылатын бірқатар бағырлар жырларында бұл күнде қалың оқырманға түсініксіз жеке сөздер мен сөз тіркестері кездеседі. Олар тек сол ғасырларда пайда болған сөздер емес, негізінен әріден келе жатқан, XV ғасырдан бұрын толғап өткен ақын-жыраулардан келген көрікті сөздер. Ал бейтаныс қолданыстар көбінесе әсерлі, көрікті болып келеді. Аталған жыраулардың бірінде *Қоғалы көлдер, қом сулар* деген жолдар бар. Мұндағы *қом, су* деген сөздердің екеуі де көне: *қом* – толқын, *су* – өзен. Сол сияқты *толғамалы найза, толғамалы балта* дегендер де – өте көнеден келе жатқан эпитеттер. Сол сияқты *толағай* сөзі өлең сөздерде «жаланап бас» дегенді білдіретін өте көне сөз. Сірә, моңғол тілінен ауысқан болуы керек. Бұл сөздің ежелден келе жатқан бейнелі сөз екенін XIX ғасырда Дулат ақынның *Тау толағай көрінер тасы кетсе* деген өлең жолынан табамыз. Бұл сияқты көне сөздер алдымен көркем, бейнелі, әсерлі қолданыстар болады. Екіншіден, XV-XVIII ғасырлар ақын-жыраулар поэзиясы – алдыңғы дәуірлердің, XV ғасырдан бұрын өткен дәуірлердің жалғасы. Хандық дәуірдегі қазақ тілінің поэтикалық көркемдік сипаты тек көрсетілген мысалдардан ғана емес, өлең жолдарының (қатар тұрған сөздердің, тіркестердің) біркелкі дыбыстан басталғандығы да әдебилік сипатты білдіреді. XV ғасырда Асанқайғының:

«Елбең, елбең жүгірген, Ебелек отқа семірген. Екі семіз қолға алып, Ерлер жортар күн көрген. Еділ деген қиянға, Еңкейіп келдің тар жерге...» деген шағын толғауының әрбір жолы (тармағы) **е** деген дауысты дыбыстан басталып тұр. Сол сияқты Қазтуғанның (XVI ғ.): Билер өтті – би соңы, **Би** ұлының кенжесі, **Бу**ыршынның бұта шайнар азуы, **Би**дайықтың көл жайқаған жалғызы, – деген толғауының әрбір тармағы дауыссыз **б** дыбысынан басталып тұр. Бұларды ғылымда ассонанс және аллитерация деп атаймыз.

Аталған кезеңдегі әдеби тілдің үлгілері авторлы, авторсыз өлең-жырлардың поэтикалық құрылысының тағы бір амал-тәсілі арқылы ерекшеленеді. Ол ерекшеліктер біртұтастықта: бір тармақта, бір шумақта, бір толғауда қайталама әдісінің қолданылуында көрінеді. Қайталамалар өлең-жырдың тармақ соңында да келеді. Мысалы, Қазтуғанда: Атамыз біздің бұл Сүйініш, Күйеу болып барған *жұрт*. Анамыз біздің Бозтуған, Келін болып түскен *жұрт*.

Қайталама тәсіліне жеке сөздер де, тіпті ыңғайлас сөйлемдер де ілігеді. Көрсетілген кезеңдегі жыраулар тілінің көзге түсетін бір сипатты белгісі – айтпақ ойын бейнелеп беруі. Ол үшін тура лексикалық мағынасы бар жеке сөздің орнына оның көркем эквиваленті – бейнелі фразеологизмдер келтіріледі. Мысалы, Бұқар жыраудың *Бірінші тілек тілеңіз* деп басталатын толғауы – тұнып тұрған астарлы сөз тіркестері. Мұнда жырау *өлмеуі* деген сөздің орнына *үшкілсіз көйлек кимеу* (*Үшінші тілек тілеңіз үшкілсіз көйлек кимеске*) деп, *ауыру* дегеннің орнына *тәрде төсек тартып жату* деп, *біреуге тұтқын болу* дегенді *біреуге тегіннен тегін олжа болу* деп, *жасу келді* дегеннің орнына *желкілдеген ту келді* деп айшықтап, әсерлеп береді. Бұларда кездесетін *анасы аңырап қалу* (баласынан айырылу), *сөзге түспеу* (сөзді ұқтау, түсінбеу) деген метафоралар да *найзаны жасауға тіреу* (жаумен айқасу), *өкпемен қабыну, өтімен жарылу* (мықтап ренжу), *топқа кірер ұл* (бедерді ұл), *қазақтың қамал-қорғаны* (тірегі, ханы) деген осы қатардан.

Бұлардың ішінде Бұқар толғауларында кездесетін *қиядан қиқу төгіліп, аспанда жұлдыз аралап, ай нұрын ұстап міну* сияқты бейнелі тіркестердің жасалу үлгісі мүлде ерекше.

Мағыналары жағынан бір-бірімен қиыспайтын (тіркесе алмайтын), сырт қарағанда, алогизм болып көрінетін фразеологизмдер көркем тілде, оның ішінде өлең тілінде өте әсерлі болып танылады.

Ауызша дамыған әдеби тілдегі шығармалардың сөздік байлығы оларда қолданылған стильдік амал-тәсілдерге тікелей қатысты. Дидактикалық толғауларда кейде ондағы ой түйінін, яғни жыраудың айтпағын дәлелдеу үшін қарама-қарсы полостерді салыстыру тәсілін пайдаланды: *жақсы – жаман, дос – дұшпан, жібек – жүн, сұлтан – құл* т.б. Бұл амал осы кезеңдегі әдеби тілдің фразеологиялық қорын және қарсы мәндес есім сөздер мен етістіктер қазынасын байытып, олардың қолданыстарын тұрақтандырады.

Ал жыраулар поэзиясында *дұшпан, заман, несібе, дүние, дос* сияқты араб пен парсы сөздерін қолданудан бас тартпайды, өйткені мұндай сөздер қазақ халқын құраған ру-тайпалардың тіл тәжірибесінде алғашқы орта ғасырлардың өзінде-ақ орын алып келген болатын. Бірақ қазақтың ауызша дамыған әдеби тілі ортаазиялық жазба түркі әдеби тіл дәстүріне жүгінбей дамыды.

Аталған кезеңдердегі жыраулардың бізге жеткен мұрасының тілінен бүгінде қазақ әдеби тілінде әбден қалыптасқан поэтизмдерді: әдемі, әсерлі, бейнелі фразеологизмдерді табамыз. Сонымен қатар бірқатар көне сөздер мен Ноғай хандығында қатар өмір сүрген халықтардың тілдеріне, әсіресе ноғай тіліне тән сөздер мен бірдікілі морфологиялық тұлғаны кездестіреміз. Мысалы, «басшы» мағынасындағы *аға* сөзі (*қол бастаған аға бар; Ер Доспамбет аға*); «жақсы», «мықты» мағынасындағы *ару* (*ару ат, ару батыр*); «мықты, көп» мағынасындағы *ауыр* (*ауыр жұрт, Ноғайлының ауыр жұрты – Ноғайлының көп жұрты*); *ауыр байлық* (мол байлық), *жүмле* – «барлық, бүкіл» деген мағынада: *жазы* – «ашық дала, жазық дала» сөздері бұл күнде көрсетілген мағыналарда емес, өзге мағыналарда қолданылады. Ал Шалкиіз, Доспамбет, Ер Шобан, Жиембет жыраулардың толғауларында ноғай тіліне тән сөздер де орын алған: «шалбар» мағынасында *сақсыр*; «бұлақкөзі» мағынасындағы *шешме*; «ата тек» мәніндегі *сой*; «барлық, бүкіл» мағынасындағы *жүмле* сөздері – ноғай тілінде бүгінде де осы мағынада жұмсалатын сөздер. Сірә, бірқатар XV-XVI ғасырлар жыраулары екі тілде қазақ, ноғай тайпалары қолданып жүрген тілдерінде кейде бірдей толғай бергенге де ұқсайды. Шалкиіз бір толғауында: «Мен қазақ шығып барамын», – дейді. Ал *қазақ шығу* деген тіркес «қазақ болу» дегенді білдіреді, *шығу* сөзі көне түркі тілінде «болу» деген мағынаны да берген. Бұл жыраулардың тіліндегі *соңыратын* – «кейін, соң», *асмар ету* – «тапсыру, қалдыру», *шал* – «ақ» (*шал сақалың жылаттың, шал қоян – ақ қоян*), *тебір* (?) (*тебір жаман жұрттың теңі емес-ті*), *көксу* – «көкке көтерілу» (*Ана Еділден көксіген (көкке көтерілген)*), *О дағы бір тарланға жолығар*, мұндағы *тарлан* – «қыран құс»), *ең* – «адамның жүзі, беті» (*Еңінде семсер ақ тісті*), *қом* – «толқын» (*қозғалы көлдер, қом сулар* – толқынды өзендер), *су* – «өзен» (*Еділ-Жайық екі су*); *жарақшы* – «емші» (*Жа-ра аузына қан қатты, Жарақшылар жоқ па екен, келсі – «күзет» (Келсидегі адамға түн ұйқысын таптырмас)* т.с.с. дегенді білдіреді. Қазтуған бір толғауында: *Сөйткен менің Еділім, Сен салмадың, мен салдым*, – дейді. Мұндағы *салу* етістігі «қалдырып кету, қалдыру, тастау» деген мағынаны білдіреді. Бүгінгі қазақ тілінде бұл етістік сөз тіркестері *дүние салу* («қайтыс болу») – бұл дүниені қалдырып кету), *құлын салу* («құлын тастау») т.б. тіркестерінде сақталған. Бұл көрсетілген тұлғалардың көбі – өте көнеден, бабалар тілінен қалған реликтілер. Олар XV-XVII ғасырлардағы әдеби тіл үлгілерінде аса көп емес. Олардың көбі – контекске қарай онай түсінуге болатын тұлғалар, ал бірен-саранын қазіргі қазақ тілінде сақталған өлең-жырларда, мақал-мәтелдерде, сөз тіркестерінде, қос сөздердің сынарларында сақталған көнеліктердің этимологиясына, мағыналарына арналған зерттеулер және бүгінгі түсіндірме сөздіктерде «көне» деп көрсетілген тұстарынан тауып оқып, түсінуге болады.

Мұндай мағынасы күңгірттеу, бірден тап басып тани алмайтын жеке сөздер мен сөз тіркестері бұл күнде ең бір сүйіп оқитын, ұлттық әдеби қазынамыз – «Батырлар жырлары» мен «Ғашықтық жырларымызда» да бар. Бірақ оларды жағсынып не түсініксіз деп оқымай жатқан ешкім жоқ. Көне сөз (архаизм), ескі сөз (историзм) дегендер тіл-тілдің дамуының соңғы бірер жылының ішінде де пайда болып жатады.

Сөз болып отырған соңғы кезең XVIII ғасырдағы қазақ сөз зергерлері бұрынғы поэтикалық амал-тәсілдер мен тілдің көріктеу құралдарын пайдалана отырып, жалпы толғаулар сарынынан күнделікті өмірдің өзін сөз ететін өлең-жырларды дүниеге келтіре бастады. Бұған кезеңнің уәкілдері – Тәгіқара, Көтеш, Шал ақындардың туындыларында жыраулық дәстүрден гөрі ақындықтың сипаты басымдау келіп отырғандығы дәлел. Олардың ішінде Шал ақынның өлеңдерін атауға болады. Оның шығармаларында бір тақырыпты нақты сөз ету күштірек болып келеді. Сондықтан алдыңғы аталған жыраулардағы бейнелі тіркестерден гөрі, тура мағынасындағы сөздер көбірек қолданылады.

Сөйтіп, XV-XVII ғасырларда жыраулар мектебі мейлінше дамыған, соған лайық жыр-толғау жанрының бел алған тұсы болды. Бұл кезең поэтикалық белгілері күшті «шешендік сөздер» дегеннің де қазақ мәдени әлемінің бір дүниесі болған. Ал XVIII ғасырда жыраулар дәстүрі әрі қарай жалғаса түсіп, жаңа белгілерге ие бола бастайды. Ол белгілер қазақ поэзиясындағы ақын, ақындық мектепке тән амал-тәсілдерге көшу процесін көрсетті. Сондықтан халық арасында XVIII ғасырда, кейде тіпті XIX ғасырдың орта тұсында жасаған кейбір сөз иелерін «ақын» деп те, «жырау» деп те атап кеткені байқалады. Бұл – өлең-жыр дүниесіндегі жалғастық пен жаңалықтың айырым-шегін тануға қатысты екендігі белгілі.

Сонымен, хандық дәуірдегі қазақтың әдеби тілін танытатын сөз өнері де даму процесінде бір орында қалмай, бірте-бірте өзгерістерге түсетін тарихи-динамикалық құбылыс болғандықтан, оның даму барысындағы кезеңдердің де ара-жігі болатыны заңды. Бірақ бұл жіктер бірден, тұтқиылдан басталмай, жыраулықтың көптеген белгілері ақындар шығармаларында әлі де сақталып, орын алғандығын тілдік-стильдік талдаулар танытады. Айталық, Махамбет ақын өз өлең толғауларын 7-8 буынды аралас, шұбыртпалы ұйқас суретімен жырлағаны белгілі. Сондай-ақ Махамбеттен 2-3 ғасыр бұрын өткен Доспамбет, Шалкиіз, Қазтуғандардың толғауларында кездесетін бейнелі сөздерді (*Қоғалы көлдер, қам сулар, айналайын Ақжайық, ат салмай өтер күн қайда* дегендер сияқты), батырлар жырларындағы: *балдырғаны білектей, баттауызы әсүректей* («Едіге» жыры) деген сияқты қолданыстар Махамбет ақынды жыраулар қатарына жақындатады. Керісінше, бірқатар жыраулар әлеуметтік тақырыптарды сөз еткен тұстарда ақындарша сөйлеп кетеді. Қазақ хандығы дәуіріндегі авторлы, авторсыз өлең, толғау, жырларда қазақ әдеби тілінің біршама тұрақталған жүйелі эстетикалық (көркемдік) қоймасы болған.

Сөз етіп отырған ғасырлардағы өлең толғаулардың негізгі тақырыбының бірі – жаугершілік болды. Қазақ хандығы дәуірі осы хандықты, жерін, суын сақтап қалу үшін күрескен жаугершілік кезең болғаны белгілі. Шоқан Уәлиханов: «XVII-XVIII ғасырларда азаматы аттан түспеген қан жосыған жылдар болды», – дейді. Және осы жылдарда ұрыс-соғысқа қатысты жеке сөздер мен сөз тіркестері жиірек қолданылып, сөздік қор мольға түсті. Бұлар қару-жарақ, киім-кешек, құрал-жабдық, соғыс тәсілдері, соғысқа қатысатын жандарды, әскери тәртіп жүйелерді атайтын терминдік мәнге жақындайтын сөздер мен сөз тіркестері болып келеді. Қару-жарақтар мен киім-кешек, құрал-жабдық атаулары жоғарыда көрсетілді. Ал осы жаугершілікке қатысты қимыл-әрекеттерді атайтын және олардың орындалу амалдарын білдіретін сөздер бұл кезеңде кейбірі пайда болып, кейбірі жиі қолданылды. Мысалы, әскер қатарына келу – *ту астында тұру*, соғысқа аттану – *тұтпар мініп ту ұстау*, тұтқынға түсу – *пенде болу*. *Жетім, жесір* сөздерінің осы күнгі мағыналары айқын: жесір «ері өлген әйел» дегенді, жетім «әкесі не шешесі, не екеуі де

жоқ бала» дегенді білдіреді. Ал ертеректегі қазақ тілінде бұл сөздердің беретін мағынасы өзгеше болған. Шоқанның көрсетуінше: «Қазақтар құлдарды екіге бөлген: соғыста қолға түскен құлды (тұтқынды) *олжаласқан құл* немесе *жесір* (ерекшелеген – біз. Р.С.) деп, ал сатып алған немесе өзге жолмен (соғыста емес) келген құлды *жетім* деп атаған». Шоқанның осы сөзін қазақ жырлары мен көне әдеби нұсқалары дәлелдейді. Мысалы, Қобыланды жырында: *Екі пенде әкелдім, Берсем сені күйеуге, Бас жетімің еткендей* (яғни жасауыңа бергендей) – дейді әкесі қызына. Мұндағы *екі пенде* деп отырғаны – ұйқыда қолға түскен Қобыланды мен Қараман. Бұл тәрізді мысалдарды хандық дәуіріндегі өлең жырлардан едәуір көптеп келтіруге болады.

XV-XVIII ғасырларда күні бүгінге дейін бізге, қазақтарға әбден таныс айтыс өнері де орын алғанын жорамалдаймыз. Бірақ жеке өлең-толғаулар сияқты жапталып, ауыздан-ауызға көшіп, бізге жетпеген тәрізді. Мұның да көріністері келесі ізденістерімізде танылуы мүмкін. Бұл өлең түрінің күні бүгінге дейін келгенін қазіргі айтыстарымыздан білеміз.

XIX ғасырда айтыс өте жоғары дамыған болатын. Ол – өз алдына ізденіп, зерттейтін тақырып. Айтыс айналамыздағы өзге жұрттарды таңғалдырып отырғаны белгілі. Бұл өнер – қиын дүние. Мұнда ақын өзінің айтпағын табан астында суырып салып жеткізіп отыруы керек. Қарсылас та осылайша жауап беруі керек. Кез келген ақын бұл өнерді алып кете алмайды. Бұған бала кезінен жаптығып, өзін үйреткен сөз зергерлері ғана барады. Бұл жөнінде қазіргі болып жатқан айтыстардың тіліне қарап айтылып жүрген талдаулар мен танымдар, пікірлер баршылық.

Адамзат сөз болған тұстарда оның тілі туралы да айтылмай қалмайды. Сондықтан біз бұл мақалада қазақ хандығы сияқты жаңа құрылымның басын 550 жылдан бастап атап отырғанда, ол хандыққа қызмет еткен қазақтың әдеби тілін осы тұстан бастап сөз етіп отырмыз. Бірақ екеуі бірден, бір сәтте пайда болған жоқ. Әдеби тіл хандықтан әлдеқашан бұрын негізі қаланып, біршама дамып келген болатын. Бірақ осы тілді танытатын үлгілер (өлеңдер мен жырлар) хандық дәуірдің басталуымен сәйкес келеді. Енді осы екі қатарлас келген құбылыс – хандық пен әдеби тіл бір-біріне қандай қызмет көрсетті? – сол жайында бір-екі ауыз айтсақ.

Қазақ тілінің хандықты құрып, жариялау барысындағы қызметі ең мықты күштердің бірі болғаны даусыз. Өйткені бірігіп хандық болып, одақ құрған ру-тайпалар бір тілде сөйлеген болатын. Ал хандықтың тілге көрсеткен қызметіне келсек, ол да зор болды. Алдымен, қазақ әдеби тілінің сол кездегі бары мен барысын сақтап, әрі қарай дамытуға мүмкіндік берді. Біз хандық кездегі қазақ тілін танытқанда айтқан пікірлерімізді дәлелдейтін тілдік көрсеткіш мысалдарды XV-XVIII ғасырларда жыраулар мен ақындардың өлең-толғауларынан алып отырмыз. Сөз өнерінің иелері жыраулар мен ақындарды қазақ хандары жоғары бағалап, өздерінің көмекшісі, ақылшысы (сұрқылтайы) етіп отырған. Мысалы, Абылай хан Бұқар жырауды, Әділ хан Түбек жырауды ақылшысы еткенін XIX ғасырдағы Тезек төренің Сүйінбаймен айтқан өлеңіндегі: *Сұрқылтайым менің де екен мынау* деген жолдарына қарап, Сүйінбай ақынның кеңесшісі болуын қалап тұрғанын көреміз. Мұндағы *сұрқылтай* сөзі Шыңғыс ханнан бері келе жатқан «хандардың кеңесшісі» деген моңғол сөзі. Бұл мақалада осы күнгі көптеген саяси-әкімшілік терминдерді сол кезде өз кезеңінде айтылған нұсқаларымен бердік: қазіргі халық – *жұрт*, мемлекет – *ел*, киім – *тон* т.б.

Қазақ тарихында орын алған алғашқы тәуелсіз ел болғанының куәсі – Қазақ хандығын сөз еткенде, бұл хандықтың қазақ әдеби тіліне көрсеткен ықпалы мен қызметін өте жоғары бағалау керек.

Ең соңғы айтарымыз: бұл хандық қазақтардың санасына тәуелсіздік идеясын құйып, орнағып кетті. Қазақ хандығы дәурен сүрген ғұмырында қазақтардың санасында орын алған тәуелсіздік идеясының ұшқыны хандықтан кейінгі тарихымызда әлсін-әлсін көрініп

қалып отырғанын байқаймыз. Бұған Исатай-Махамбет көтерілісі мен кейбір өлкелерде болып өткен қарсылық толқуларынан бастап, кешегі 1986 жылғы қазақ жастарының Алматы қаласының алаңында жасаған көтерілісі дәлел.

Бұл күнде соңғы ширек ғасыр барысында «азаматтарымыз атқа мініп, толғамалы найза қолға алып, дұшпандармен айқасып, соғысып емес», заманың саясатына қарай бейбіт жолмен тәуелсіздікке ие болып, ғұмыр кешіп жатқанымызға осы еркіндіктің үлгісін көрсетіп кеткен қазақ хандығына қарыздармыз. Оның құрылуы мен құлдырауының нәтижесі қандай болғаны бүгінгі тәуелсіздігімізді беркіте түсу керектігін көрсетіп кетті. Оны сақтап тұру үшін әрі қарай күшті білім-ғылым, мықты экономикалық жағдай, өзге елдермен достық қарым-қатынас, бейбіт саясатты ұстануымыз қажет.

Бұл күнде ең мықты дамыған 30 елдің қатарына қосылу жөнінде жүргізіп жатқан саясатымыз бен іс-әрекеттеріміз тәуелсіздікті нығайтудың бір жолы деп танимыз. Қазақ хандығының құрылып, тарих төрінен орын алғанына 550 жыл болғанын мақтанышпен, қуанышпен атап отырған мерекеміз құт болсын. Құтты сәттер көп болсын!

МРНТИ 16.01.00

Ө. Айтбайұлы

ҚР ҰҒА академигі, Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының президенті,
филология ғылымдарының докторы, профессор

ҚАЗАҚ ТІЛІ – ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ІРГЕСІН НЫҒАЙТЫП, КҮШ- ҚУАТЫН АРТТЫРҒАН ҚҰДІРЕТ

Аннотация. Мақалада автор қазақ хандығының іргесін нығайтып, күш-қуатын арттыратын тіл құдіретінің дәйегін Түрік қағанаты заманында тасқа қашалған Күлтегін тектес көктүркілердің сөзі, XV ғ. құрылған Қазақ хандығы заманындағы акын-жыраулар, би-шешендердің асыл тілі мен алдаспан сөзі арқылы дәлелдейді.

Тірек сөздер: ауыз әдебиетінің үлгілері, батырлық жырлар, халық ертегілері, жырау поэзиясы, хандық мемлекет, саяси элита (төре-сұлтандар), әскери элита (батырлар), зиялы элита (акын-жыраулар), кеңесшілер (билер).

У. Айтбайұлы

Академик НАН РК, Президент Международного общества «Қазақ тілі»,
доктор филологических наук, профессор

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК – ВСЕМОГУЩАЯ СИЛА, УКРЕПИВШАЯ ОСНОВЫ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Аннотация. В статье автор доказывает, что сила языка, укрепляющая основы Казахского ханства, заключается в словах коктюрков из рода Культегина, высеченных на камне во времена Тюркского каганата, поэтикой языка акынов-жырау времен Казахского ханства, образованного в XV в. и благородного языка биев-ораторов.

Ключевые слова: образцы устной литературы, героические эпосы, народные сказки, поэтика жырау, ханское государство, политическая элита (султаны), военная элита (батыры), интеллектуальная элита (акыны-жырау), советники (бии).

U. Aitbaiuly

Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, President of the International Society «Kazakh language», doctor of philological sciences, professor

THE KAZAKH LANGUAGE – THE ALL-POWERFUL FORCE STRENGTHENING BASES OF THE KAZAKH KHANATE

Annotation. In this article the all-powerful force of the Kazakh language in strengthening of the khanate state is defined by the art and poetic force of the word of Turkic peoples from Orkhon monuments during the era of the Turkic khaganate and the language poetics of the akyn-zhyrau, bi-speakers during the era of the khanate state.

Keywords: samples of oral literature, heroic epodes, national fairy tales, poetics of zhyray, khanate state, political elite, military elite, intellectual elite (akyn-zhyrau), advisers.

«Йоллығ қаған, Йамы қаған, Бұмын қаған үч қаған олурмыс. Екі йуз йил олурмыс...». Ел-етміш Білге Турайын қағанның біздің заманымыздың 753-ші жылы орнатқан Теркін тас ұстынының ең бірінші жолына осылай деп мәңгілікке қашалып жазылған асыл сөз 1300 жылдан бері Көктүріктер Қағанатының атажұртында әлі күнге дейін желдің өгінде қасқайып бізге қарап тұр. Бұл Йоллығ, Йамы, Бұмын қаған әулетінің 200 жыл, яки 544-744 жылдары ел билеп, айбынды мемлекет, Қағанат-империя құрғанының мәңгілік айғағы. Ал сол заманның «Күлтегін» жазбасындағы «Барлығы 25 рет жорық жасап, 13 рет соғыстық. Тізеліні бүктірдік, басы барды жүгіндірдік», «Інім Күлтегін екеуміз ақылдастық. Әкеміз, ағамыз құрған халықтың аты өшпесін деп Түрік халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым» немесе «Жалаңаш халықты тонды, кедей халықты бай қылдым. Аз халықты мол қылдым» деген жолдарын дәп қазір Тәуелсіз Қазақстанның мектеп табалдырығын тарыдай болып аттап кіріп, таудай болып шығатын әрбір жас өрені біледі. Осыдан ширек ғасыр бұрын мұндай асқақ мұратты, асыл рухты, ғұмыры мәңгілік жорық жырларды мынадай биік мінберден оқымайтын; оны көпке естіртіп, дауыстап айтудың өзі мұң болатын. Ал бүгінде сол мәңгілік «Күлтегін» жыры ана тілімізде былайша төгіледі:

*«Алтай тауым
Бесік болып тербеткен,
Жарқылдаған от пен
Сарқыраған судың ішінде
Ержеткен –
Көк тәңірінің оғландары
Бүкіл Түрік жұртының
Арландары мен қабылдары,
Бұмын қаған мен
Істемі қаған атқа қонды.
Елімді ел етемін деп,
Жерімді көгертемін деп
Оттай асау,
Оқтай ұшқыр
Атқа қонды».*
*«Түрік халқының аты
Құмға сіңген судай
Құрымасын деп,
Асып тұрған айбыны
Шөптей жұлынбасын деп
Әкемді қаған,
Шешемді
Ханша еткен Тәңірі
Мені де қаған етті.
Мен
Атағы асқақтап жатқан
Елге
Қаған болғам жоқ;
Байлыққа баттақтап жатқан
Елге
Қаған болғам жоқ.
Мен
Киерге тоны жоқ,*

*Ішерге асы жоқ,
Шығатын жолы жоқ
Жәутік елге қаған болдым.*

*Інім Күлтегін екеуіміз
Әкеміз бен ағамыз
Ел еткен елді,
Жер еткен жерді
Сақтап қаламыз деп
Түнде ұйықтамадық,
Күндіз отырмадық.
Қызыл қанымызды төктік,
Қара терімізді жүгірттік.
Сеңдердей сатырладық,
Сарыаяздай сақылдадық.*

*Күлтегін екеуіміз
Өліп-өшіп жүріп,
Дұшпанның қанын
Бетуардан кешіп жүріп
Елді – қайтадан
Ел еттік,
Жерді – қайтадан
Жер еттік.*

*Елімді
Суға батырмадым,
Отқа күйдірмедім.
Ешкімге
Бастарын идірмедім!*

*Азды көп қылдым,
Кедейді бай еттім.
Қазаным құтқа толды,
Ел-жұртым бұтқа толды».*

(Жырдың еркін әдеби нұсқасын жасаған акын Темірхан Медетбек).

Бірнеше күндерден кейін ресми құнпарағымыздың өрмегін өзгертетін биылғы жыл еліміз үшін ерекше оқиғаларымен есте қалағын жыл болмақ. Оның ең бастысы – Елбасы бастамасымен Қазақ хандығының 550 жылдығы мемлекеттік өреде еліміздің барлық өңірінде кең көлемде аталып жатуы. Тәуелсіздік алған жылдар ішінде ауқымды-ауқымды талай шаралар атқарылып, аталып өтіп жатыр ғой. Ал Қазақ мемлекеттілігінің бастауы болған Қазақ хандығының атаулы күнінің арнайы мерекеленуі – ерекше мәнді, ишаралық нышаны бар құбылыс деп білеміз.

Адамзаттың өркениет тарихын қарап отырсақ, бүгінде іргелі мемлекет болып отырған азулы елдердің өзінің мемлекет ретінде ұйысып, іргесін бекіткендері бергінде ғана. Сақ, Ғұн, Көк түріктер, Дешті Қыпшақ дәуірінен тартып, жарты әлемге билігін жүргізген Алтын Орданың тікелей мұрагері ретінде XV ғасырда оңаша отау – Қазақ хандығының шаңырағын көтерген Қазақ елінің бұл тарихи мерейтойын қалай атап өтсек те жарасады.

Әлбетте, кез келген мемлекеттің негізгі өзегін құрайтын, табан тірер тұғыры болатын басты-басты белгілері бар. Мемлекеттілік мәселесін зерттейтін ғалымдар олардың қатарына елдің біртұтас жерін, ортақ тілін, қорған болар қуат-әскерін, рухани өзек – дінін жатқызады.

Мен осы мәселеге Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының төрағасы райында, тілші ғалым ретінде Қазақ хандығының мемлекеттілігін нығайтқан, күш-қуатын арттырған қазақ тілі тұрғысынан келсем деймін.

«Дүние дүние болғалы баршаның бастауында СӨЗ тұрмақ!». Иә, адам баласын алға оздырған, адамды Адам қылған осы СӨЗ, оның ТІЛ емес пе?!

Адамзаттың сөз-лебізі, қандай да бір ұлт пен ұлыстың тілі – ешқашан қайталанбайтын, бір жоғалса орны толмас, қайтып орнына келмес, теңдесі жоқ дара құбылыс, феномен! Сөзі жоғалмаған жұрттың өзі жоғалмайды. Сөзі, тілі мәңгілік елдің – ғұмыры мәңгілік!

Бір қуанышымыз һәм мақтанымыз – қазақ тілінің тылсым тарихы тым тұңғыық тереңде, Адам затының жаратылуымен, жер-жаһанда саналы тіршіліктің орнығуымен бірге жасасып келе жатыр десек, тым асыра айтқанымыз емес. Бүгінгі өркениетті дәуірдің айқындаған барша ілім-білімінде, жер бетіндегі ең көне саналатын жазбалардың қай-қайсысында да қазақ тілінің, оның ата тілі мен баба тілінің із-сорабы, тарих шаңына көмілген, кілтін тапқан талаптыға жарқырай көрінер жауһар пішім-порымы бар.

Біз ілкі сөзімізді елін, жерін һәм тілін сүйетін әрбір Алаш азаматының көкірегіне нұр, рух боп құйылар, баршамыздың көкейіміздегі арман-мұратымызды тап басып тасқа таңбалаған, сонау адамзат өркениетінің балғын кезіндегі V-VIII ғасырлардан оның шексізге қол созған мәңгілік көкжиегіндегі 25-ші, 50-ші, 100-ші ... ғасырларындағы ұрпақтарына аманаттаған өшпес мәңгілік жыр жолдарымен бастаған едік. Ғылым тілінде оларды «руналық жазу», яғни құпия жазу деп атайды. Көне түркі тілінің бар болмысын, грамматикасы мен сөздік қорын алақанға салғандай жарқырата көрсеткен, Орхон мен Енесай һәм Талас бойынан табылған (ал алып Еуразия кеңістігінде олардың жойылған, сақталмағаны қаншама!!!) бұл мұраларды 1893 жылы 25 қараша күні дат ғалымы Вильгельм Томсен кілтін тауып, сол жылдың 15 желтоқсанында Дания Корольдік Ғылым академиясының Алта қиынында баяндағанша және заманының ұлы түрколог ғалымы В.В.Радлов 1894 жылы 19 қаңтар күні Петербургте Ресей Ғылым академиясының ғалымдары алдында жария етіп, оқып шыққанға дейін кімдер оған таласып, кімдер иелік етпеді десеніші?! Орыстар, финн халқы, тіптен алыс аралдағы ағылшындарға дейін оны өзінің төл мұрасы деп жариялау жолында жарғақ құлақтары жастыққа тимей, зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Осы орайда, сіздердің назарларыңызды бір маңызды тарихи дерекке аударғым келеді. Жоғарыда аты аталған Дания азаматы Вильгельм Томсен көнетүркі руналық әліппенің кілтін қалайша тапты екен? Осы мәселеге ерекше тоқталып өткен жөн. Вильгельм Томсен даниялық. Дания, Норвегия мен Швеция – осы үш мемлекет – ағышұлы викингтердің тікелей ұрпақтары. Ал біле білсеңіз, викингтер – бүкіл өркениетті Еуропа елдерінің патша әулетінің арғы атасы болып есептеледі. Мәселен, Ресей патшалары да өз шежіресін солардан өрбіткені белгілі. Және де аталмыш викингтердің төл жазуы – біздің орхон-енісей жазбаларымыздан айнымайтын сыңары, ал ең үлкен бабаларының бірі (мына қызыққа қараңыз!) – біздің Еділ бабамыз, кәдімгі Атилла! Викингтердің Нибелунг туралы тарихи жырларында оның есімін Етцель деп атайды.

Томсеннің көзі бірден бір сөзге түсті, ол басында бір-ақ сөзді ғана танығаны белгілі: **«Мен бұл жерде ең киелі сөзімізді айқын көріп тұрмын, ол біздің құдайымыздың аты – Тәңірі!»** – деп айтқан дейді Вильгельм Томсен.

Осы жалғыз дара атаудың әріптерін оқыған соң түрколог Вильгельм Фридрих Радлов төл әліппемізді толық дешифровка етуге мүмкіншілік алды.

Осыдан кейін бізді Тәңірдің өзі жарылқады демеске лаж бар ма, ағайын.

Өстіп, тас жазудан әлемді таңғалдырған «Тәңірі» сөзінің (біраздан соң тағы – «Түрік» сөзінің) оқып-танылуы бірталай үнді-еуропа елдерінің өркениетті, өзгені отарлау жолымен мәдени кембағалдықтан құтқарамыз деген астамшылық кеудесін су сепкендей басып, есеңгіретіп тастады...

Иә, 550 жылдық жанкешті тарих... Осы айтулы датаны ұлықтау барысында біздер, әсіресе қоғамдық ғылым саласындағы қазақ ғалымдары тындырғанымыздан гөрі әлі атқарарымыз, қолға алар шаруаларымыздың шаш етекпен екеніне көзіміз жетті. Бүгінгі таңда сырттан біреу келіп, біздің тіліміз бен тарихымызды, мәдениетіміз бен өнерімізді зерттеп, ұшпаққа шығармасы анық. Сол себепті ғасырлап, 500 жылдап, мың-мың жылдап төл тарихымыздың, өркениет көшіндегі жүріп өткен жолдарымыздың тылсым сырларын ашу біздің қасиетті борышымыз. Және оны айқындап, аршып қана қоймай, орта және жоғары оқу орындарының оқулықтарына енгізу, ақиқатты қағидатқа айналдыру ісін жеделдету – бүгінгі жаһандану заманының заңды талабы.

Біздің ғалымдарымыз, әсіресе шекараның арғы бетіндегі қытайтанушы қандас әріптестеріміз соңғы онжылдықтарда көне Қытай жазбаларына сүйене отырып, Ғұн империясы (б.з.б. 318 – б.з. 581 жж.) мен Үйсін Елі тарихын жүйеледі. Десек те, өзіміз туған топырақтан табылған Алтын киімді адамдарымызды ту етіп көтергенімізбен ертеден бері ғылымда орныққан евроцентристік, тіптен үнді-евроцентристік ағымның жалауы іспетті – «сақтар иран тектес халық, олар иран тілінде сөйлеген» деген ешбір дәйек-дәлелі болмаса да әбден санаға сіңген, тозығы жеткен көзқарас-пікірлерден құтыла алмай-ақ келеміз. Тілші ғалымдар, оның ішінде «Қазақ тілі» қоғамының белсенді оқымыстылары хатқа түскен көне ономастикалық атауларды (жер-су аттары мен кісі, ру-тайпа есімдері) зерттеп, зерделеу арқылы мұндай саяси-әлеуметтік маңызы жоғары әрі өте күрделі ғылыми мәселелердің түйінін тарқатуда өз үлестерін қоспақшы.

Әрине, бір баяндамада мындаған жылдық тарих-тағдыры бар Қазақ тілінің бастан кешкен қилы баспалдақтарын бажайлап шығу оңай емес. Бұл жерде біздің басты айтпағымыз – замана талабы, ширек ғасырлық соқпалы, соқтықпалы Тәуелсіздік жолымызды даңғылға айналдыру, зиялы қауым мойнындағы аманат жүкті, қарыз-парызды Қоғам боп жұмыла көтеру. Аяққа тұсау, ауызға қақпақ болған өткен замандағы тоқшылық-баршылықты аңсай бермей, жалғыз орыс тілі мен оның артық-кемісті ілім-біліміне ғана арқа сүйемей, әлем айдынынан, ғаламат мүмкіндігі бар ғаламтордан өзімізге өте қажетті, ділгір інжу-маржанды ақпаратты сүзіп алып, мемлекеттік тілде балабақшадан бастап, орта мектепте өскелек ұрпақ бойына елім-жерім, тілім-ділім, мәдениетім мен өнерім деп еміреніп тұратын парасатты патриоттық қасиет, алашшыл азаматтық рух қалыптастыру.

Осы орайда ұлт десе, ұлтшылдық десе аза бойы қаза болатын кешегі советтік идеологияның қазақ қоғамтану ғылымының жолын кескен, бесігінде тұншықтырған зардап-зомбылығына бір мысал келтіре кетпекпін. Біз, лингвист ғалымдар көп уақыт қазақтың әдеби тілі – ұлы Абайдан басталады деп келдік. Осындай келте пікірді концепцияға айналдырушылар біздің қадірменді ұстаздарымыз еді. Әрине, олардың жалған сөйлеуіне, бұқпантайлануына заманы, кешегі кеңестік тар кезеңнің шаш ал десе, бас алатын коммунистік идеологиясы кінәлі еді. Тіптен бір классик ақынымыздың шаршы топтың алдында: «Мен совет өкіметінен арғы жерге аяқ баспаймын», – дегенін де жұртшылық ұмытқа қойған жоқ.

Сол қысаң кезеңнің өзінде уақыт, қағал саясаттан қаймықпай «Қазақтың әдеби тілі Абайдан басталмайды. Халық бар жерде оның мемлекеті болады. Мемлекеті бар жерде оның мемлекеттік тілі болады. Ол тілде халық сөйлейді, әдебиет жасайды, сырт елдермен қарым-қатынасқа түседі. Қазақ тілі Қазақ хандығы тұсында мемлекеттік қарым-қатынас тілі ретінде сараланған» – деп тың теория-пікір ұсынған проф. ұстаз Бейсембай Кенжебаев болатын. Замана талабы дегеннен шығады, 1960 жылдары біз басымыздан «Жылымық

кезені» деген дәуірді өткізген болатынбыз. Қазақ үшін уақыт баяғыдай жылжып аққандай боп көрінгенімен, ғылым-техника жетістіктері, космосты игеру, қоғамдық ғылымдардағы бопалық секірістер, әлемдік ақыл-ой, парасаттың жаңа құндылықтарды талдап-таңдауы дүниені өзгертпей, алға сүйремей тұра алмады. Осы толқынға үн қосқан қайсар қазақ, проф. Б.Кенжебаев Асан қайғы, Сыпыра жыраудың аттарын ағап, Қазақ хандығы-ның азаматтық тарихы, әдебиеті, кәсіптілі тілі – тұтас руханияты жайында мәселе көтерді. Азаматтық тарихымызды әрі қарай хандық дәуірі, тіпті Түрік қағанатына дейін ілгерілетейік деді. Бұл, жоғарыда айтылғандай, сол кезде шетелдік, тіптен орыс қоғамдық ғылымында әбден орныға бастаған тұжырым болатын. Әйтсе де, көзіміз көрді, естіп біліп жүрдік, ұстазымыз проф. Бейсенбай Кенжебаев ұлтшыл, алашордашыл аталып, есекке теріс мінгізілді. Қанша теперіш көрсе де Бейсекең пікірінен қайтпады. Ақыры замана тоңы жіби келе оның ой-пікірлері мойындалды, бастамаларына жол ашылды. Хандық дәуірді азаматтық тарихымызға, руханият тарихына кіргізу үшін күрескен М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев, Е.Бекмаханов сынды ұлы тұлғаларымызды мынадай тарихи сәтте еске алып, рухына бас иіп, тағзым еткеніміз абзал.

XV ғасыр – еліміздің тарихына орасан зор өзгерістер әкелген дәуір болды. Соның ішінде біз үшін ең ерекшесі – Қазақ хандығының құрылуы. Бұл ғасырдың орта шенінде Әбілқайыр хан ішкі-тысқы қиыншылықтар шырмауынан шыға алмай, елге тізесі баға бастаған тұста, оның қарамағындағы Керей хан мен Жәнібек хан Әбілхайырға наразы жұрттың көбін бастап шығысқа – Шу өзені бойына қоныс аударды. Осы кезде батыстағы Ноғай хандығы мен шығыстағы Моғолстан жеріне дейінгі кең-байтақ өңірде қоныстанған халық негізінен қазақ тайпалары болатын.

Бұған дейін төрт тарапқа бағынып келген қазақ тайпалары Қазақ хандығының арқасында бас біріктіріп, топтаса бастады. Бұл кезеңдегі ең үлкен жеңіс осы еді. Алаш Алаш болғалы Қазақ жеке-дара шаңырақ көтеріп, тарих сахнасында Қазақ мемлекеті пайда болды. Хандық құрған мемлекеттік ішкі-сыртқы мәселелерін реттеу үшін оның заңы, жарғысы, тәртіп жүйесі жасалуы керек. Ал мұның бәрі белгілі бір ұғым мен пайым-парасатқа тіреледі. Яғни әр мемлекеттің өз тілі болмақ. Тілсіз хандық қалай құрылмақ, тәйірі.

Қазақ хандығы дәуіріне тән тілдік дерек, құжаттар аса көп бола қоймағанымен, сол дәуірлерден жалғасқан ауыз әдебиет үлгілері, батырлар жыры, халық ертегілері және сан алуан дауылпаз жыраулардың, билер мен шешендердің сөз саптауынан қазақ тілінің қандай дәрежеде болғанын шамалауға болады. Қорқыт, Асан қайғы, Шалкиіз, Қазтуған, Төле би, Қазбек би, Әйтеке би, т.б. ұлыларымыз қалдырған мұралардан қазақ сөзінің ішкі рухани қуатын, мазмұн-мәнін бағамдаймыз. Осы ұлы тұлғалардың бір өкілін сөйлетіп көрудің реті бар сияқты.

Жәңгірдің баласы Тәукенің қазақтарға хан болған кезі. Уақытында Тәукенің беделі алыс-жақын елдердің бәріне мәлім болған екен. Оның мықтылығын бізге жеткен мына бір тарихи деректерден анық байқаймыз. Ол өз заманында орыс патшасы Бірінші Петрмен кезендес, тұстас болған екен. Және де Тәуке хан сол Бірінші Петрге екі рет ресми түрде хатты (бүгінгі дипломатия тілімен айтсақ, дұрысы, екі рет нотаны, наразылықты білдіретін ескертпені) жолдапты. Бір хатында: «Менің башқұрттарыма бұдан былай тиісуші болма» деп бұйырыпты. Петр патша башқұрларға тиісуін тоқтатады. Сондай-ақ, орыстар Кавказдағы ноғай бауырларды тықсыра бастағанда: «Менің ноғайларыма тиісуші болма» деп тағы да хатын жолдайды. Бұл ретте де Тәуке ханның өтініші бұлжытпай бірден орындалады. Осыдан-ақ орыс патшасы Петрдің Тәуке ханмен санасып отырғанын көреміз.

Ол қазақ арасынан қалмай келе жатқан алауыздықты жойып, рулардың басын біріктіре түсті, қуат күшін мығымдады. Жоңғарлармен қарым-қатынасты жақсарту үшін Тәуке хан бір жолы Жоңғар ордасына Ғалдан Серенге елші жібереді. Елшілік басшысы Тайкелтір екен. Ол қалмақ ханы алдында көсіліп сөйлей алмайды:

*Өлеңді өзгеге бердік,
Өрлікті төленге бердік,
Алдияр тақсыр, алдыңа келдік.
Берсең алдық,
Бермесең қалдық,
Сөзді өзіңе салдық, –*

деп тақпақ айтқандай елпелектейді. Қалмақ ханы Тайкелтірдің төменшіктей сөйлегеніне мерейі тасып:

– Олай болса, кешке дейін жауап қайтарармын, жауап қайтпаса, ат-тонның амандығында елдеріңе қайтқандарың теріс болмас, – деп сөзді кесіп тастайды. Сонда есік жақта елеусіз отырған жас Қазыбек орнынан атып тұрып, ханға жетіп барады да:

*– Ерден ердің несі артық,
Ептестірген сөзі артық.
Малдан малдың несі артық,
Бір-ақ асым еті артық.
Жерден жердің несі артық,
Бір-ақ уыс шөбі артық.
Міндетке алған сөзден
Шегінген жігіттен*

Аитан өлген аюдың өті артық, –
дейді де: «Ел ебелек емес, ер кебенек емес, дат!» – дейді.

Сонда хан: – Өй, өзің жөніңді айтшы, атың кім? – депті.

– Атым Қазыбек, әкем Келдібек, халқым қазақ.

– Дауысың қаз дауысындай қаңқылдап тұр екен, ал датыңды айтшы, – депті хан. Сонда Қазыбек:

*– Біз қазақ деген мал баққан елміз,
Ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз.
Елімізден құт қаипасын деп,
Жеріміздің иетін жасау баспасын деп,
Найзаға үкі таққан елміз.
Ешбір дұшпан басынбаған елміз,
Басымыздан сөзді асырмаған елміз.
Досымызды сақтай білген елміз,
Дәм-тұзын ақтай білген елміз.
Асқақтаған хан болса,
Хан ордасын таптай білген елміз.
Атадан ұл тұса, құл боламын деп тұмайды,
Анадан қыз тұса, күң боламын деп тұмайды.
Ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз.
Сен қалмақ та, біз қазақ,
Қарпысқалы келгенбіз.
Сен темір де, мен көмір,
Еріткелі келгенмін.
Екі еліктің баласын,
Теліткелі келгенмін.
Танымайтын жат елге,
Танысқалы келгенмін.
Танысуға көнбесең,
Шабысқалы келгенмін.*

*Сен қабылан, мен арыстан,
Алысқалы келгенмін.
Жаңа үйреткен жас тұлпар,
Жарысқалы келгенмін.
Тұтқыр сары жесіммін,
Жабысқалы келгенмін.
Берсең жәсөндеп бітімді айт,
Бермесең тұрысатын жеріңді айт!*

Осынау уытты да отты сөзден қалжырап қалған хан: – Өзің сөз құдіретін білетін бала екенсің, отырған жерің қандай төмен еді, бері қасыма келші. Сонда Қазыбек:

– Біздің қазақ әдетінде жасына қарай отырып, жағына қарай сөз сөйлей береді, өзімнен үлкен ағаларым төрде отырса, маған төбеде отырғанмен бірдей, – деп жалт бұрылып, орнына барып отырған екен.

Мен бұл үзіндіні бүгінгідей хандық дәуірді әдектете еске алып отырған салтанатты жиында, бабаларымыздың қазақ сөзін қалайша құдіреттендіре білгенін байқау үшін еске алдым.

Бір ғажабы – ол кезеңде жауласқан бұл екі халық бірінің тілін бірі ешбір тілмашсыз-ақ түсінген түрі бар. Және сөздің мәні мен қуатын ұққандығы – соншама уәжге тоқтай білген. Қазақ сөзі, міне, осылайша ғасырдан ғасырға ұласа дамып, біздің дәуірге жетті.

Ақиқатында, қай заманда да құрылған хандықтың қолданған негізгі құралы тіл болған. Тіл болғанда да қазақ тілі болған. Бұл тілдің әу бастан иесі – сол хандықтардың құрылуына сеп болған қаңлы, қыпшақ, алшын, арғын, найман, қоңырат, керей, жалайыр т.б. ру-тайпалар сөйлеген тіл. Осы тайпалардың басын біріктіріп хандық құруға жеткізген осы тіл – қазақ тілі. Бұл хандық дәуірден әлдеқайда бұрын қолданыста болған.

Қазақ тілінің дамып, қалыптасып, өркендеуіне әйгілі ақын-жыраулардың, би-шешендердің өлең жырлары, толғауларының ықпалы орасан зор болды.

XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген Асан қайғы, Қазтуған, Доспанбет, Шалкиіз, Жиенбет, Марқасқа, Ақтамберді, Тәгіқара, Үмбетей, Бұқар жырау, Көтеш ақын, Шал ақындардың өлең-толғаулары болмаса біз ол дәуірлердегі қазақ тілінің қасиетін танып біле алмас едік. Бұлардың әрқайсысының сөз саптаулары, тіл қолданысы арқылы хандық дәуір болмысын анықтай аламыз.

Қазақ хандығы дәуіріндегі өлең-толғаулар мен эпос-жырлардың негізгі тақырыбы – жаугершілік, ел-жер қорғау. Хандықты, жерді сақтап қалу басты міндет болған. Мұны Шоқан Уәлихановтың «XV-XVIII ғасырларда азаматы аттан түспеген қан жосыған жылдар болды» деуі тегін емес. Сол кездегі сөз қолданысты саралап қарасаңыз, ұрыс-соғысқа қатысты жеке сөздер, сөз тіркестері жиі кездеседі. Киім-кешек, қару-жарақ, құрал-жабдық атаулары да тілдік деректерден хабар береді.

Жаугершілікке қатысты қимыл-әрекеттерді ағайтын, сондай-ақ олардың орындалу амалдарын білдіретін сөздер. Мысалы: *ту астында тұру* (әскер қатарына келу), немесе *соғысқа аттану* дегенді білдіретін *тұлпар мініп ту ұстау*, тұтқынға түсуді *пенде болу* тәрізділер жыраулар поэзиясына тән қолданыстар. Мұның бәрі хандық дәуірде де қолданылғанымен, әдеби тіл одан әлдеқайда бұрын, жоғарыда ескерткеніміздей, пайда болып дамыған.

Дегенмен қазақ тілінің хандықты жариялау тұсындағы қызметі ерекше болғанын білеміз. Хандықтың тілге қызметі тіпті ерекше. Ең алдымен Хандық сол кездегі қазақ тілін сақтап, әрі қарай дамуына мүмкіндік жасады.

Қазақ Хандары сөз өнерінің иелері – жыраулар мен ақындарды бағалаған. Оларды өздеріне ақылшы, көмекші (сұрқылтайы) етіп отырған. Мәселен, Абылай хан Бұқар жы-

рауды, Әділ хан Түбек жырауды ақылшы етеді. Ал XIX ғасырда Тезек төре Сүйінбайды «Сұрқылтайым менің деп отырған». Мұндағы сұрқылтай сөзі Шыңғыс хан заманынан бері келе жатқан ескі сөз. Бәлкім моңғолдар қолданысындағы сөз.

Осынау хандыққа арналған алқалы жиында осыдан үш ғасыр бұрын елдің болашағын болжап күңіренген Мөңке би бабамыздың сөз саптауына қалайша толғанбайсың?!

Қараңыз:

*Құрамалы, қорғанды үйің болады,
Айнымалы, төкпелі биің болады.
Халыққа бір тиын пайдасы жоқ,
Ай сайын бас қосқан жиын болады.
Ішінен шынтақ айналмайтын,
Ежірей деген ұлың болады.
Ақыл айтсаң ауырып қалатын,
Бежірей деген қызың болады.
Алдыңнан кес-кестеп өтетін,
Кекірей деген келінің болады.
Ішкенің сары су болады,
Берсең итің ішпейді,
Бірақ адам оған құмар болады.
Домалақ-домалақ түймедей дәрің болады,
Жастарға билігі жүрмейтін кәрің болады.
Ертеңіне сенбейтін күнің болады,
Бетіңнен алып мүсетін інің болады.
Ала шұбар тілің болады,
Әйелің базаршы болады,
Еркегің қазанышы болады.
Бұхараны құм алады,
Төрткүлді су алады.
Халықтың қанын сорған надандар болады,
Қабағын түйіп қайыр тілейтін адамдар болады.
Қиналғанда шапағаты жоқ жақының болады,
Ит пен мысықтай ырылдасқан,
Еркек пен қатының болады.
Сарылып келіп тосасың,
Құны жоқ қағазды шашасың,
Осындай көресіні көресің
Көріп барып өлесің.*

Сондықтан Қазақ хандығын сөз еткенде бұл хандықтың қазақ әдеби тіліне көрсеткен қызметі мен ықпалы өте жоғары болған деп бағалаймыз. Бұл дәуірдің тіл мұрасын түбегейлі зерттейтін кезең енді келді.

Жалпы билік, мемлекеттік құрылым табиғаты өте күрделі құбылыс қой. Біздіңше, Қазақ хандығында – саяси элита – төре-сұлтандар; әскери элита – батырлар; интеллектуалды элита – ақын-жыршылар; кеңесші топ – би-шешен, жыраулар т.с.с. тұрақты институттар болған.

Сөзді, сөз арқылы тілді қаузап отырған біздер үшін ең маңыздысы – осы би-шешендер мұрасы.

Көбік сөзден гөрі нақты іс-әрекет, игілікті шаруаны қолға алуды мақсат тұтқан «Қазақ тілі» қоғамы еліміздің әр өңірі, облысы бойынша ауқымды шара – өткен дәуірлердің рухани мұрасын жан-жақты, ең бастысы – заманауи тұрғыда, әлемдік деңгейде «Қазақ

елінің мәңгілік рухани құндылықтары» тақырыбындағы Мегажобаны зерттеп, зерделеп, насихаттауды қолға алды. Өзірше төрт тақырып бойынша облыстық әкімдермен келіссөздер жүргізілуде, оның екеуі бойынша өзара ынтымақтастық меморандумы жасалып, жұмыс басталып кетті. Осы орайда, мен ол мегажобалардың кейбір тақырыбын ғана айтып, сіздерді таныстыра кетпекпін:

1. Қожа Ахмет Ясауи ілімі – ұлағатты ұлттық ұстаным ұстыны.
2. Сыр бойы – Қорқыттан бастау алған жыраулық дәстүр эпицентрі.
3. Асан қайғы – Мөңке би: Ұлы Дала ойшылдары.
4. Қазақ тілін асқақтатқан айтыс өнері: Сүйінбай мен Жамбыл.

Және осы тақырыптарға қосымша «Ноғайлы дәуірінің ақын-жыраулары», «Қырымның қырық батыры» жыры, күй және ән, сал-сері феномені, т.б. болашақта атқарылар жобалар да бар.

Бұл жобалардың ерекшелігі – бәрі халықаралық, жалпытүркілік деңгейде іске асырылады. Түркия, Қытай, Моңғолия, Кипр, Өзірбайжан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Ресейдегі – Татарстан, Башқұртстан, Чувашия, Алтай, Хақас, Тува, Якут-Сақа, Кавказдағы – Қарашай, Балқар, Құмық, Ноғай, Қырымтатар, Еуропа мен АҚШ-тағы түркологиялық орталықтары, Корея мен Жапония, т.б. елдердегі түркітанушы ғалымдары, жетекші университеттері мен ғылыми ұйымдары қатыспақшы.

Осындай келелі бастамаларды Қоғамымыз Халықаралық Түркітану Орталығымен, штаб-пәтері Анкарада орналасқан ТҮРКСОЙ ұйымымен және бірнеше басқа да мемлекеттік және мемлекеттік емес, қоғамдық және жеке меншік, отандық және шетелдік ғылыми, білім беру мекемелерімен бірлесе, кеңесе, тәжірибе біріктіре іске асырмақ.

Енді аз сөз «Ел саны және Елбасы» тақырыбы төңірегінде болмақ. Жақында бас газетіміз – «Егемен Қазақстан» бірінші бетінде сүйінші сұрап, Қазақстан халқының саны – 17 млн. жеткенін хабарлады.

Бізге қазір ең қерегі – қазақтың санын көбейту. Және оның бәрі жанымен қазақ болуы. Ешкімге жалтақтамай балабақшаларды 100 пайыз мемлекеттік тілде білім беретін жасау – өз қолымызда тұрған шаруа. «Қазақ тілі» Қоғамының шаруасы. Сонда ғана біз – алға қойған мақсатты – орта мектеп қабырғасында әрі мемлекеттік тілді, әрі үш тілді түпкілікті біліп шығатын ұрпақ тәрбиелей аламыз.

Сондай-ақ біршама уақыт тоқырап қалған қандастарымыздың көші-қоны қайта жалғасын табатыны үлкен қуаныш. Елбасына рақмет. Бұл да қазақтың санын көбейтудің, елімізді қазақыландырудың басты жолы.

Мемлекет басшысы «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: Өсім, реформалар, даму» атты кеше ғана дүниежүзіне паш етілген соңғы Жолдауында қадап айтқандай, «бізде біртұтас ерік-жігер, халық бірлігінің берік дәстүрлері бар. Біз Қазақстанымызды дамудың жаңа шептеріне шығаратын боламыз... Рухы биік, еңбегі ерен, бірлігі мығым Мәңгілік Ел болу үшін бізде бәрі бар. Тәуелсіздіктің туын желбіретіп, тұғырын нығайтқан біздің тарих алдында жүзіміз жарқын! Біздің тірегіміз – тәуелсіздік, тілегіміз – тұрақтылық, білегіміз – бірлік!»

Сөз соңында айтарым: «Қазақ хандығы» – ұлттық мемлекеттілігіміздің бір асқар белі. Асыл тіл мен алдаспан сөз Хандықтың тірегі болған. Мұны мәңгі еске тұтқан абзал.

Болашағынан үміті бар мемлекет өткенін бағалап, келешегін болжайды, соған жетуге ұмтылады. Осы мақсатта Елбасымыз заманында Ұлы Далада Ұлы қағанаттар құрған, бастыны илдірген, тізеліні жүгіндірген, Көк аспан мен Қара жер арасындағы халыққа билігін жүргізген Күлтегін, Бұмын қағандардың «Мәңгілік ел» құру аңсарын алға шығарды. Алла алқап, аруақ жебесе, бұған да қол жетеріне сенім кәміл.

Мәңгілік елдің ғана мемлекеттік тілі мәңгілік болмақ. Мәңгілік тілі бар ғана ұлт Мәңгілік ел туралы армандамақ.

МРНТИ 16.01.09

М.М.Малбақұлы

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры, филология
ғылымдарының докторы, профессор

«ТАРИХ-И РАШИДИДЕН» БАСТАЛҒАН ТАРИХ

Аннотация. Хандықтың 1465 жылы құрылғаны туралы нақты дерек Мұхаммед Қайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінде аталады. М.Қ.Дулат шығармасында, оның парсы тілінде жазылғанына қарамастан, елді мекен, жер ағауы болғандықтан немесе көшпелі тұрмысқа байланысты сөздер болғандықтан қолданылған «қазақ» лексикалық бірліктер ішінара ұшырасып отырады.

Тірек сөздер: тікелей аудару, түпнұсқа, қолжазба, Ислам ренессансы, Шағатай жазба әдеби тілі, ортаазиялық түркі тілі, иранизм.

М.М.Малбақұлы

Директор Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
доктор филологических наук, профессор

ИСТОРИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА В ТРУДЕ «ТАРИХ-И РАШИДИ»

Аннотация. В статье приводятся конкретные сведения об образовании ханства в 1465 году, которые имеются в труде Мухаммеда Хайдара Дулати «Тарих-и Рашиди». В произведении М.Х.Дулати, несмотря на то, что он был написан на персидском языке, частенько встречаются «казахские» лексические единицы, отражающие названия мест проживания и местностей, быт и культуру в жизнедеятельности кочевников.

Ключевые слова: прямой перевод, оригинал, рукопись, Исламский ренессанс, чагагайский письменный литературный язык, среднеазиатский тюркский язык, иранизм.

M.M. Malbakuly

Director of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
doctor of philological sciences, professor

THE HISTORY OF THE KAZAKH KHANATE IN THE WORK «TARIKH-I RASHIDI»

Annotation. The concrete data about the formation of the khanate in 1465 which are available in the work «Tarikh-i Rashidi» by Muhammad Haidar Dulati are provided in the article; the historical and linguistic analysis of the «Kazakh» lexical units reflecting the places of residence and districts, life and culture of nomads is carried out.

Keywords: direct translation, original, manuscript, Islam Renaissance, Chagatai written literary language, Central Asian Turkic language, iranizm.

Үстіміздегі жылы республика жұртшылығы қазақ хандығының құрылғанына 550 жыл толуын кеңінен атап өтуде. Хандықтың 1465 жылы құрылғаны туралы нақты деректің

Мұхаммед Қайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінде аталатыны туралы ғылыми жұртшылық жақсы біледі. Моғолстанның екі жүз жылдық тарихын баяндайтын «Тарих-и Рашиди» екі дәптерден тұрады. Бірінші дәптерде – 70 тарау, ал екінші дәптерде – 117 тарау бар. М.Қайдардың өзі жазғандай, бірінші дәптердің 17 тарауы түгелдей Шарафеддин Әли Иезидидің «Зафарнама» (Жеңіс кітабы) атты еңбегінен алынған. Сондай-ақ, екінші дәптердің жекелеген тараулары Жовейнидің «Тарих-е-Жахангошай» (Әлемді жаулап алушының тарихынан) кітабынан алынғаны айтылады. Автор өзі пайдаланған еңбектер қатарында Иезиди мен Жовейнидің жоғарыда аталған шығармаларын, Рашидаддин Фазлоллаһтың «Жәми-ат-тауарих» (Жалпы тарих) атты еңбегін, Һамдолла Мостуфидің «Тарих-е-Гозиде» (Таңдаулы тарих) атты туындысын, Маулана Абдол Рәззақтың «Тарих-и Мәнзум», Ұлықбектің «Ұлыс әрбәг-е» (Төрт ұлыс) еңбектерін атайды. Автордың Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» туындысын оқып, «Тарих-и Рашиди» кітабын жазуға кіріскен хәм ол шығармадан пайдаланғаны анық.

Мұхаммед Қайдар бабамыздың бұл еңбегі қазақ тіліне тұңғыш рет белгілі шығыстанушы ғалым Ислам Жеменей тарапынан аударылып, 2003 жылы Алматыда басылып шықты. Ислам Жеменейдің аталмыш шығарманың парсы тіліндегі араб графикалы басылымы бойынша жасаған текстологиялық еңбегі Тараз қаласында 2014 жылы баспа жүзін көрген болатын. М.Қ.Дулат еңбегі үстіміздегі жылы жаңа басылымда даярланып, оқырман назарына ұсынылып отыр.

«Тарих-и Рашидиді» парсы тілінен қазақ тіліне тікелей аударушы ғалым Ислам Жеменей туралы айтар болсақ, ең алдымен оның материалмен етене таныстығын, Иран елінде туып-өскендігін, иран тілінде білім алғандығын, еңбектің түпнұсқасын оның түрлі тілдерде жасалған аудармаларымен салыстыра, салғастыра отырып зерттеу жүргізгенін, тарихи туынды мәтінін кешенді филологиялық тұрғыдан жан-жақты қарастырып, байыбына барып, мұқият талдау, әр сөз бен сөз тіркесінің мән-мағынасын бүге-шігесіне дейін індете зерделеу жолымен үлкен жұмыс жасағанын мойындау қажет. Бұл жерде ғалымның осы еңбек негізінде докторлық диссертация қорғағандығын да назардан тыс қалдыруға болмайды. Ортағасырлық парсы тілінде жазылған туынды мәтінін толыққанды ұғыну үшін тарихи еңбек жазылған өлкенің, сондай-ақ, онымен көршілес аумақтардың мәдениетін, тарихын, тілдерін білу міндетті. Ислам Жеменей өз ана тілі – қазақ тілімен қатар қазіргі иран тілін, оның ортағасырлық парсылық вариантын, ортағасырлық түркі жазба тілі «шағатайшаны», қыпшақ, оғыз, қарлұқ топтарына кіретін қазіргі түркі тілдерінің он шақтысын жетік біледі. Ғалым М.Қ.Дулат бабамыздың өмір жолы мен шығармашылығы, туған-өскен ортасы, еңбектің тіл, әдебиет, тарих, шығыстану ғылымдары тұрғысынан құндылығын жан-жақты зерттеген, ол туралы зерделі зерттеулер жазған. Осының бәрі тарихи жәдігерлік аудармасының сапалы жасалуына қызмет етеді.

И.Жеменей 1990 жылдардың басында белгілі шығыстанушы ғалым Әбсаттар Дербісәлінің Елшілік арқылы шақыртуымен Қазақстанға, Алматыға, ҚазМУ-ға келіп, осы университеттің шығыстану факультетіне иран тілдері бойынша оқытушылық қызметке орналасады. Кейін Түркістандағы Ясауи атындағы халықаралық Қазақ-түрік университетінде, М.Қ.Дулат атындағы Тараз университетінде жұмыс жасайды. Қазіргі кезде С.Демирел атындағы университеттің профессоры.

Кітаптың М.Қойгелді, И.Жеменей тарапынан жазылған алғы сөзінде Мұхаммед Қайдардың біздің бәрімізге ортақ діннен – ортағасырлық түркілерден шыққан, қазақ хандығының алғашқы ордасы құрылған Жетісудан, Моғолстаннан шыққан отандасымыз екендігі және автордың қазақ халқын құрайтын негізгі тайпалардың бірінен – дулат тайпасынан шыққаны айтылады. Ислам Жеменей кітаптың өңсөзі ретінде Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Қазақтың бүкіл тарихы – бірігу тарихы, тұтастану тарихы. Қазақ – тек бірігу, бірлесу жолында келе жатқан халық» деген ой тұжырымын келтіреді.

Бұл сөздің өте дәл, орынды айтылғаны ешқандай дау тудырмайды. Және осындай еңбектердің халқымыздың өткені мен бүгіні, болашағы үшін ақиқат мәнін айқындауға жол ашады. Ұлы дала елінің бұрынғы кезден болашаққа бағдарланған бүкіл даму стратегиясын айқындайды. Адамның өз ықтиярымен болатын бірлесу, бірігу, тұтастану идеясы – Мәңгілік Елдің алтын қазығы іспеттес дүние. Кемел ойдың ғажайып туындысы.

Алғы сөз авторларының пікірі бойынша, еңбек қазіргі жыл санау бойынша 1546 жылы тамамдалған. М.Қайдар өз туындысын Моғолстан елін билеушілердің өмір тарихын, ел билеу тарихын баяндауға арнайды. Орта ғасырлардағы әлемдік өркениет тарихында жетекші орын алған Ислам ренессансы кезеңінің басты айқындаушы негізі дін ислам болғанды. Зерттеушілердің жазғанындай, Моғолстан мемлекеттілігінің, қоғамының өркениеттік негізі де осы – дін болған. Ислам дінінің негіздерін сақтап, оны ұдайы насихаттауды, басқа сенім-нанымда болған қауымды мұсылмандар қатарына енгізу іс-шараларын мемлекет басты назарда ұстаған.

Ислам ренессансы кезеңінде сол кездегі ислам дінін ұстанушы араб елдерінің, ирандық парсылардың, түркілердің айдай әлемге жарқырап көрінген ортақ өркениет, үздік мәдениет үлгілерін дүниеге әкелгені аян. Арабы-парсы-түркінің ең гүлденген кезеңі осы кез болатын. Ортаазиялық түркі – шағатайша әдеби тілдің ең өркендеген кезеңі де осы кез еді. Шағатай жазба әдеби тілінде аталған үш тіл тобының (арабы, парсы, түркі) әдеби дәстүрлері тоғысқан-ды. Осыдан келіп алуан түрлі інжу-маржан шығармалар, «Гүлстан», «Ләйлі-мәжнүн», «Мұхаббат-наме» тәрізді гауһар тастай көркем жыр-дастандар дүниеге келді. Тарихи шығармалар, шежірелер жазылды. Ол кезеңге, жоғарыда сөз болғандай, үштілділік тән болды. Осы үш тілдің ішінде қайсысы басым тіл болды деген сұрау қояр болсақ, оған біржақты пікір айта қою қиын. Себебі ол мәселе тілдік ортаға, сол тілдік ортадағы қандай әдеби дәстүрдің басым болуына тікелей байланысты еді. Түркі елдерінің Махмұт Қашғари, Жүсіп Баласағұни, Әлішер Науаи тәрізді ұлы тұлғалары түркі тілінің араб, парсы тілдерінен еш кемістігі жоқ екендігін дәлелдеп, түркі әдеби тілін насихаттап отырды. Бұл өз жемісін берді де. Алайда, орта ғасырларда түркі тілдеріне араб, иран тілдерінің, арабы-парсы әдеби дәстүрдің, әсіресе парсы тіліндегі поэзияның тигізген әсері зор болды. Орта ғасырларда парсы тілдес ақындардың шоғыры мол болды және олар әлемдік поэзия көгінде жарқырай көрінді. Бұл жерде Орта Азияда түркілерге шейін иран негізді династиялардың сан ғасыр бойы үстемдік құрғандығын да ұмытуға болмайды. Бұған Моғолстанда, ежелгі Қазақстан мен Орта Азияда ислам дінін таратушылардың басым көпшілігінің парсы тілдес болғандығын қосыңыз. Мәселен, М.Қайдар еңбегі бойынша, Моғолдар мемлекетінде ислам дінін насихаттаушы Шейх Жамаладдиннің тәжік болғандығын көреміз. Демек, діни және ғылыми-білімі медреселер мен мектептерде де парсы тілдес молдалардың басым көпшілікті құрауы мүмкін. Міне, осындай ірі-ірі себептерге байланысты М.Хайдардың кейінгі ата-бабаларының Отаны Моғолстанда, өзінің туып-өскен жері, жастық шағы өткен жері Орта Азияда парсылық дәстүрдің басым болғандығын топшылауға болады. Ендеше М.Қайдардың өзі де жас кезінде осындай түркіше білетін «тәжік» молдалардан білім алуы ғажап емес.

М.Қайдардың қаламынан шыққан «Жаһан наме» дастанын қазақ тіліне аударған, арнайы зерттеген белгілі шығыстанушы ғалым Ә.Дербісәлі: «Орта Азиялық классикалық түркі тілі XV ғасырда бір жағынан, Мәуреннахр, Хорасан мен Шығыс Түркістан жамағатының елеулі иранизм қоспасынан басқа шығыс және батыс түркі элементтерінің қосындысы боп табылатын түркі ауызекі тіліне негізделсе, екінші жағынан, Қарахан мемлекеті ұйғыр классикалық тілі әдеби дәстүрінің дәнекерлігіне байланысты еді. Бұл ретте сондай-ақ XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда мен Кіші Азия әдебиетінің де әсерін ескеруге тура келеді» деген пікір айтады. Сондай-ақ, «біз арабизм мен фарсизмді шамадан тыс қолдану мен астарлылық – өнер мен кемелдік шыңы деп есептелген кезеңдегі әдеби тілмен ұшырасып отырмыз» деген пікірді қостайтындығын жазады.

М.Қайдардың өзінің ана тілі қандай болды? Жас кезіндегі, туып-өскен жеріндегі «тілдік ортасы» қандай еді? Қызмет еткен ортасының тілі қандай болды? Оның ана тілін бір ғалымдардың өзбек, екінші ғалымдардың ұйғыр тілі деп жатуы қаншалықты дұрыс болмақ? «Жаһан наме» шағатай түркісімен жазылған. Алайда, М.Қайдардың еңбектерінің тіліне қарап, оның өзінің ана тілі қазіргі түркі тілдерінің қайсысына жақын екендігін тап басып айта қою оңай емес. Себебі адамның сәби күннен бастап отбасында қолданатын тілі бір басқа, мектептегі тілі бір басқа, қызметтегі тілі бір басқа, ал шығармаларының тілі олардан да басқа болуы мүмкін. Оның үстіне шағатайшаны Орта Азия, Қазақстан, Еділ бойы түркілерінің бәрі де өз жазбаларында XVIII-XIX ғасырларға шейін қолданып келді. Олардың ауызекі сөйлеу тілінің шағатайша жазба, «кітаби» тілден айтарлықтай өзгеше болатыны ғылыми жұртшылыққа белгілі жайт.

М.Қайдар шығармасында, оның парсы тілінде жазылғанына қарамастан, елді мекен, жер атауы болғандықтан немесе көшпелі тұрмысқа байланысты сөздер болғандықтан қолданылған «қазақ» лексикалық бірліктер ішінара ұшырасып отырады. «Тарих-и Рашиди» еңбегін парсы тілінен қазақ тіліне аударған, осы еңбекті түбегейлі зерттеген Ислам Жеменей баламасыз лексика болуы себепті, яғни бұл сөздердің парсы тілінде дәлме-дәл балама аудармасы табылмағандықтан сөз болып отырған материалдық немесе рухани дүние бірліктерін неғұрлым дәл, ұғынықты етіп көрсету мақсатында қолданылған түркі (қазақ) сөздерін де қарастырған болағын. Ғалым келтірген сөздер мен сөз тіркестерінің қазақ тілінде ұшырасатыны ешқандай дау тудырмайды. Төменде солардың бірнешеуіне тоқтала кеткенді жөн көріп отырмыз.

Қазақы атаулардың бірі – «көк ешкі». Ешкінің түр-түсіне қарап, оған атау беру бұрыннан келе жатқан дәстүр. Сұр (ақ) ешкіні «**көк ешкі**» деп атау қазақы дүние-танымға келеді. Кенен ағамыздың «көк ешкі» атты өлеңі жалпы жұртшылыққа белгілі («Маңырайсың көк ешкі ылағына, ой, дүние-ай...»). Бұл тіркес еңбекте «көгөшкү» түрінде ұшырасады. Айтылуы жағынан қазіргі қазақ тіліне келеді. Әрине, ешкі сөзінің өзі басқа түркі тілдерінде де бар екені, олардың түрлі-түрлі тұлғаларда кездесетіні баршаға аян. Мәселен, сөздің «учкү» түріндегі тұлғасы шағатайшада ешкінің еркегінің, яғни текенің атауы ретінде белгілі (Будагов сөздігі, I, 117-б.). Бұл сөздің ұйғыр тілінде де ешкінің атауы ретінде «өшкә, өшкә, үшкә» тәрізді фонетикалық варианттары бар. Автордың бүкіл балалық, бозбалалық шағының Ташкент маңында өткені, одан кейінгі жастық шағында Қашғарда болғаны мәлім. Демек, оның жазбаларының тілі шағатайша болуы заңды. Ендеше мәтінде аталмыш сөздің шағатайша жазылым нұсқасы да ескерілген болу керек. **Күрте** сөзі түркі тілдерінің көпшілігінде кездеседі. Орыс тіліндегі «куртка» сөзі осы негізден. Будагов сөздігінде «сырылып тігілген әйел киімі» мағынасында қазақ сөзі ретінде берілген. Қазіргі қазақ тілінде: «арасына мақта салып матадан не былғарыдан тігілген қысқа жылы киім». «Сахарадай сусыз қуаң дала» немесе «дала» мағынасындағы **шөл** сөзі біраз түркі тілдерінде бар, ортақ лексикалық қорға енетін бірліктер қатарында. Өзбек, ұйғыр тілдерінде де сондай. Ұйғыр тілінде «дала қазағы» мәнінде «чөл қазақ» тіркесі болған (Малов С.Е. Уйгурский язык. М.-Л., 1954, 158-б.). Түркі-моңғол тілдеріне ортақ «**ұлыс**» сөзі *бұрыннан бар, қалыптасқан ру-тайпалық бірлестік, ел-жұрт* мәнінде «Тарих-и Рашиди» шығармасында жиі қолданылады.

«Жұрт, халық, қауым, мемлекет» мәніндегі ел сөзі де шығармада жиі қолданылады. Сөздің «ел-ұлыс» түріндегі қолданысы да бар. Жалпы «ұлыс-ел», «ел-ұлыс» қолданыстары ортағасырлық түркі тіліне тән. Ескерткіштерде жиі ұшырасып отырады. **Елші** сөзі ортағасырлық түркіде кең қолданыста болған. Бүгінгі күні де осы мағынада. «Сал» сөзі ежелгі жыр-толғауларда, әсіресе ноғай-қазақ жырларында жиі ұшырасады: «Теректер кестік сал үшін, Дос-дұшпанға қор болдық, Атай менен анайдың қара саба жоғынан». **Қарауыл, қосын, қол, қор (қорамсақ), байрақ** тәрізді әскери атаулардың қазақ тілінің

тарихи лексикасында бұрыннан, сан ғасыр бойы тұрақты түрде қолданыста болып келгені аян.

«Тарих-и Рашиди» еңбегінде Қазақстан жеріндегі **Түркістан (Иасы), Көк төбе, Сайрам, Қарақыстақ, Ақсу, Қара төбе, Отырар, Тараз, Жеті кент** (иті кент) тәрізді қала, елді мекен атауларының ұшырасуы оның деректемелік құндылығын арттыра түседі. Әскерлердің Сыр өзенінің жағасында, Түркістан маңында Қаратоғай деген жерде қыстап шыққандығы туралы сөз болады, Шарын мен Шелек деген жерлерде қатты соғыс болғаны айтылады. Бұлардың бәрі тіл тарихы тұрғысынан, әсіресе тарихи ономастика тұрғысынан құнды деректер.

Сүтемген баһадүр атты кісі есімі шынында да қазақы қолданымға келеді. **Өзбек-қазақ, қазақ, Қазақ хандығы** атаулары тарихнамалық тұрғыдан құнды деректер болса, **той, жұрт, жарлық** (ярлиғ), **олжа, қошқар, көл, құшы, қымыз, қоналқа, сауын, шылау** (жылау), **орамал, жайлау** (илак), **сансыз, қыстау** (қышлак), **дастарқан, жатыс** (ятыш), **ұрық**, т.б. сөздердің жартысынан астамы иран тілінде, қазіргі түркі тілдерінде (өзбек, ұйғыр, т.б.) бар. Әрине, төл сөздеріміздің табиғатын айқындау үшін олардың өзге тілдердегі қолданым мысалдарын анықтаудан бастап, лексика-фразеологиялық жүйесі бойынша көп жұмыстар жүргізуге тура келеді. Академик Р.Сыздық Қ.Жалайыридің «Жамиғат тауарих» еңбегі бойынша осындай жұмыстар жүргізіп, еңбектегі лексикалық құрамның, әсіресе фразеологиялық тіркестердің тағар тілімен салыстырғанда қазақ тіліне тән, етене жақын екендігін бұлтартпастай мысалдармен дәлелдеген болатын. «Тарих-и Рашиди» еңбегі бойынша ол тәрізді жұмыстар жасаудың өзіндік қиыншылықтары бар. Себебі еңбектің мәтіні парсы тілінде болып отыр. Алайда, тарихшының екінші еңбегін – «Жаһан наме» дастанын аталмыш сөздер бойынша қосалқы дерек ретінде пайдалана отырып, тілдік зерттемелер жасауға болады.

М.Қ.Дулаттың өз сөзіне, жазғандарына қарап отырып, оның қай ұлт пен ұлысқа етене жақын тұлға екендігін шешу – оңай мәселе емес. Ата-бабасының дулат тайпасынан шыққаны белгілі. Алайда, *дулат, жалайыр, алиын, найман, қоңырат* тәрізді ру-тайпалар негізінен қазақ халқының құрамына енгенімен, басқа халықтарда да, мәселен, өзбекте, қырғызда, қарақалпақта, башқұртта, т.б. халықтардың құрамында бар. Қалай болғанда да, «Тарих-и Рашиди» еңбегінің қазақ тіліндегі жаңа басылымының алғы сөзінде жазылғандай, «Мұхаммед Қайдардың біздің бәрімізге ортақ діңнен – ортағасырлық түркілерден шыққан, қазақ хандығының алғашқы ордасы құрылған Жетісудан, Моғолстаннан шыққан отандасымыз екендігі және автордың қазақ халқын құрайтын негізгі тайпалардың бірінен – дулат тайпасынан шыққаны» ешқандай дау тудырмайды.

Ұлы тарихшының еңбегінде қазақ хандығы туралы келтірілген деректі негізге алып, биылғы жылы хандықтың 550 жылдығын тойлап отырмыз. Бұл өте орынды іс болды. Және де қазіргі кезеңде осы деректі, аталмыш еңбекте аталған деректі ұстанғанымыз жөн-ақ. Әрине, хандықтың нақты құрылу жылын айқындау барысында алда талай-талай жаңа деректердің ашылу мүмкіншілігі зор. Болашақта бұл туралы талай-талай ғылыми зерттемелер дүниеге келері анық. Қазірдің өзінде өте сапалы жазылған жақсы жұмыстар баршылық. Мәселен, қазақ хандығының құрылу тарихын егжей-тегжейлі зерттеген ғалым, Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, профессор Берекет Кәрібаев өзінің «Қазақ хандығының құрылу тарихы» атты еңбегінде хандықтың дүниеге келу кезеңін 1457-58 жылдарға жатқызады.

Жалпы қазақ елінің жоғарыда аталған кезеңнен бұрынғы кезде де бір ел болып ұйысу тәжірибесін бастан өткергендігі туралы деректер бар. Мәселен, қазақ хандығын құру талабының XV ғасырдан бұрынғы кезде де болғандығы туралы жаза отырып, көне тарихтың белгілі зерттеушісі Әнес Сарай өзінің «Ноғайлы» атты еңбегінде академик Әлкей Марғұланның пікірін келтіреді. Ғалымның «Таңбалы тас жазуы» атты еңбегіндегі: «XIV

ғасырда қазақ халқын жеке біріктіруге зор күш салған атақты Ер Айса ұлы Ахмет. Ол Алтын Орда ханы Жәнібектің қызын алған күйеуі. Аңыз бойынша, Жәнібек оны іздеуге Ордан Алаушын бастаған үш жүз жігіт жібереді. Олар Ахметтің қасында қалып қояды... Ақсақ Темір Тоқтамысқа қарсы аттанып бара жатып (1391 ж.), жол-жөнекей қазақ ұлысын қатты қиратты, оның хандары Ахмет пен Сәметті өлтірді... («Жұлдыз», 1984, №1, 132-146 бб.)» деген деректі келтіре отырып, Ә.Сарай бұл жөнінде Ш.Уәлихановтың да жазғанын (I том, Алматы, 1961, 212-б.) еске салады. Қазақтың «алаш» атануына қатысты тарихи кезең де сол дәуірде болуы мүмкін деген пікірлер баршылық.

Қалай болғанда да, жоғарыда айтылған ойға қайта оралар болсақ, сол XV ғасырдың ортасында немесе одан бұрынғы кезеңде дүниеге келген хандықтың құрамында қазіргі қазақ елінің құрамындағы ру-тайпалардың түгел болмағандығы анық. Қазіргі қазақ елінің құрамындағы ру-тайпалар арғы-бергі тарихта қайда болмады?! Олар сонау Алтын Орданың құрамында, Көк Орда мен Ақ Ордада, Ноғайлы ордасында, Әмір Темір империясы құрамында, Әбілқайыр ордасында, Моғолстанда, Шайбан өзбектері құрамында, Қырым, Астрахан, Қазан хандықтарында, Сібір хандығында солардың негізгі қарулы күшін құрайтын ру-тайпалар санатында болды. Қазақ елінің құрамына бірте-бірте енді.

Белгілі шығыстанушы ғалым Г.Ю.Клапрот 1825 жылдың желтоқсан айында Париждегі «Азия журналы» (Journal Asiatique) бетінде жарық көрген қазақ тілі туралы мақаласында («Sur la langue des Kirghiz») қазақтардың Сібірді мекендеуі жөнінде төмендегі деректерді келтірген еді: «Қазақ халқы қазіргі кезде Ертістің жоғарғы ағысының сол жағасынан Жайыққа дейін, солтүстікте 55-інші ендікке дейін, оңтүстікте Тарбағатай таулары мен Балқаш көліне дейін, батыста «аспан таулары» тізбегімен шектесіп, Сырдария өзені, Арал, Каспий теңіздеріне дейін созылып жатқан ұлан байтақ кең далада тұщы суы мен малға жайлы жайылымы бар жерлерде үй тігіп, көшпелі ғұмыр кешеді. XVII ғасырдың алғашқы жартысында, орыстардың Сібірді жаулап алуы қарсаңында, сол кезде «қайсақ ордасы» атанған қазақтар Есіл өзенін жағалай, қазіргі Есіл қаласы тұрған жерде, батысында Қорған маңындағы Тобыл өзеніне, шығысында Тар өзеніне дейінгі жерлерде, Оңтүстік Сібірде, Енесей бойында, Үй, Абақан, Обь жағасында, Саян тауларының солтүстік беткейінде, Ертістің сол жағалауы мен кіші Алтайда, Жалаң оба жұртына дейінгі жерлерде, Тұр өзенінде, Қалбазында, Сарысу өзені бойында, Түркістан қаласына дейінгі жерлерде және Арал теңізінен Ембіге дейін созылып жатты... 1632 жылы сайланған хан қазақтардың басын қосты. Бір ел болып біріккен қазақтар Ресей үшін қауіпті бола бастады... Қазақтар 1673 жылы Ресеймен одақтас Оңтүстік Сібір қалмақтарын тас-талқан етті. Осы секілді соғыстар жүргізе отырып, әрі үнемі қоныстарын жаңартып, батысқа жылжи-жылжи ақыры бір кезде қалмақтар жайлаған даланы алып тынды. Қалмақтар амалсыздан Еділге көшті... Сібірден соңғы қазақтар XVIII ғасырдың басында кетті». Қазақтардың Сібірді қоныстануы туралы жоғарыда келтірілген деректер олардың осы өлкеде бұрыннан қоныс тепкен байырғы тұрғындар екендігін және кейінгі Сібір хандығы құрамында да болғандығын айғақтайды. Ораз-Мұхаммед сұлтан мен Қадырғали Жалайыридың Сібірде болуына қатысты деректер де осы пікірді дәйектей түседі.

Ал енді сыртта, қазіргі кездегі «басқа елде» қалып қойғандары қаншама?! Оларды айтпағанда, қазақтың Ұлы жүзін билеген Төле би, Кіші жүзін билеген Әйтеке би қазіргі Өзбекстан мемлекетінің аумағында жатыр ғой. Өзбекстанның бір кездегі астанасы болған Самарқанның басты алаңында қаланың әмірі алшын Жалаңтөс баһадүр салдырған «Шир-дор», «Тилля-Кари» медреселері тұр...

«Тарих-и Рашиди» шығармасында қазақтардың жүзге бөлінетіні туралы дерек жоқ. Қазақта үш жүз қашан пайда болып еді? Жалпы алғанда, тарихшы ғалым-дардың көпшілігі жүздердің шығуын XVII ғасырға жатқызады. Біз де сол пікірге қосыламыз. Қазақ

хандығының халқы көбейіп, жер көлемі ұлғайған соң оны басқару ісін жеңілдетуді ойластыру қажет болды. Сол себепті елді бір орталықтан басқара отырып, жергілікті басқару институтын жетілдіру керек еді. Осы оймен Қазақ мемлекетінде елді тепе-тең үш бөлікке бөліп басқару идеясы дүниеге келді.

«Жүз» – түркі тілдеріне араб тілінен енген атау сөз. Сөздің мәні «Құранның тең бөліктерінің бірі», «кітаптың құрамдас тараулары», «дәптердің ішкі бөліктері», «бір бүтіннің тең бөліктері», «тәннің тең бөліктері», «тең бөлік» тәрізді мағыналарда ашылады. Ортағасырлық османлы түріктері тілінде, «ортаазиялық» шағатайшада, қазіргі түркі тілдерінің (түрік, әзірбайжан, өзбек, т.б.) көбісінде *жүз* сөзі жоғарыда аталған мағыналарда қолданылады.

Османлы түріктері Құран салатын сөмкені «жүз кесесі» деп атайды екен. Бұл қазіргі түрікшеде де бар. Демек, Құранның өзін де образды түрде *жүз* деп атау тәжірибесі болған.

Аталған жайларды ескере отырып, киелі бабаларымыз «Құран ашып» (қасиетті кітапты ашып) қазақты үш жүзге бөлген деген ойға келеміз. Яғни ел мен ол ел отырған жерді өзара теңдес үш бөлікке бөлу қажет болған кезде осы бір қастерлі, қасиетті атауды қолдану туралы шешім қабылданған болу керек деп топшылаймыз. Қазақ елі ұйысқан Жетісу жері, қазақ хандығының бастапқы құрылған жері, оңтүстікте орналасқан негізгі бөлік – «Ұлы жүз» атанса, ортада орналасқан бөлік – «Орта жүз», ал негізгі бөліктен, бас хан отырған орданың орталығынан жырақта орналасқан шеткі бөлік – «Кіші жүз» атанған болу керек. Бұл жерде салыстыру үшін «ұлы су», «кіші су» ұғымдарын келтіруге болады. *Ұлы су* – «үлкен су, негізгі су», ал *кіші су* – «шеткі су» ұғымын береді.

Елдің бас ханы арқылы бір орталықтан басқарыла отырып, үлкен қауіп төнген кезде тез жұмылып, «бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып», ал шағын аймақтық мәселелерде өз бетінше әрекет етуге мүмкіндік алған қазақ жүздері өздері отырған жерлерін қызғыштай қорып, қорғап, жауларымен шайқаса жүріп, бізді бүгінгі күнгі, Төлеген ақын айтқандай, «қасиетті байтақ Қазақстанға» жеткізді. Сондықтан бұрынғы өткен кемеңгер басшыларымыздың қазақтың елін сақтау, жерін кеңейту жолындағы сан ғасыр бұрын ойға алған ақ тілеуі, ұлы арманы, үміті орындалды деп ойлаймыз.

Қазақ еліндегі «жүзге бөліну» құбылысын тым әріге апаратындардың қателесуі мүмкін. Себебі ол кезде үш жүздің билері өзара замандас болып келетін тұлғалар – Төле, Қазыбек, Әйтеке болмас еді. Олардан басқа адамдар болған болар еді. Асылы, «жүзге бөлу» ісі сол кісілердің алдындағы кезеңде жүзеге асқан тәрізді. Қалайда, әр жүздің ханы мен биін сайлау «жүзге бөлуден» тым алыс болуы мүмкін емес. Оның логикалық негізі бар. Себебі бір бүтінді бөлікке бөлген соң, оның басшыларын белгілеу керек қой.

Біз тарихшы емеспіз. Дегенмен, өз ойымызды айтар болсақ, қазақты үш жүзге тепе-тең бөлу, олардың басшыларын сайлауды ұйымдастыру ісі – осы эз-Тәукенің заманында ғана толық аяқталып, өзінің сәтті мәресіне жетті деп ойлаймыз. Халқымызда «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» деген сөз бар. Олардың халық үшін істеген ісіне, елдің өмір-тіршілік заңдылықтарын жақсы жөнге салғанына сүйсініп айтқан ғой. Ал осылардан кейінгі кезеңде халқына қалтқысыз қызмет еткен, «Жеті Жарғының» түзілуіне басшылық жасаған ұлы хандарымыздың бірегейі – Тәуке ханның елді үш жүзге бөліп басқару жүйесіне сіңірген еңбегі тіпті ересен болған тәрізді.

Халқымыздың тарихы бойынша талай-талай жаңа дереккөздерінің айқындалып, тарихымыздың жаңа беттерінің ашылуы ғажап емес. Алайда, Мұхаммед Қайдар Дулағтың «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінің, ол еңбекте келтірілген деректердің маңызы уақыт өткен сайын арта түспекші. Ендеше, осындай рухани байлығымызды туған тілімізге аударып, өз парызын абыроймен атқарып жүрген шығыстанушы маман, көне жазба тілдерді, ортағасырлық парсыны, ортағасырлық шағатайшаны, қазіргі иран және түркі тілдерін бес сауағындай білетін бесасап ғалым Ислам Жеменей тәрізді азаматтарға есен-саулық тілейік!

МРНТИ 16.21.07

Т. Жанұзақ

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор

«ҚАЗАҚ» АТЫ ҚАЙДАН ШЫҚҚАН?

Аннотация. Мақалада «қазақ» атауы туралы, оның шығуы, пайда болуы жайлы алуан түрлі пікірлерге талдау жасалынып, өз көзқарасы беріледі.

Тірек сөздер: қазақ хандығы, «қазақ» сөзінің шығу тегі, тарихи ономастика, топоним, этноним, этногенез, қазақ тайпа атаулары, аңыз.

Т. Жанұзақ

Главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, доктор филологических наук, профессор

ОТКУДА ПРОИЗОШЛО НАЗВАНИЕ «КАЗАХ»?

Аннотация. В статье анализируются различные взгляды на название «казах», его возникновение и происхождение, высказывается собственная точка зрения.

Ключевые слова: казахское ханство, происхождение слово «казах», историческая ономастика, топоним, этноним, этногенез, названия казахских племен, мифы.

T. Zhanuzak

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
doctor of philological sciences, professor

WHERE DID THE NAME «KAZAKH» COME FROM?

Annotation. The article analyzes various judgments about the origin and formation of the name «Kazakh».

Keywords: Kazakh khanate, origin of the word «Kazakh», etymology of the word «Kazakh», historical onomastics, toponym, ethnonym, ethnogenesis, Kazakh tribes, myths.

Біз бұл туралы 1974 жылы «Қазақ тілі ономастикасының негізгі проблемалары» атты докторлық диссертациямызда жан-жақты зерделесек, оны 1982 жылы жарық көрген «Очерк казахской ономастики» атты еңбегімізде жарияладық. Осының негізінде «Жұлдыз» журналында (1983, №3) толық та көлемді мақаламыз жарық көрді. Осы мақаланы қытай ғаламторында [1, 14-15] қытай тілінде шығарғаны бар. Сол мақаламызды өңдеп, жөндеп, жана да тың деректермен толықтыра отырып, негізінен үш мәселеге назар аудармақпыз. Оның біріншісі – «қазақ» сөзі тарихи деректер мен мәліметтер бойынша қайда, қай жерде, қайсы елдерде кездеседі, оның таралу шегі, ол жөнінде қандай еңбектер бар, кім не айтты деген болса, екіншісі – «қазақ» деген атау қазақ халқының аты ретінде қашан, қай кезде қойылған? Ал үшіншісі – осы «қазақ» сөзінің шығу тәркіні, яғни этимологиясы, тура мағынасы, нақты семантикасы және ол жайлы өз көзқарасымыз, ғылыми тұжырым, ой-пікіріміз.

Қазіргі «қазақ» атауының бірінші сынары *қаз*, оның көне тұлғасы *қас* туралы және ол атаудың қайда, қайсы өлкеде кездесетіні туралы пікір бары мәлім. Ол жөнінде Геродот б.д.д. IV ғасырдағы өзінің даңқты еңбегінде: «Каспийское море – это море совершенно особого рода. Само название Каспийское море связывается по имени сакского племени каспиев, жившего на южном побережье Каспийского моря», – деп анық жазды [2, 133]. А.Н.Бернштам Геродоттың бұл еңбегіне сілтеме жасамай, «қазақ» тайпа атауы көне екі компоненттен – «кас» және «сак» этнонимдерінен келіп шықты деп ойлаймын деп жазды [3, 81-85].

Византия авторы Константин Багрянородный болса «Кавказ халықтарында VIII ғ. Зихи деген этнониммен қатар адығтардың жиынтық атауы ретінде *касаг* (касахия) деген атау қолданылған» деді [4, 91].

Академик Ә.Марғұлан: «қазақ» сөзінің ең ескі түрі – VIII ғасырда Енисей өзенінің бір тарауы Ұйық Тұран бойында тасқа жазылған түрі» деген ойға келеді [5, 141-146]. Академик Ә.Қайдар және Е.Қойшыбаев: «VI-VIII ғ.ғ. қазіргі Қазақстан далаларында мекендеген Жетісуда өз астанасы – Суяб деген сауда орталығы болған аздар мен азықтар деген тайпалардың болуы күмән тудырмайды», – деп жазды [6, 47-51]. Бұл жөнінде Г.Ф.Сағтаровтың пікірі: «Каз кабилтәсе Татарстан территориясендә болгарларға чаклы яшәгән «з» тел группалы төрки кабиләләрнен берсе булса керек. Географик исемнәрнен таралышына караганда, алар Казанка, Мишә (Лаеш өязендә) Казиле елгачыгы буенда унлап Казиле авылы була, хәзерге Питреч районында берничә Казиле авылы бар, Төрки халык булган хазар-казар (каз+ар) ларның есеме де каз белән нисбәтле дигән фикерләр бар» [7, 42].

Л.И.Лаптевтің айтуына қарағанда, *касог* сөзі Эпифонидің еңбегінде (VIII ғасырдың) кездеседі. Орыс жылнамаларында *касоги* (косоги) деген халық аты көптеген тарихи оқиғалармен байланысты аталып отырған. Атап айтқанда, 965 жылы жазылған «Повесть временных лет» жылнамасында Святославтың *касогтарға* шабуыл жасағаны, 1066 жылы *касогтардан* Тмутаракан князі Ростиславтың салық алып тұрғаны баяндалған [8]. Орыс халқының XI ғ. тән әйгілі «Слово о полку Игореве» дастанында да «Касоги, черкасы, кабардинцы или адыгейцы упоминается в русских летописях с 965 г. жили на севере Кавказа. По осетински кэсэк означает «черкес» деп жазылған [9].

Араб, парсы деректерінде қазақ, яки *касаг*, *касогтар* деген атаудың сирек ұшырайтынын, тек Масуди шығармасында ғана (X ғ.) *кашаг* деген халық аты барын баяндай отырып, В.Ф.Минорский авторы беймәлім бір шығармада Қара теңіз бойын мекендеген аландар елінде *Касек* деген облыс барын көрсеткен [10, 261].

Константин Порфиродныйдың X ғасырдағы қазақтар туралы мағлұматы аса құнды да бағалы саналады. «Зихиядан жоғары Папагия аталатын өлке жағыр, ал бұл жерден жоғары Казахия аталатын жер жағыр. Казахиядан жоғары Кавказ тауы бар, ал бұл таудан арғы жер Аландардікі» деп жазған-ды [11, 21]. В.В. Радловтың жазуынша, Фирдоусидың «Шахнаме» дастанында (X-XI ғ.ғ.) Қазақ хан туралы және қазақ халқы жайында біраз мағлұмат бар [12, 116]. Бұл пікірді тарихшы А.И.Левшин еңбегінен де оқимыз [13, 5; 30]. А.Н.Самойловичтің пікірі де осылармен сабақтас жағыр. Ол «Слово казак каково бы ни было его происхождение, появляется в тюркской среде в данном его фонетическом составе не ранее XI в., продвинувшемуся из Средней Азии в Восточную Европу и положившему конец господству между Каспийским и Черным морями хазаров, а в XIII в. подвергнувшемуся нападению и завоеванию со стороны монголов» деген-ді [14, 110].

«Ақсақ Темірдің жылнамаларында» Хижра есебі бойынша 737 жылы (1356 ж.) қазақтар Мауреннахрға шабуыл жасады деген жолдардың бары жазылса, қазақтардың Ақсақ Темір тұсында даңқы артып, атағы шыққанын Ә.Диваев есімді ғалым В.В.Бартольд, А.Харузин еңбектеріне сүйене отырып айтқан-ды. Бұл мәселенің әсіресе В.В.Бартольд еңбегінде толық та терең баяндалғаны мәлім [15, 270; 275].

Шарафуддиннің мәлімдемесінше, 1376 жылы Темірдің әскерінде «қазақ мыңы» болған. Ол кездегі қазақтар Андижанды билеп отырған Темірдің ұлы Омар Шайхтың қарамағында көп болыпты. Шарафуддин оларды «Хоженд қазақтары», «Андижан қазақтары» депті. Ал оған кірген қазақ тайпалары: жалайыр, арғын, дулат, қаңлы, сіргелі, қоңырат, тағы басқалар болыпты (бұл сөзді Ә.Марғұлан өз еңбегінде жазған, [5, 141-146]).

Венгер ғалымы Г.Вамберидің Константин Порфиродный (X ғ.) мен Фирдоуси (XI ғ.) еңбектеріне сүйене отырып, батыс түркілерінен бөлінген соң қазақ XIII ғасырда қалыптасып, түріктер мен угорлардың шекарасында мекендегенін, бұған дәлел ретінде мадияр тіліндегі түрік сөздері мен қазақ сөздері арасындағы ұқсастықтарды келтірген [16, 280-281].

Ш.Уәлиханов: «Қазақ алғаш рет (XIV ғасырдан ерте болмаса) Жошы ұлысының ыдырау кезінде пайда болған Темірлан 1392 жылы Токтамыс ханға жасаған бірінші жорығында қазақтың бірінші ханы Алаштың ұлдарын өлтірсе, онда Алаштың XIV ғасырдың ортасында өмір сүргені деп болжаймыз. Онда Азияда қазақшылық (казачество) шығып, ол орыстарға татарлар арқылы ауысқан. Орыс жылнамаларында (Псковтік) Рязань казактары 1444 жылы көрсетілсе, Украинада тарихшы Окольскийдің мәліметі бойынша 1517 жылы Гетман Предислав Ланцокоронның басшылығымен Аққалаға (Аккерман) барған» [17, 152]. Автордың осы еңбегінде «Моңғол дәуірінен кейінгі қазақтар Бердібектен кейін (XIV ғ.) әрбір түрік-моңғол тайпаларынан қосылып, жеке бір ел болды» дегенді оқимыз.

XV ғасырда Қазақ хандығы құрылғанға дейін де болып өткен тарихи оқиғалар туралы деректер барын Академик Ә.Марғұлан еңбектерінен, басқа да ғалымдар деректерінен көреміз. «Бабырдың бақылауы бойынша, қазақтар 1356 жылы шағатай ұлысына қарсы жойқын көтеріліс ашып, одан бөлініп кетуді тілек етеді» деген Ш.Уәлиханов еңбегіне сүйенсе, 1330-1405 жылдар аралығындағы Орта Азияда болған тарихи оқиғаларды баяндайтын «Зафарнаме» кітабында қазақ елі, қазақ жері деген атаулардың кездескенін айтады [5, 141-146]. П.Пельо есімді ғалымның «қазақ» сөзі этноним ретінде XIII ғасырдың басында болған» дегенді В.В.Бартольд атап өткен [15, 535]. «XIV ғасырда қазақ халқын жеке біріктіруге зор күш салған – атақты ер Айсұлұлы Ахмет Үйсін Майқы бидің ұрпағынан. Аты Манас жырында да кездеседі. Сол Алтын Орда ханы Жәнібекке қызмет істеп жүріп, Ордадан қырга келіп, қазақ хандығын құрады. Ахмет – Жәнібектің қызын алған күйеуі» [5, 141]. XIV ғасырда Әбілхайыр ханның қол астында өзбектермен қатар, қазақтардың болғаны тарихтан мәлім. 1465 жылы Керей мен Жәнібек Әбілхайырдан бөлініп, қазақ хандығын құрғанда, олардың жақтастары қазақтардың да бірге кеткені ақиқат болар. Бұған Ш.Уәлихановтың «Орыс хан (Жәнібек ханның әкесі) әскерінің оң қанатында 2000 қаңлы болса, сол қанатында Алаш мыңы болған еді» [17, 160] дегені толық дәлел.

«Қазақ» атауының қадым заманнан бары, оның ерте орта ғасыр, орта ғасырларда-ақ жеке тайпа, елаттары болғаны жоғарыда айтылған тарихи деректерден толық байқалады. Ал қазақ хандығы құрылған соң оның қарауындағы халық атының «қазақ» деп аталуы заңды құбылыс еді. Қазақ хандығы құрылған соң қазақ елі қалыптасып, оның нақты аты да орнықты. Жошы хан әулетінен қазақтың бірінші ханы Жәнібек болып, ол халық аузында аңызға айналып, әз Жәнібек, яғни дана Жәнібек деген қасиетті есімге ие болады. Оның қол астында ноғай мен қазақтар бірге дәуір құрып, қазақ дастандарында «Алтын ғасыр» деген атаққа ие болып, бас уәзірі Жиренше шешен болса, ақылдың кені, данышпаны Асан қайғы болады. Олардың есімдері халық аузында аңызға айналады [17, 165].

Жәнібектің ортаншы ұлы Қасым (1445-1521 ж.ж.) хан болған уақытта қазақ хандығы күшейіп, жер көлемі ұлғайып, халық саны өсе түседі. Жәнібек хан тұсында қазақ тайпалары көп болып, қазақ атына ие болғанмен, толық қазақ халқы қалыптаса қоймағаны да мәлім. Тарихшылардың дерегінде көрсетілгендей: «Қасым басқарғанда қазақ хандығының атты әскері 300 мыңға, халық саны 1 миллионға жеткен. Қазақ елінің қуаты мен беделі алыс-жақын шетелдерге танылған. Мәскеуліктермен байланыс орнатып, оңтүстікте Шайбани-

мен, шығысында Моғол мемлекеттерімен бейбіт келісімдер жасасады. Батыс Еуропа да қазақ хандығын осы кезде танып-білді. Қасым хан мемлекеттің ішіндегі бірлікті сақтау үшін бірқатар заңдар шығарды. Әлі күнге дейін ел аузында «Қасым ханның қасқа жолы» деген атпен белгілі» [18, 14-15].

Қасым хан XVI ғасырдың басында Сырдария алабын, Түркістан аймағын, Сайрам қаласын иемденіп, Сығанақ қаласын мемлекеттің астанасы етіп, Моғол билеушісі Сайд хан Шығыс Түркістанға көшіп кеткен соң, Қасым хан Жетісуды толық билейді. Бұл кезде қазақтың оңтүстік, солтүстік, батыс, шығыс аймақтарындағы қазақ тайпаларының барлығы Қазақ хандығына қосылып, қазақ халқының негізі қаланып, қазақ атауы халық аты ретінде, Қасым хан тұсында XV ғасырдың аяғы мен XVI ғасырдың басында қалыптасады. Қасым ханның Сарайшық қаласында дүниеден өтіп, сол жерде жерленуінің өзі үлкен тарихи оқиға екені сөзсіз. Осы «қазақ» атауының шығу тегі, мән-мағынасы, этимологиясы туралы ғылыми пікірлер алуан түрлі ой-толғамдармен қатар, аңыз әңгімелер де аз емес. Олардың бір тобы қазақ қадым заманнан бар, тұтас бір сөз деп таниды да, мағынасын өздерінше түсіндіреді.

В.В.Радлов қазақ сөзінің мағынасын «тәуелсіз, еркін, басы бос адам» деп, ал қазақ кісі деген сөз тіркесін «батыл, ержүрек, атқа мықты адам» деп түсіндіреді [19, 364]. Л.Будаговтың түсіндіруінше, қазақ «үй-жайы жоқ, кезбе, еркін» [20, 187]. А.Самойлович қазақ «батыл, ержүрек, еркін адам» дейді [14, 111]. Г.Вамбери пікірі де осыған сәйкес, ал А.П.Чулошников болса «қазақ сөзі әлеуметтік тұрғыдан «еркін, батыл адам» дегенді айтады» [21, 30]. Осымен қатар, қазақ сөзі араб тілінен шыққан дегенді Абай өзінің қара сөзінде: «Сол арабтар көшпелі халықтарды хибай, хузағи деп атапты. Хибай дегені «кигіз шатырмен жүруші дегені екен. Хузағи дегені өз жұртында хузағи деген көшпелі халқы бар екен, соған ұқсатып айтқаны екен» дейді [22, 223].

Белгілі ғалым В.И.Абаев: «Грузин тілінде кашаг әлеуметтік термин ретінде айтылып, «бойшан, биік бойлы құл» деген мағынаны білдіретінін айтты. Ал этникалық терминдердің әлеуметтік мәнді терминдерге ауысып отыруы жиі кездесетін құбылыс. Мәселен, этникалық атау-термин хазар осетин тілінде *gazjag* – «құл», «еріксіз басыбайлы» деген әлеуметтік мәнді сөзге ауысып кеткен еді», – деп жазды [23].

Өзіміз сөз етіп отырған қазақ атауының бірінші құрамындағы *қаз* сөзі Кавказ топониміндегі *каз* компоненті және Еділ бойындағы өмір сүрген *каз елі* немесе хазар этнонимінің *хаз*, сондай-ақ, черкес-черкас этнониміндегі *кес-кас* компоненттерінің, Татар Республикасының орталығы Қазан қаласы атының да *қаз* компонентімен шығу тегі, негізі, түп төркіні бір сияқты. Қазан қаласы атының шығуы туралы Г.Ф.Сагтаров мынандай пікір айтады: «Происхождение названия города старая Казань (Иске Казан) и Казань мы связываем с названием реки Казан(ка), в свою очередь, гидроним Казан(ка) считаем возникшим от названия древнетюркского племени *каз*, обитавшего примерно в VI-XII веках на берегах данной реки и оставившего реке название Казан суы «река (вода) племени *каз*». Құрамында *қаз* сөзі бар топонимдер түркі халықтарында жиі ұшырап отырады. Мәселен, Алтай және Шығыс Сібірде: Казанка, Казанду, Казан-кол (Алтайдағы өзендер); Казановка, Казановтар (Хакасиядағы өзендер). Көне түркі тілінің Енисей жазбаларында Казан (КЗН) сөзі топоним ретінде кездеседі. Казан гидронимі мен топонимі Орта Азияда, Еділ бойында, Кавказда ұшырайды. Қазақ тілінде Қазығұрт, Қазалы, Қазтауы, Қастек деген жер аттары бар. Бұлардың бәрінің түбірі *қаз* сөзі екені көрініп-ақ тұр. Сондай-ақ, Кавказ тауы атының екінші сыңарында да *қаз* сөзі тұр. Демек, Кавказ (Қапқаз) Қазтауы деген сөз. Касаг, касог, қазақ, қаз, қас, каш, кашаг атауларының дыбысталу (фонетикалық) жағынан сәйкес әрі үндес болуы (з/с/ш дыбыстарының алмасып келуі), оның көне Византия, араб, орыс және грузин деректері бойынша басқа халықтар арасында сақталып отыруы, ерте кезде қаз атты дербес ел, тайпа өмір сүргенін айқындай түссе керек. Бұндай тайпаның түркі тілдес халықтар арасында да болғанын дәлелдейтін қыруар фактілер бар. Демек, бұл тайпалардың Қара теңіз бен Солтүстік Кавказ, Еділ, Каспий, Қазақстан территориясында,

қыпшақ бірлестігінен бұрын, VI-XII ғасырларда өмір сүріп, тіршілік еткенін байқаймыз. XV ғасырда Әзербайжан, Грузияда да қазақтардың болғанын П.Бутков айтып кеткен еді. «Кочующий в Грузии на пределах ее с 1480 г. народ турецкого племени доселе известен под именем казахов» [24]. Солтүстік Кавказдағы ноғайлар арасында да қазақ атты рудын барын Н.А.Баскаков материалдарынан білеміз.

Сөйтіп *касаг*, *касог*, *қазақ*, *қашақ*, *хазар* этнонимдері мен Кавказ, Қазбек, Қазан, Қазығұрт, Қастек сияқты топонимдердің компоненттеріндегі *қаз*, *қас* сөздерінің төркіні, түбір тұлғасы бір екенін көреміз. Бұл сөздер ерте замандарда өмір сүрген қас тайпа атымен тікелей байланысты. Оның семантикасы, бағзы замандардан айтылып келе жатқан ғалымдар пікірі мен ескілікті аңыз-әңгімелерде де сақталғаны байқалады, яғни көпке мәлім қаз (қас) сөзіне барып саяды. Ал аңыз әңгімеге байланысты ой-пікір мен топшылау, болжамдар да бары белгілі.

Ерте замандарда аң, құстарды кие тұтып қастерлеу, тотем ретінде айту салты басым болған. Бұл құбылыс Алтай аймағында, Сібірдегі түркі халықтары тарихында ерекше орын тепкен. Мәселен, шорлар мен якуттарда қарға, тувада құсқун, моңғолда керей (қарға) деген тайпа, ру аттары болған. Тіптен, моңғол, грек сияқты халықтар өмірінен де бұл көріністің ізін анық көреміз. Моңғолдар өздерінің арғы атасын, шыққан тегін аққу деп білген. Сол сияқты, гректер дәуірінде қаз киелі құс болып саналған. XII ғасырда Тобыл татарларының тотемі қаз болған, қаз аяғы таңбасын мөр белгісі ретінде іске асырғаны да аян. Қазды қасиетті құс тұту, ерекше қастерлеу татарлар тұрмысында да кеңінен жайылған еді. Қаз бен аққуды кие тұтып, мейлінше қастерлеу қазақтар өмірінде ертеден болған ерен құбылыс. Бізде қаз дауысты, қаздай тізілген, қаз таңдай немесе аққу мойынды, аққу күйі, аққу әні деген сөздер мен үй жиһаздары текемет, сырмақ, киіздегі ою-өрнектерде аққудың мойнын салып бейнелеу ерекше назар аудартады. Қазды қастерлеу, кие тұту ертеде қазақ арасында да кеңінен өріс алған. Қазды аптау, өлген қаз, яки құрды керегеге іліп қою, оған сиыну, қастерлеу, қаздың қауырсынын, басын балалардың омырауына қадап қою, қаз майымен түрлі сырқатты емдеу сияқты ырымдар басым болған. Осындай рәсімді шығыс түркі халықтары: хакас, хантылар өмірлерінен де кездестіреміз. Л.Р.Қызыласов «Таштық дәуірі» атты еңбегінде: «Хакас және Алтай шамандары қазға ұқсап «гак, гако» деп дауыстаған, Минусинск музейінде бронзадан істелген он бір қаз мүсіні сақталғанын хабарлады. Адамдардың өлетін мерзімін осы қаздар айтып, білдіріп отыр деп иландырған. Хантылардың арғы аталарының бірінің атасының есімі Қаз болған екен. Оған арнап қоладан қаз статуэткаларын қойған» [25, 65-66] деген дәлелдер келтіреді. Сөйтіп, қазды пір тұтып, қастерлеу, сиыну шаман дін иелерінің қаруы ретінде пайдаланып отырғаны анық көрінеді. Сондай-ақ, Қарақас, хакас, хазар этнонимдерінің сыңарларындағы *қас*, *хаз* сол «қаз» сөзінің фонетикалық варианты болуы да ықтимал. Ал қазақ, қарақалпақ, башқұрттарда қазаяқты, қазаяқты, қазаяқ атты рулар бар. Бұлардағы *қаз* сөзі де солармен байланысты болуы мүмкін. Диваев қазақ сөзі молла Көбей Токболатовтың арабтың газы-ақ деген сөзінен шыққан деп айтқан пікіріне және халық арасында кеңінен тараған қазақ деген арабтың «Құдайдың құлы» деген сөзінен шыққан дегеніне қосылмайтынын айтып, оларды теріске шығарған. Ә. Диваев өзінің тағы бір мақаласында қазақ деген екі сөзден тұрады: қаз (гусь) және зақ (ворон), яғни «дала құсы»; басқаша айтқанда, «кең далада тұрушы» деп түсіндіреді [26].

Тағы бір халық аңызында былай баяндалады: «Жаугершілік жорықта бір Қалша Қадыр деген қолбасшы жарақаттанып, құба жонда жалғыз қалады. Қиналып өлейін деп жатқанда аспаннан бір қаз келіп аузына су тамызып, тірілтіп алады. Ақыры екеуі қосылып, ақ қазбен бірге өмір сүріп, үрім-бұтақты болады».

Осы аңызбен байланысты айтса керек, Абай өзінің «Қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген қара сөзінде былай дейді: «Сол уақытының бір ханы көшіп келе жатқанда бұлардың тіркеулі түйесін көріп, «міне, мыналар шынымен қаз-ақ екен» депті, әдейі қайтқан қазға ұқсайды-ақ екен деп. Сонымен бұлар өзін-өзі де, өзге жұрттар да қазақ атап

кетіпті, бұрын өздерін «ұлыс» дейді екен де жүре береді екен» [22, 222]. Осы пікірге сәйкес жазушы Р.Тоқтаров: «Қазақ атауы қаз (құс) және ақ, яғни «ақ қаз» деген болжам айтты. Сөйтіп, бұл сияқты аңыздар мен әңгімелерде «қазақ» этнонимінің мағынасы «ақ қаз», «құс» болып шығады.

Біздің ойымызша, қасақ, қазақ, қазақ атауларының бірінші сыңарындағы *қас*, *қаз* сөздерінің құс аты қазбен ешбір байланысы жоқ сияқты. Ол сөздердің түпкі төркіні де, мағынасы да мүлдем басқа болса керек. Өйткені, *қаз* сөзі В.М.Иллич-Свитыч көрсеткендей, Орал-Алтай, кавказ, т.б. тілдер тобында «ер, еркек, кісі, жігіт», «адам» деген мағынаны білдіретінін көреміз. Мысал келтірсек, грузин тілінде *кас* – «кісі, еркек», «жігіт», энец тілінде *каса* – «еркек», камасын тілінде *куза*, қойбол тілінде *кузи* – «еркек», венгер тілінде *кос* – «жігіт» [27, 315-317]. Байқауымызша, хакас, хазар, қазақ, черкас (шеркес), таукач тәрізді этнонимдер құрамдарындағы *қас*, *қаз*, *кес*, *қач* сөздері де сол *қаз* (*қас*) сөзімен тектес, мағыналас болар деп ойлаймыз. Бұл сөздердің түркі тілдеріндегі мағыналары да – «ер», «батыл», «жігіт», «кісі».

Сонда таукач – «тау елі», черкас (шеркес) – «батыл, ер ел, ер халық» деген мағыналарды білдірсе керек. Демек чер-шер-шерік – «жауынгер», *кас-қач-қаз* – «ер, батыл кісі (халық, батыр адам (ел))». Бұл деректерге қарағанда, қазақ «тәуелсіз, еркін, ерікті, ержүрек, батыл адам» деген мағыналы сөз екенін көреміз. Ал қазақ этнонимінің біз талдағандай *қаз* компоненті (варианттары *кас*, *кас*, *каса*, *куза*) Орал-Алтай, Кавказ тілдерінде «ер, еркек, кісі, жігіт, адам» деген мағынадағы сөз деп білсек, оның екінші компонентіндегі *ақ* (басқа да этнонимдер құрамында кездесетін) көптік жалғауының көне көрсеткіші болар деген ойға жетелейді. Өйткені, осы *ақ* (*ек*, *ық*, *ік*, *уқ*) қосымшасы арқылы жасалған этнонимдер көне дәуірге, дәлірек айтқанда, Алтай дәуіріне қатысты. Көптік жалғауының көне көрсеткіші саналатын *-к* (варианттары *ақ*, *-ек*, *-ық*, *-ік*, *-уқ*) әсіресе ортағасырлық этнонимдер бойында жиі ұшырасады. Мәселен, қыпшақ, Созақ, қимақ, құмық, бәженәк, жамағ, кәнжақ, суқақ, қжіғ, кінік, т.б. Бұл *-к* (*-ақ*, *-ек*, *-ық*, *-ік*, *-уқ*) қосымшасының төркіні жайлы екіұдай пікір бар. Кейбір зерттеушілер оны көптік жалғауының көне түрі десе, екіншілері жинақтық көптік мағынаны білдіретін жұрнақ деп қарайды. Белгілі түркітанушы Н.А.Баскаков бұл *-к* (*-ақ*, *-ек*, *-ық*) қосымшасы қазіргі *-лық*, *-лік* формасында (яғни бұрынғы *-к*, *-ақ* қосымшасының туынды формасы) қолданыс табады деп біледі. Тілдік фактілерге жүгінсек, бұл *-к* (*-ақ*, *-ек*, *-ық*) қосымшасының көне этнонимдермен қатар, кейбір жұптық, көптік мағынаны білдіретін жалпы есімдер құрамында да сақталып отырғанын байқаймыз. Мәселен, бармақ, саусақ, қабақ, жүрек, білек, аяқ, құлақ, т.б. Осы қосымшаның басқа тілдер тобына жататын хамит, тұңғыс-манжұр тілдерінде де көптік мағына, жинақтық ұғымды білдіретінін көреміз.

Демек, «қазақ» атауы *қаз* және *ақ* деген екі мүшеден жасалған. Оның бірінші сыңары *қаз* – «ер», «батыр», «жігіт», «адам», «кісі» деген мағынаны білдірсе, екінші сыңарындағы *ақ* морфемасы жинақтық ұғымды білдіретін, қазіргі көптік жалғау көрсеткіші «лар»-дың синонимі екендігі байқалады. Олай болса, «қазақ» деген атаудың әуел бастағы лексикалық мағынасы «нағыз батыл кісілер, ержүрек жігіттер, батыр адамдар» болса керек, ал кейіннен бұл мағына өзгере, ұлғая келіп, «кең далада еркін көшіп-қонып жүрген тәуелсіз адамдар, ержүрек еркін кісілер» деген мағынаға ие болған деп қараймыз. «Қазақ» атауы туралы деректер мен жекелеген зерттеулерді және өз пікірімізді топшылай келе мынадай қорытындыға келеміз.

1. Каспий теңізі ағауының бірінші компонентіндегі (сыңарындағы) *кас* сөзі сақтардың бір тайпасының аты болса, *касаг* (касахия) атаулары Кавказда және көне түркі тілінде, сондай-ақ, орыс жылнамаларында, Қара теңіз бен Еділ бойында, Қара теңіз жағалауында, Еділ мен Орта Азия елдерінде VII-XIII ғғ. тайпа, ел аттары ретінде кездесіп отырған. Кейіннен, XI ғасырдан бастап «қазақ» атты түркі елдері арасында кеңінен тараған. Ал XV ғ. аяғы XVI ғ. бас кезінен «қазақ» атауы қазақ халқының аты болып қалыптасқан.

2. «Қазақ» атауы екі компоненттен (сыңардан) құралған. Оның бірінші компоненті *қаз*, екінші компоненті *ақ* сөзі. Ал *қаз* сөзі көне қас тайпасының атымен ұқсас, соның варианты болуы да мүмкін.

3. Атаудың бірінші компоненті *кас* (қас) – «нағыз батыл кісілер», «ержүректілер», «еркін, тәуелсіз батыр адамдар» деген мағынаға ие болса, екінші сыңары *ақ* көптік жалғаудың көне көрсеткіші болып саналады. Сонда «қазақ» деген этникалық атаудың толық мағынасы – «кең далада емін-еркін көшіп-қонып жүретін батыл адамдар, ержүрек, еркін, тәуелсіз адамдар» деген қорытындыға келеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Түркі тілдерін зерттеу хабаршысы. Пекин, 1989, №4. – 45 б.
- [2] Геродот. История в девяти томах. Л., 1972. С. 168.
- [3] Бернштам А. «Қазақ» сөзінің этимологиясы және қазақ халқының этногенезі мәселесі // Қазақстан мектебі. 1967, №6. – 54.
- [4] Багрянородный К. Об управлении государством // «Известия» ГАИМК. М. – Л., 1934. Вып. 1. С. 33.
- [5] Марғұлан Ә. «Тамғалы тас» жазуы орта ғасырда қазақша тасқа бедерленген белгілер // Жұлдыз, 1984, №7. – 79 б.
- [6] Қайдар Ә., Қойшыбаев Е. «Қазақ» этнонимінің лингвистикалық түсіндірмесіне орай // ҚазССР ҒА Хабаршысы. 1971. №2. – 64 б.
- [7] Саттаров Г.Ф. Ни очен шулай аталған? Казан, 1971. – 44 б.
- [8] Полное собрание русских летописей. Т.1 (Лаврентьевская летопись). Л., 1908, 1926; Т. IX-X, XI, XII. М., 1965; Т. XIX (Казанский летописец). СПб., 1908.
- [9] Слово о полку Игореве. М., 1991. С. 25.
- [10] Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. М., 1963, С. 190.
- [11] Известия византийских писателей о Северном Причерноморье. «Известия» ГАИМК, 1930. Вып. 91.
- [12] Radloff W. Aussibirien. Bd. leipzig, 1893. P. 22-24.
- [13] Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казачьих орд и степей. Ч. 2. СПб., С.18-32.
- [14] Самойлович А.Н. О слове «казак» // Казаки: Антропологические очерки. Л., 1927. С. 12-18.
- [15] Бартольд В.В. Сочинение. Т. 5. Ч. 2. 1965. С. 95-97.
- [16] Vambery H. Das turkenbolk in seinen ethnologischen and ethnographischen Beziehungen. 1885. P. 104-108.
- [17] Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. 2 т. Алматы, 1985. 85-89 бб.
- [18] Қызайбаева Г. Қазақ хандығына – 550 жыл // Парасат. №2. 2015. – 57 б.
- [19] Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 2. Ч.1. СПб., 1899. С. 19.
- [20] Будагов Л. Сравнительный словарь... СПб., 1886. Т.2. С. 116.
- [21] Чулошников А.П. Очерки по истории казах-киргизского народа. Оренбург, 1924. С. 223.
- [22] Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. 2 т. Алматы, 1957. 130-135 бб.
- [23] Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. М.-Л., 1958. Т.1. С. 85-90.
- [24] Бутков П. О имени казак // Вестник Европы. 1832. №23. С. 45.
- [25] Кызыласов Л.Р. Ташлыкская эпоха в истории хакасско-минусинской котловины. М. 1960. С. 55-58.
- [26] Диваев А. Казак-киргизы Туркестана // Туркестанский настольный календарь, 1919. С. 12-15.
- [27] Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков: Сравнительный словарь. М., 1971. С. 119.

МРНТИ 16.01.09

Б. Әбілқасымов

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор

**ҚАЗАҚ ЖАЗБАСЫНДА ӘЛІПБИ АУЫСТЫРУДЫҢ ТАРИХЫ
ХАҚЫНДА**

Аннотация. Мақалада автор бүгінгі қолданыстағы кирилл графикасын жетілдіру мен жеңілдету туралы мәселелерді көтереді. Сонымен бірге өткен тарихымыздағы әліппе өзгертуге қатысты тәжірибемізге сүйеніп, тілімізде шектен тыс көбейіп кеткен орысша терминдердің қазақша баламасын жан-жақты талқылау мен тиімді әдіс негізінде жүргізілуі тиіс деп санайды.

Тірек сөздер: әліпби, әліпби өзгерту, латын графикасы, орыс графикасы, миссионер, Байтұрсынұлы жазуы.

Б. Абилқасымов

Главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, доктор филологических наук, профессор

**ОБ ИСТОРИИ ИЗМЕНЕНИЯ КАЗАХСКОГО АЛФАВИТА В КАЗАХСКОЙ
ПИСЬМЕННОСТИ**

Аннотация. В статье автор поднимает вопросы совершенствования и упрощения существующей сегодня кириллической графики. В то же время, опираясь на наш опыт по изменению алфавита в нашей прошлой истории, он считает, что казахский эквивалент русских терминов, которых стало слишком много в нашем языке, должен основываться на всестороннем обсуждении и эффективном методе.

Ключевые слова: алфавит, изменение алфавита, латинская графика, русская графика, миссионер, Байтұрсынұлы жазуы.

B. Abilkasymov

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
doctor of philological sciences, professor

ABOUT THE HISTORY OF THE KAZAKH ALPHABET CHANGE

Annotation. In the article, the author raises the issues of improving and simplifying the Cyrillic graphics that exist today. At the same time, drawing on our experience in changing the alphabet in past history, he believes that the Kazakh equivalent of the Russian terms that prevail in our language should be conducted on the basis of a comprehensive discussion and an effective method.

Keywords: alphabet, the alphabet changes, Latin graphics, Russian graphics, missionary, Baitursynov writing.

Бүгінгі еліміз егемендік алып, мәдениетіміз бен салт-санамызда ата дәстүрін, ежелгі тарихи-мәдени байлығымызды қалпына келтіруге кіріскен шақта жазу мәдениетімізді де жөндеу, әліпбиіміздің олпы-солпы жақтарын бір ізге түсіру мәселесі күн тәртібіне қойылып отыр. Бұл ынғайда баспасөз бетінде сан алуан пікірлер айтылууда. Соның ішінде қолданылып отырған алфавитімізді тағы да өзгерту, яғни латын алфавитіне қайтадан көшуді ұсынатындар мен оны қолдаушылар көпшілікке айналып келе жатыр. Мұндайда латын графикасына көшудің артықшылығымен қатар жалпы алфавит өзгертудің зиянды жақтары да толық ашылуы қажет. Сан ғасырлық тарихы бар аз уақытта латын графикасынан жеріп, орыс графикасына көштік. Орыс графикасына негізделген алфавитіміздің басты кемшілігі неде? – деген тәрізді сұрақтарға толық жауап берілуі керек сияқты. Бұл мақалада бір ғасырға жетер-жетпес уақытта бірнеше рет алфавит өзгертудің нақтылы себептері мен салдарына қысқаша шолу жасап, тарих тағылымын тағы да еске салу көзделеді.

Қазақ халқы өзге түркі халықтары сияқты IV–V ғасырлар бойы араб жазуын пайдаланды. Тек XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қана қазақ оқығандары, оның ішінде Ыбырай Алтынсарин тәрізді ағартушылар, қазақтың ұлттық жазба әдеби тілін қалыптастыру үшін оның дыбыстық жүйесін дұрыс бере алатын жаңа алфавит қабылдауды не қолданылып жүрген араб графикасын біраз жетілдіруді күн тәртібіне қоя бастады. Сол тұстағы мерзімді баспасөз беттерінен қазақтың орысша оқығандарының арасында араб жазуының кемшілік жақтарын сынай отырып, қазақ жазуына орыс графикасын енгізу жайында мақала жазушыларды да кездестіреміз. Міне, осы пікір ағымын өз мақсаттарына шеберлікпен пайдаланып қалғысы келген орыс миссионерлері араб жазуының түркі тілдерінің дыбыстық жүйесін дәл бере алмайтындығын, оған қарағанда орыс графикасының артықшылығын уағыздай бастады. Белгілі миссионер, шығыстанушы Н.И.Ильминскийдің пікірінше, алфавит қай уақытта да дінмен бірге қабылданған. Мәселен, Батыс Европа латын алфавитін латын шіркеуі, орыстар грек алфавитін славян шіркеуі арқылы қабылдаған. Тағарлар (бұл жерде «түрік» деген мағынада-Б.Ә.) да өзге мұсылман елдері тәрізді араб жазуына ислам дінінің таралуына байланысты көшкен. Араб жазуы – оларды ислам дінімен байланыстырушы үлкен құрал. Сондықтан, оның ойынша, түркі халықтарының жазуына орыс алфавитін енгізу арқылы «екі қоянды бір оқпен өлтіруге болады». Біріншіден, оларды мұсылман дінінен айыруға болады, екіншіден, біртіндеп православие дініне көшіруге болады. Бұл мәселеге миссионерлердің, кейін орыс үкіметінің ерекше мән беруінің себебі де осында жатса керек.

Алайда, миссионерлер араб жазуын тастап, орыс жазуына көшіруді тікелей өздері жүргізуге бата алмады, сондықтан бұл шаруаны орыс мектебін бітірген қазақ жастары арқылы істеуді мақұл көрді. Бұл жайында өз кезінде Н.И.Ильминский былай деп жазды: «Орыс мектептерінде (бұл арада Омбы, Орынбор кадет корпустары мен орыс-қазақ школдарын айтып отыр-Б.Ә.) тәрбие алған қазақ жастары арасында, сөз жоқ, мұсылман дініне салқын қарайтын, өз ана тілдерін жанын сала сүйетіндер бар. Соларға орыс алфавитін қазақ тілінің өзіндік ерекшелігін сақтаудың негізгі амалы деп ұғындыра алсақ, олар қырғыз (қазақ-Б.Ә.) тіліне орыс алфавитін енгізуде көп нәрсеге көмектесе алар еді» [1, 20]. Бұл идея өз уақытында Р.Дүйсенбаев, О.Әлжанов сияқты қазақ оқығандары тарапынан қолдау да тапқан. Мәселен, Р.Дүйсенбаевтың «Дала уәлаяты газетінде» жарияланған «Қазақ алфавиті туралы мәселеге» деген мақаласында автор араб әліппесінің кемшілігі ретінде ондағы дауысты дыбыстарды таңбалайтын әріптердің жеткіліксіздігін және олардың дәстүр бойынша үнемі жазыла бермейтіндігін, мұның өзі бір-біріне ұқсас сөздерді дұрыс оқуда қиындық келтіретіндігін көрсете келіп, қазақ тілінің дыбыстық жүйесін толық бере алатын алфавит жасау мәселесін ұсынады. Ондағы бірінші кезекте ұсынатыны – орыс алфавиті [2]. Сол газеттің тұрақты авторларының бірі О.Әлжанов болса, ол «Орыс әліппесі араб жазуына қарағанда, қазақ тілі дыбыстарын дәл және жақсы бере алады», – дей

келіп, «орыс жазуын пайдаланғанда, орысша оқитын қазақтарға да, қазақша білемін деген орыстарға да үлкен жеңілдік болар еді» – деп көрсетеді [3]. Бұдан өзгеше де пікірлер болған. Мәселен, Д.Сұлтанғазин «Қазақ сөзін қалайша жазу туралы» деген мақаласында араб әліппесінің кемшілік жақтарын дұрыс көрсете отырып, қазақ сөздерін жазуға өзгеріссіз алса, орыс, латын графикаларының да келе бермейтіндігін дәлелдей келіп, жаңа бір алфавит қабылдағаннан төрі «қазақтардың не заманнан бері, ғадет алып үйренген» араб әліппесін қазақ тіліне лайықтап біраз өзгерту туралы ұсыныс жасайды: «Солайша өзгертен уақытта, – деп жазады ол, – араб хариітері мұнан да жақсы болар еді» [4].

Қазақ жазуын орыс графикасына көшіру туралы мәселе 1876 жылдан бастап әртүрлі деңгейде бірнеше рет көтерілгенімен, Қазан төңкерісіне дейін өз шешімін таба алған жоқ. Бұның себебін кейін шығыстанушы Н.Яковлев былай түсіндіреді: «Орыс графикасы миссионерлер мектебі арқылы таратылғандықтан, кейбір халықтардың ұлттық сезіміне жағымсыз әсер етті. Бұл – орыстандыру және зорлықпен ұлттық ерекшеліктерді жою үшін істелген іс деп есептелінді» [5, 38].

XX ғасыр басында Ресейге қарайтын елдерде алфавит жөндеу жұмысы қайтадан қолға алына бастады. Түрік халықтарының ішінде бірінші болып Әзербайжанда Мырза Фатали Ахундов араб жазуын латын графикасымен ауыстыру идеясын ұсынды. Бұл ұсыныс түрік халықтары тарапынан қолдау таппады. Мәселен, қазақ оқығандары, оның ішінде ағартушы ғалым Ахмет Байтұрсынұлы, араб әліппесін қазақ тіліне ыңғайлау ісімен айналысты. Ахаң 1895-1909 жылдары әр сатылы мектептерде бала оқыта жүріп, араб алфавитінің оқушылардың сауаттануына көп қиындық келтіретіндігін, оның басқа да кемшілік жақтарын тәжірибеде байқап барып, оны жетілдірудің жолын қарастырады. Бұл саладағы өзінің келген тұжырымдарын «Айқап» журналының 1912 жылғы 4 және 5-сандарында жарияланған «Жазу тәртібі» деген мақаласында баяндайды. Бұл жобада араб алфавитіндегі қазақ дыбыстарын білдірмейтін кейбір басы артық таңбаларды алып тастау, қазақ тіліндегі *ы, е, и, о, ұ* дыбыстарының әрқайсысына жеке таңбалар алу ұсынылады. Бұл жобадағы тағы бір ерекшелік – түрік тілдеріне тән сингармонизм заңдылығын мейлінше пайдалану, яғни түрік тілі сөздерінің бірыңғай не жуан, не жіңішке айтылатындығы ескеріліп, сөздің жіңішкелігін білдіру үшін оның алдына бір-ақ таңба – дәйекші (-) қойса, дауыстылардың жіңішке варианттарына (*і, ө, ү*) әдейі таңба алудың қажеттілігі болмай қалатындығы. Сөйтіп, Ахаң жөндеген жаңа қазақ алфавитінде бас-аяғы 24 әріп, таңбасы болып шығады. А.Байтұрсынұлының қазақ жазуына икемдеген араб алфавиті мектеп оқытушылары және басқа да қазақтың, татардың зиялы азаматтары тарапынан қолдау тауып, күнделікті өмірде қолданыла бастады. Осы алфавитпен «Қазақ» газеті (1913-1919), көптеген көркем әдебиет шығармалары шығып тұрды. Алайда бұл алфавит ресми түрде тек 1924 жылы Орынбор қаласында өткен қазақ-қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде ғана қабылданды.

Бұдан аз уақыт өтпей жатып, Мәскеуде шығатын «Жизнь национальностей» деп аталатын орталық журнал бетінде араб алфавитін латын графикасымен не орыс әліппесімен ауыстыру мәселесі көтерілді. Мұны тағы да Әзербайжан оқымыстылары бастап, кейбір түрік халықтары уәкілдері қостап, пікірталасын қозғады. Ақыры бұл мәселе 1926 жылы Баку қаласында өткен Бүкілодақтық I түркологиялық съезд талқылауына ұсынылды. Съезд делегаттары екіге жарылып, бірі бұрыннан қолданылып келе жатқан араб графикасын реформалап («Байтұрсыновский алфавит») қолдануды жақтаса, екінші тобы жазуын тастап, латынға көшуді қолдады. Қазақстаннан барған делегаттар А.Байтұрсынұлы, Е.Омарұлы халықтарының латын графикасын қабылдауын дұрыс деп тапты.

Түркологтар съезі шешімі жарияланысымен басқа республикадағы сияқты Қазақстанда да «Орталық жаңа әліппе комитеті» құрылып, мерзімді баспасөз беттерінде алфавит, емле проблемаларына арналған мақалалар жиі басылып, онда көбіне - көп латын графикасын насихаттау кең орын алды. Орталық жаңа әліппе комитеті 1927 жылы әуелі

Ташкентте, кейін Қызылордада жазу, әліппе мәселелеріне арналған конференциялар өткізді. Бұл конференцияларда Ә. Байділдаұлының «Қазаққа араб әліппесін тастап, латын әліппесіне керек» деген баяндамасы, оған қарсы Ахмет Байтұрсынұлының «Араб графикасында қалуымыздың қажеттілігі жайлы» баяндамасы тыңдалды. Айтысқа қатысушылар арасында екі ұдай пікір болды, бірі (І. Ахметұлы, М. Дулатұлы, Е. Омарұлы, Ә. Байтасұлы т.б.) араб графикасында қалуды, екіншілері (Т. Шонанұлы, Ә. Ермекұлы т.б.) латын алфавитін қабылдауды жақтап сөйледі.

А.Байтұрсынұлының араб жазуын жақтағандағы негізгі дәлелдері – бұл алфавиттің 12–13 жыл бойы қолданылып, орнығып қалғандығы, қазақ тілінің дыбыстық табиғатына лайықталып өзгертіліп, қазақ мәдениеті мұқтаждығын тол-ық өтеп отырғандығы және оның дыбыс әдісімен оқыту ісіне айтарлықтай қолайлы болып шыққандығы. Сондай-ақ, Ахаң бұл алфавиттің полиграфиялық мүмкіндіктері мен экономикалық тиімділік жақтарын да баса көрсетеді, жаңа-жаңа сауаттанып келе жатқан халқымыздың қайтадан сауатсыз болып қалатындығына, араб графикасымен жазылған дүниеліктерімізден қағажу қалып, тарихи санамыздың күнгірттенетініне де көңіл аудартады. Алайда латын графикасына көшуді үкімет орындары қолдағандықтан, бұл дәлелді уәж жайына қалды.

«Латыншалардың» («арабшаларды») түпкілікті жеңіп шығуына 1928 жылғы «Бүкілодақтық Орталық жаңа түркі алфавиті» деген комитеттің III пленумының тигізген ықпалы зор болды. Осы пленум шешіміне сай Бүкілодақтық Орталық комитеті президиумы «СССР халықтарының жаңа латын графикасы негізіндегі алфавиті жөнінде» қаулы қабылдап, онда жаңа алфавитке көшуге байланысты орындалатын практикалық шаралар мен көшудің нақты мерзімі белгіленді.

Сөйтіп, 1928 жылы Қызылорда қаласында латынды жақтаушылардың конференциясы шақырылып, онда жаңа (латын) алфавиттің жобасы талқыланды. Латын әліпбиіне қосымша қазақтың өзіндік дыбыстарын белгілеуге алты таңба алынды. Әріптердің санының көп болуы оны үйретуді қиындатады деген желеумен жаңа алфавитке көптеген таңбалар еңбей қалды. Бұл алфавиттің тағы бір кемшілігі – алфавитте бас әріптердің жоқтығы еді.

Жаңа алфавитке көшу дегеніміз – тек әріп таңбаларын ауыстыру ғана емес, сол жаңа алфавитке сәйкестендіріп жаңа емле (орфография) ережелерін жасау деген сөз. Жаңа емле ережесінің жобасы 1929 жылы Қызылорда қаласында шақырылған конференцияда талқыланды. Емлені талқылау кезінде көбірек талас туғызған мәселе – емлені қай (фонетикалық не морфологиялық) принцип негізінде қабылдау және термин сөздердің жазылуы жөніндегі мәселе болды. Конференцияға қатысушылардың көбі фонетикалық принципті жақтай отырып, бірақ шеттен кірген сөздерді шама келгенше бұзбай жазуды ұсынды.

Бұл қабылданған емле ережелерінде көптеген қайшылықтар бар екенін өмірдің өзі көрсетті. Мәселен, шет тілден кірген сөздерді өзгертпей жазу керек делінгенімен, оларды бұзбай жазуға жаңа әліпбидегі әріп таңбалары жетіспеді. Сондай-ақ фонетикалық принцип бойынша сөздер қалай естілсе, солай жазылатындықтан, әркім өз естуінше жазды. Мұның өзі бір газет бетінде, тіпті бір кітаптың бетінде бір сөздің әртүрлі болып жазылуына әкеліп соқтырды. Әсіресе шеттен кірген сөздер адам танымастай болып өзгереді. Бұл жөнінде профессор Қ. Жұбанов «Коммунист» деген сөздің 16 түрлі жазылатынын айта келіп, «сол 16 түрлі жазудың біреуін өзгесінен артық деп табарлық шын дәлел таба алмаймыз. Оны салыстырып қарағанда, бірінен-бірі артық не кем деп айтарлық дұрыс критерийіміз жоқ» – деп қынжылады [6].

1929 жылғы емленің қабылдану тұсында өз шешімін таппаған бір мәселе – кіріккен және біріккен сөздердің жазылуы. Мұндай сөздердің жазылуында бірізділік болмады. Ол сөздерді біреулер бірге (қосып) жазса, екіншілері бөлек жазды, ал үшіншілері арасына сызықша қойып жазды. Мысалы: жар қанат (жарғанат), жар – қанат: жаздың күні (жаздыгүн), жазды – күн т.б.

Әдеби тіліміздің дамуын байқататын тілімізде бар сөздерді дұрыс таңбалау үшін *х, ф, в* әріп таңбаларының жоқтығы да едәуір кемшілік туғызды. Мысалы, техника, совхоз, орфография, физика деген сөздер *теқнійке, санқоз, арпағырапыйа, пійзійке* болып жазылды.

Тек 1938 жылы қабылданған «Қазақ әліппесі мен орфографиясын біраз өзгерту туралы» қаулыдан соң ғана алфавитке бірсыпыра жаңа таңбалар қосылып, кейбір таңбалар өзгертілді. Мәселен, алфавитке жаңадан *в, ф, х* дыбыс таңбалары қосылды, бұрынғы *у* дыбысын таңбалайтын *ν* енді *в* дыбысын таңбалауға жұмсалды, қосарлы *уу, үу, ый, ій* әріптерінің орнына жалаң *у, и* таңбалары алынып, жазуды біраз жеңілдетті. Дегенмен орыс тілі арқылы кіріп жапқан мыңдаған терминдерді «түп қосу өте ыңғайсыз болды, қабылданған ережелердің мәні кетті. Сондықтан мерзімді баспасөз беттерінде қазақтардың да, өзге түрік халықтары тәрізді, орыс графикасына көшкені дұрыс» деген пікірлер, ұсыныстар, көптеген жобалар жарық көрді. Ақыры одақтық үкіметтің о бастан-ақ СССР халықтарының жазуын унификациялау туралы саясатын іске асыруға толық мүмкіндік туды. Сондықтан көп дау-дамайға жеткізбей-ақ, 1940 жылы орыс графикасына негізделген қазіргі алфавитке көшіп тындық.

Орыс графикасын қабылдаумен байланысты жазу принципіміз де өзгеріп, енді морфологиялық (этимологиялық) принцип негізге алынды, тек тілімізге ертеректе кіріп, қалыптасып кеткен самауыр, кереует тәрізді шет тіл сөздері ғана дәстүрлі принциппен жазылуға тиіс болды.

Бұл принцип негізінде көптеген шет тілдік термин сөздерді бірізді жазуға, әртүрлі жазылып келген тума сөздерімізді де бірыңғай, бірдей жазуымызға, сөйтіп сауаттылығымыздың едәуір жөнделуіне мүмкіндік туды. Алайда жүре келе бұл принциптің де кемшін жақтары байқала бастады.

Ең алдымен, шет тілден, әсіресе орыс тілінен енген сөздерді сол тілдердегі тұлғасын бұзбай жазамыз деп ана тіліміздің дыбыстық жүйесінде жоқ, төл сөздерімізді жазуда қолданылмайтын орыс тіліндегі дыбыс таңбалары есебінен алфавитіміздегі әріп таңбаларының санын көбейтіп алдық, қазіргі біздегідей 42 әріп түрік тілдерінің ешбірінде жоқ. Сол 42 әріп ішінде тек жазбада, оның ішінде тек орыс сөздерін жазуда ғана қолданылатын *ѐ, я, ю, ф, х, ц, ч, ии, ь, ь* сияқты басы артық таңбалар бар еді. Сондай-ақ шеттен кірген сөздерді өзгертпей алу принципіміз қазақ тілінде ғасырлар бойы сақталып келе жапқан үндестік заңының бұзылуына әкеліп соқтырды. Мұның өзі қазақ тілі табиғатына жат көрністердің, мәселен, бір сөздің бір буыны жуан, екінші буыны жіңішке болып келуі, қатар тұрмайтын, қазақ тілінің дыбыс жүйесіне сай келмейтін екі, үш дауыссыз дыбыстардың қатар келуі, т.б. тәрізді келеңсіздік етек алуына жағдай жасады. Морфологиялық принцип, сондай-ақ, біріккен, күрделі сөздердің жазылуы мен айтылуының арасында алшақтық туғызды. Мәселен, Аманкелді, Қаракөз деген кісі аттарын айтқанда Амангелді, Қарагөз деп айтып, жазғанда Аманкелді, Қаркөз деп түбірін сақтап жазып келдік, шекара (шегара), ақ ешкі (ағ ешкі) де сол сияқты.

Бұл айтылған кемшіліктерді түзету үшін қазіргі қолданып жүрген алфавитімізді өзгертуміз, яғни жаңа бір алфавитке көшуіміз қажет пе?

Жалпы, дүниежүзі тілдерін алып қарасақ, еш халықта төрт аяғынан тең басқан, төрт құбыласы бірдей алфавиттің де, емле ережелерінің де жоқ екенін көреміз. Алайда ол халықтар біз сияқты бір ғасырда 3-4 рет алфавит өзгертіп жапқан жоқ, алфавит пен емледе байқалған кемшіліктерін жамап-жасқап әлденеше жүздеген жылдар бойы пайдаланып келеді. Бір кезде Ахмет Байтұрсынұлы реформалаған араб әліпбиі де рухани дамуымызда едәуір рөл атқарған, кезінде түрік халықтарының бірсыпырасы пайдалана бастаған жап-жақсы алфавит болатын. Оны өзгертудің аса қажеттілігі де жоқ еді, бірақ сол тұстағы саяси ағым жетегіне ілескендіктен әуелі лағынға, кейін кириллицаға жеделдетіп көштік те кеттік.

Әліпби өзгертудің қиындығын өз кезінде Ахаң былай деп көрсетіпті:

«Түрік жұрттары әліпбиі бар жоқ жұрттар болса, алдына салған әліп-билерді қарап-

қарап, ұнатқан біреуін алар еді. Түрік жұрттары – тұтынып отырған әліп-би бар жұртта. Көбінің әліп-бимен байланысқан әдебиеті, мәдениеті бар. Тұтынып отырған әліп-биді тастап, бөтен әліп-биге көшкенде, қанша сауатты адамдар сауатсызға айналмақшы, қанша мұғалімдер қайта-дан хат үйренбекші, қанша баспаханалардың қаріптары жаңадан жасалып, жаңадан құйылмақшы, қанша қарыптізушілер (терушілер – Б.Ә.) қайтадан үйренбекші, қанша қаржы шықпақшы, қанша еңбек сарп етілмекші. Осыншама құрбандықтың бәрін өтегендей алмастырып алатын әліп-биде бұрынғымыздан анағұрлым артықшылық болуы керек» [7].

Бүгін маған сол кездегі жағдай көп ретте қайталанып отырған сияқты. Ол кезде де қажеттіліктен гөрі «бүкіл түрік тілдес халықтар көшіп жатқанда біз қаламыз ба?» деген желеу басты орын алған болатын, қазірде солай. Ол кезде де «күн өткен» араб алфавитінен құтылып, латын арқылы «Еуропа өркениетіне бір табан жақындаймыз» деген алдамшы ұран басшылыққа алынған еді, қазір де тілдердің жақындаспағаны белгілі. Латын алфавитін пайдалану қазақ тілінде бұзыла бастаған үндестік заңын қалпына келтіреді деген пікірге де сену қиын. Өзіміз кезінде даптаған, алды-артымызға қарамай, қашып құтылған латын графикасына қайта қызыққанмыз қалай? Сондағы бір басты мақсатымыз – орыс «әсерінен» құтылу болатын болса, одан біз әлі де талай жылдар құтылуымыз екіталай. Өйткені орыс ағайындармен бөлінбеген байлығымыз, жіпсіз байланған экономикамыз бар екенін ұмытпайық. Бұны былай қойғанда, орыс тілі әлі де қазақ мектептерінде негізгі пән ретінде бастауыш кластардан бастап оқытылып жатқанда, латын графикасын бір меңгеріп, одан соң орыс әліпбесін екінші рет үйрену қазақ оқушыларына белгілі дәрежеде қиындық келтіретіні күмәнсыз. Ал мемлекеттік тілді үйренеміз деген славян ағайындарды жаңа латын алфавитімен сауаттандырып, одан кейін қазақ тілін үйретеміз дегендік те оңай шаруа болмасы белгілі. Сондықтан дәл қазіргі жағдайымызда графика өзгертеміз деген де, оның ішінде латынға қайта ораламыз деген де мен үшін жете ойланбаған көзқарас тәрізді.

Сол 1926 жылдары латын алфавитіне көшу туралы пікір дендеп бара жатқан тұста Ахаң (Ахмет Байтұрсынұлы) алда-жалда алфавит өзгерту қажет болса, орыс графикасына ақ көшелік депті. Сонда түрік халықтарының түбі кирилицаға көшпей тынбайтынын болжады ма екен, әлде орыс графикасының латынға қарағанда түрік тілдерінің дыбыс жүйесін дұрыс беруге икемділігін ескерді ме екен деп ойлаймыз.

Одан да осы графикамыздың олпы-солпы жерлерін жөндеп, емлеміздің қиындық келтіріп жүрген жерлерін жеңілдетіп, қайта қарасақ деген пікірді дұрыс көреміз. Ал тілімізде шектен тыс көбейіп кеткен орыс сөздерін, терминдерін шама келгенше (баламасы табылса) өз тіліміздегі сөздермен ауыстырған жөн болар еді. Бірақ мұны нағандық жұмыс етпей және жаппай аударуды мақсат етпесек, тек әбден ойластырып, жұрт талқысына салып, он өлшеп, бір кесіп дегендей әдіспен жүргізсек деймін. Қысқасы, бұл мәселеде өткен тарихымыздың, әсіресе әліппе өзгерту тарихымыздың тәжірбиесін мұқият ескерсек деймін.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Ильминский Н.И. Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам. Казань, 1883. С. 22.
- [2] Дала уәлаятының газеті. 1990. №6. – 5 б.
- [3] Дала уәлаятының газеті. 1894. №39. – 2 б.
- [4] Дала уәлаятының газеті. 1899. №23. – 3 б.
- [5] Яковлев Н. Проблемы национальной письменности восточных народов СССР // В борьбе за новый тюркский алфавит. М., 1926. С. 69.
- [6] Мемлекеттік терминологиялық комиссияның Бюллетені. 1935. №4. – 15 б.
- [7] Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы, 1992. 415-б.

МРНТИ 16.21.61

Н.Уәли

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТИҢ МӘДЕНИ КОДТАРЫН АШУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада автор мәдени-тілдік бірліктерді халықтың дәстүрлі рухани мәдениетімен байланыстырады. Өзінің ұлттық сипатын, елдігін сақтау, ұлттық құндылықтар дүниесін түгендеу, оның мән-мазмұнын, қадір-қасиетін бағалау қай халықтың, қай елдің, қай ұлттың болмасын толғақты мәселесіне айналып отыр деуге болады. Материалдық даму мен рухани дамудың арасы алшақтай түсуі бүгінгі таңдағы ғылыми зерттеудің күн тәртібіне қойылып отыр. Қоғамның рухани дамуы мен материалдық дамуы арасындағы қайшылық гуманитарлық-қоғамдық саладағы ғалымдардың осы мәселеге ерекше мән беруіне тоқталады.

Тірек сөздер: компаративистикалық лингвистика, құрылымдық лингвистика, когнитивтік лингвистика, тіл өміршеңдігі, тіл бірегейлігі, ұлт бірегейлігі, этнос бірегейлігі.

Н.Уәли

Главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, доктор филологических наук, профессор

ВОПРОСЫ РАСКРЫТИЯ КУЛЬТУРНЫХ КОДОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье автор связывает культурно-языковые единицы с традиционной духовной культурой народа. Можно сказать, что сохранение национального характера, страны, учёт национальных ценностей, оценка его сущности и достоинства стало актуальным вопросом для любой нации, любой страны, любого народа. Расхождение между материальным и духовным развитием сегодня стоит в повестке дня научных исследований. Противоречие между духовным и материальным развитием общества сводится к тому, что ученые в области гуманитарных и общественных наук уделяют этому вопросу особое внимание.

Ключевые слова: компаративистская лингвистика, структурная лингвистика, когнитивная лингвистика, витальность языка, языковая идентичность, национальная идентичность, этническая идентичность.

N.Uali

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
doctor of philological sciences, professor

THE QUESTIONS OF DISCLOSURE OF THE CULTURAL CODES OF THE NATIONAL CULTURE

Annotation. In the article, the author connects cultural and linguistic units with the traditional tribal culture of the people. It can be said that the preservation of one 's national character, the country, the inventory of national values, the assessment of their significance, dignity become the pressing issues of which people, which country, which nation. The discrepancy between material development and spiritual development is now on the agenda of scientific research. The contradiction between the spiritual and material development of society is reduced to the fact that scientists in the humanitarian and public sphere pay special attention to this issue.

Keywords: comparative Linguistics, structural Linguistics, cognitive Linguistics, vitality of language, language identity, national identity, ethnic identity.

Тіл білімі – ғылымның дербес бір саласы. Ғылым қандай да болмасын, ғылымның дербес саласы болу үшін оның қарастыратын объектісі, предметі, зерттеудің әдіс-тәсілдері болуға тиіс. Тіл ғылымы ғылымның дербес саласы ретінде әуелде бірден қалыптаса қоймағаны белгілі. Тіл ғылымының негізгі зерттеу объектісі – тіл екені еш дау тудырмайды. Бірақ, мысалы, металл физиканың да, химияның да объектісі болып табылатыны сияқты тіл философияның да, психологияның да, физиологияның да объектісі болуы ықтимал.

Бірақ олардың тілді зерттеу қыры әр басқа, яғни предметі мүлде басқа. Физика тілдің дыбыстық жағын оның ауа толқыны арқылы сипаттайды. Тілдік дыбыстың күшін, қарқынын өлшеп белгілейді, тілдік дыбысты физикалық құбылыс ретінде ғана таниды. Ал оның мағына ажырататын жағын, айырым белгілерін тексермейді.

Тіл ғылымының адамзат қоғамында ғылым ретінде мойындалуы, әрине, *салыстырмалы тіл білімінің* (компаративистикалық лингвистиканың) дүниеге келуімен байланысты деуге болады. Әлемдегі тілдердің генетикалық туыстығын салыстырма тіл білімі анықтап берді. Бұл – тіл ғылымы саласындағы бірінші «революция» болды. Зерттеуші компаративистердің ойлап тапқан түптіл (праязык) инструменті тарихи фонетиканың теориялық негізін қалады. Әрине, праязыкты реконструкциялау өзіндік мақсат емес. Ол тарихи дыбыс алмасудың заңдылықтарын айқындаудың зерттеуші қолындағы құралы болды. Түркі тілдерінде *p/z* дыбыс алмасуында *[p]* дыбысы *[z]*-ға алмасты ма, әлде бұл құбылыс, керісінше *z>p* түрінде болды ма? *л/ш*, *й/ж* туралы да осыны айтуға болады. Түркі тілінде бастапқы созылыңқы дауыстылар болды ма, болса, оның іздері түркі тілдерінің қай тобында сақталған деген мәселелер түркі тілдерін диахрондық тұрғыда қарастырудың объектісі әрі предметіне жатады. Тарихи-салыстырма әдіс – праязык арқылы тексерілетін жайттар, қазақ тілінің тарихи фонетикасын жасауда қолданылатын ең сенімді инструмент. Бірақ осы кезге дейін қазақ тілінің тарихи фонетикасы жасалған жоқ.

Бір кездері тіл ғылымын адамзат қоғамына мойындатқан компаративистикалық лингвистика бірте-бірте ығысып, көшбасшылық орнын *құрылымдық лингвистикаға* бере бастады. Ф.Соссюрдің постулаттары мен доктринасы тіл ғылымын жаңа бір белеске көтерген екінші «революция» болды. Тілді құрылымдық жүйе ретінде қарастырған бұл доктрина структурализм бағытына негіз болды. Тіл ерекше таңбалар жүйесі ретінде қарастырылды. Құрылымдық лингвистиканың негізгі инструменті тілдік таңба деп танылды. Тілдік таңбалардың құрылымы, оны құрайтын элементтер айқындалды. Тілдің ең шағын, әрі қарай бөлшектеуге келмейтін бірлігі (единицасы), сондай-ақ ең үлкен, ең көлемді бірліктері айқындалды. Ол бірліктер өзара иерархиялық қағынаста болатыны, сөйтіп, жүйе құрайтыны іргелі теорияға айналды. Әрбір құрылымдық элементтің қызметі, құрылымның құрылыс материалы бола алағындығы көрсетілді. Алайда Ф.Соссюрдің доктринасы тіл ғылымының зерттеу объектісін мүлде тарылтып тастады. Тілдің болмысымен байланысы мәнділіктер – ойлау мен мидың қызметі, «адам» – «қоғам» – «табиғат» тіл ғылымының шеткері елеусіз жапқан аймағындай көрінді. Адамды адам еткен тіл десек,

тілді зерттеуде адам тысқары қалды. Тіл «адамсыз» зерттелді. XX ғ. аяғында структуралық лингвистика өзінің көшбасшылық позициясын *когнитивтік лингвистикаға* берді. Когнитивтік лингвистика, саясат терминімен айтқанда, бұл да тіл ғылымындағы үшінші «революция» болды. Когниция – адамның, тілдік ұжымның миындағы әрекеттер, олар сөз (речь) арқылы объективтенеді.

Осы құбылысты зерттейтін когнитивтік лингвистиканың ғылыми ұстанымы антропоцентристік бағыт болды. Тіл – адами, қоғамы құбылыс. Түптеп келгенде, когнитивтік лингвотаным мәні тілдік ұжымның (этностың, халықтың, ұлттың) санасындағы әрекеттерді тіл, сөз арқылы айқындау дегенге саяды. Адамның, тілдік ұжымның санасындағы танымдық әрекеттердің формасы *концепті* деп аталады. Концепті, біздіңше, жалаң мақсат емес, ол – зерттеу инструменті.

Когнитивтік лингвистиканы заманның өз толғағы туғызды. Дүниені, барша әлемді монолұтқа айналдыру идеясы – жаһанияттың идеологиясы, яғни бірлұтты қоғам, бірлұтты мәдениет болуға тиіс. Қысқасы, қоғам *ұлтсызданған адамдардың* типінен құралмақ.

Адамзат қоғамы мәдениеттің небір кезеңдерін басынан өткерді: атап айтқанда, адамдар еңбектің қол құралдарын жасады. Сол құралдармен егін екті, мал бақты; заттық мәдениеттің түр-түрін қол құрал күшімен жасады. Сонымен қатар өмір тәжірбиесінен өндіргіш күшке қатысты білімде жинақтады.

Бұндай білімдер жүйесі рухани мәдениеттің дамуына да негіз болды. Мәдениеттің *өркеніет* кезеңінде адамзат қоғамы еңбек құралдарының түр-түрлерін жетілдіре бастады. Осымен байланысты адамдардың да тұрмысы мен санасы өзгерді, еңбек өнімділігіне қол жеткізді. Келе-келе машиналар заманы туды. Адамдар дене күшімен, яғни қолмен (қайла, күрекпен) атқарылатын жұмысты машинаға «тапсырды». Ал адамның өзі *машина басқарушы типке* айналды. Енді осыған сәйкес қоғамның әлеуметтік құрылымы өзгерді: жетілген техника заманында он, жиырма, жүз, мың адамның жұмысын машина басқарушы бір адам ғана атқарды. Күрек-кетпеннен босаған адам қоғамдағы әр алуан әлеуметтік саланың мамандары ретінде дәрігер, мұғалім, механик, инженер т.б. болып, игілікті істер атқарды.

Адамзат мәдениетінде адами-қоғамы өзгерістер күшейіп, ғылыми-техникалық прогресс барған сайын үдей түсті. Бұл кезеңнің ерекшелігі сол – мимен істелетін, миға күш салағын жұмыстарды электронды есептеуіш машиналар, суперкомпьютерлер атқарып, әлемді ғаламтор шырмай бастады.

Уақытты көп алатын ми жұмысына компьютерлер «киліккен» соң, адамдардың еңбек уақытынан тыс «компьютерлік бос уақыты» көбейді. Ғаламтор торабында бірінен-бірі өткен небір бос уақытты толтыратын «бағдарламалар» көбейді. Ұялы телефондар интернетке қосылды. Осылайша *миы компьютерленген адамдардың типтері* кездесе бастады. Ондайлар айналасында не болып жатқанына бейжай қарайтын, өз қызықтары өздерінде болып, рухани әлемнен оқшаулана түсті. «Компьютер адамның құлы болудан қалып, адам компьютердің құлына айналды ма?» деген күдікті ой – менің емес, заманның, уақыттың сұрауы.

Адамзат қоғамның заттық, материалдық игілікті өндіруі бұрын-соңды болмаған жедел дамудың даңғыл жолына түсті. Моральдық жақтан ескіріп, физикалық жақтан тозып үлгермей-ақ түрлендірілген саналуан заттық дүниелер тұтынушыларды шырмаған торға айналды. Бұл құбылыс экономикалық жағынан бір қалыпты тұрақты даму емес, тұрағы жоқ даму сияқты көрінеді. Сөйтіп, материалдық игілікті өндіру қарқыны үдей түскен сайын қоғамда *әсіретұтынушы адамдардың типтерін* көбейте түскендей көрінеді.

Қазіргі қоғамның мәдени кеңістігінде эстетикалық санасы тобырлық мәдениетпен (массовая культура) суарылған әлеуметтік жіктің жылдан-жылға көбейе түскені байқал-

май қалмайды. Сөйтіп, адамдардың *тобырлық мәдени тилі* қалыптасып жатқаны да шындық.

Қысқасы, *ұлтсызданған сана, әсіретұтынушылық сана, компьютерленген сана, тобырлық мәдени сана*, түптеп келгенде, ұлттық сана-сезімнен алшақтап бара жатқан жаһанияттың жергілікті өнімдері деуге болады. Жаһанияттың бұндай өнімдері қай ұлт, қай ел болмасын тіл тәрбиесі осал, тіл білуі мардымсыз, тілге жеңіл-желпі қарайтын ортада өсіп-өнгіштеу келеді.

Өзінің ұлттық сипатын, елдігін сақтау, ұлттық құндылықтар дүниесін түгендеу, оның мән-мазмұнын, қадір-қасиетін бағалау қай халықтың, қай елдің, қай ұлттың болмасын толғақты мәселесіне айналып отыр деуге болады.

Материалдық даму мен рухани дамудың арасы алшақтай түсуі бүгінгі таңдағы ғылыми зерттеудің күн тәртібіне қойылып отыр. Қоғамның рухани дамуы мен материалдық дамуы арасындағы қайшылық гуманитарлық-қоғамдық саладағы ғалымдардың осы мәселеге ерекше мән беруіне әсер етті.

Еліміздің білім беру ордаларында мандайалды кәсіби маман даярлауға ерекше ден қойып отырған ғалым педагогтарды шәкірттерінің рухани мәдениетінің деңгейі алаңдата бастады. Осымен байланысты *тіл өміршеңдігі* (витальность языка), *тіл бірегейлігі* (языковая идентичность), *ұлт бірегейлігі* (национальная идентичность), *этнос бірегейлігі* (этническая идентичность) мәселелері гуманитарлық ғылымда өзекті тақырыпқа айналды.

Осындай өзекті мәселелерді кешенді түрде қарастырып, осы тақырып бойынша тұрақты түрде өткізілетін теориялық семинардың жұмысына ғылыми жетекшілік жасап жүрген белгілі ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор З.Ахметжанованың этнос бірегейлігі туралы семинарда жасаған баяндамасындағы концептуалды пайымдауын атап айтуға болады.

«Этностық бірегейлік дегеніміз – белгілі бір этностық топқа тән белгілер жөніндегі тиісті білімдер негізінде адамның өзін нақты бір этностың өкілі ретінде ұғына білуі.

Бұндай білімдерге ең алдымен мәдениет жөніндегі білімдер (материалдық мәдениет, рухани мәдениет, коммуникативтік мәдениет), тарихи сипаттағы білімдер (этностың қалыптасуы мен дамуындағы негізгі кезеңдері мен этнос өміріндегі айрықша тарихи уақиғалар, аса көрнекті тұлғалар туралы білімдер) жатады.

Этностық бірегейліктің өзегі – этностық, этносқа тән сана-сезім. Қалыптасқан этностық сана-сезімнің болуы; өз этносының құндылықтарын, этностың дүниетанымын, қоршаған ортаны қабылдауын түсінікті әрі етене жақын етеді.

Ал этностық санамен дұрыс қалыптаспай, мардымсыз, әлсіз болуының субъективті және объективті себептері болды. Субъективті алғышарттарға космополитизм, өз этносы бірегейлігіне негативті көзқараста болу, басқа этностық бірегейліктің шылауында кетуі т.б. жатады.

Объективті алғышарттарға отбасы тәрбиесіндегі ақаулық, мектеп тәрбиесіндегі олқылықтар, этнографиялық сипаттағы қажетті ақпарат алудың мүмкіндігі жоқтығы т.б. жатады.

Этностық ренессанс дегеніміз – қоғамдық санада ұлттық, этностық дүниелердің баршасына деген қызығушылықтың оянуы; этностың тарихы, психологиясы, тіл мәдениеті материалдарын жинау, қорыту; жинақталған материалды кешенді талдау елестен өткізу».

Міне, ғалымның бұл айтқан пайымдауынан мәселенің түйінді тұстары мәдени-тілдік ұжымның дәстүрлі білімдер жүйесімен, ондағы кодтармен байланыста екенін айқын аңғаруға болады. Мәдени кодты ашуда тіл құзыреттілігімен қатар мәдени-танымдық құзыреттіліктің болуы шарт. Лингвомәденитанымдық құзірет дегеніміз – тіл иелменінің

мәдени-тілдік таңбадағы (мәденионимдерде) кодқа салынған ақпараттарды аша білуі.

Тәрбие басы – тіл. Алайда тілді тек коммуникативтік құрал ғана деп, бір жақтан түсіну тым жеткіліксіз. Олай дейтініміз тілде екі түрлі білімдер жүйесі бар. Біріншісі – тілдік білім, яғни тілдің лексика-фразеологиясындағы мағыналар. Сөз мағынасы этномәдени тілдік ұжымның санасындағы ғасырлар бойы қалыптасқан білімнің айрықша түрі. Екіншісі – тілдік емес, дәстүрлі білімдер жүйесі. Білімнің бұл түрі – этностың (халық, ұлт) өмір тәжірбиесінен ғасырлар бойы жинақталған, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан этнос санасындағы дәстүрлі дүниетанымы. Білім тілдік емес деп аталғанымен, ол ұжымдық санада тіл арқылы орнығып, тіл бірліктері арқылы объективтенеді. Лингвомәдениеттанушы бұл жерде тілді емес, тілдік материал арқылы этнос санасындағы білімдерді анықтап, интерпретациялайды.

Жалаң тілдік білім жеткіліксіз. Яғни лексика, фразеологиялық бірліктердің (единицалардың) мағынасын білу, яғни тілдік семантиканы білу жеткіліксіз, бұл ретте сол тілдік бірліктердің аясында құрылымданып, танымдық бірлікке айналған білімдердің, – мәденионимдер семантикасын айқындаудың орны айрықша. Тек қана тілдік семантикамен шектелген тіл иеліменінің (носитель языка) мәдени кеңістігі, мәдени-тілдік күзіреті шектеулі болады. Екі түрлі білім – бірі тілдік (лексика-фразеологиялық мағына), екіншісі – тілдік емес дәстүрлі білімдердің бірлігі бір-бірімен астаса келіп, санада мәдени-тілдік кеңістікті қалыптастырады.

Этнос санасындағы дәстүрлі білімдер жүйесі тілде, оның лексика-фразеологиялық бірліктерінде (единицаларында) сақталған. Әртүрлі ұғымдар, атаулар арқылы санада тіркеліп, орнығып отырады. Ұғымдар түріндегі таным-білім сөз арқылы объективтенеді (репрезенттеледі). Бұндай ой-санадағы ұғымдар тілде лексикалық мағына түрінде қалыптасады да, тілдің лексикалық семантикалық бірлігіне (единицасына) айналады. Ал осы аталған лексика-семантикалық бірліктің аясында мәдени-ұлттық семантикалық құрылым пайда болады.

Лексикалық семантика мен мәдени семантиканы білдіретін таныммен байланысты тілдің лексика-фразеологиялық бірліктері ой-санада құрылымдана келіп, тілдік ұжымның санасында концептілік бірлік түзеді. Белгілі бір тілдік ұжымның санасындағы құрылымданған білімдер концепті формасында өмір сүреді.

Әр халықтың, ұлттың тарихи даму барысында жасалып, тілдік санасында сақтаған мәдени-рухани байлығы болады. Заттық мәдениет, рухани мәдениет, дене мәдениеті дегендер ұлттық мәдениеттің түрлері мен салалары. Этномәдени қордың дүниеліктері тілдің жинақтаушы, ұластырушы (трансформациялаушы) және қайта жаңғыртушы (ретрансляциялаушы) қызметі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып, ұлттың әрі қарайғы мәдени-рухани дамуының іргетасы болады. Олардың практикада, өмір тәжірбиесінде қолданылмайтын түрлері де жиі кездесуі мүмкін. Алайда ондайларды «күні өткен» керексіз дүниеліктер деп, материалдық және рухани құндылықтар қатарынан шығарып, мансұқ ету көрсөкырлық болар еді. Ондай архаикалық дүниеліктер ұлт мәдениетінің дамудың қандай сатыларынан өткенін, ұлттың өзін-өзі қалай дамытып отырғанын келер ұрпақ аңғара отырып, олар да өз кезегінде өзін-өзі танудың, өзін-өзі дамытудың жолын іздестіреді.

Халықтың дәстүрлі рухани мәдениетімен байланысты санадағы концепт түріндегі білімнің, жоғарыда айтылғандай, мәдени-тілдік бірліктер арқылы айқындالاتыны белгілі. Алайда концептінің тілдік және тілдік емес мән-мағыналарын құрайтын мәдени код үнемі «ашық» бола бермейді, яғни өзінен-өзі түсінікті бола қоймайды. Бұндай мәдени семантикадағы *жабық кодтарды* ашу этномәдени концептілерді дұрыс интерпретациялауда өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Мәдени-тілдік таңбаларға мәдени нышанды лексика, фразеологиялық бірліктер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер (паремиологизмдер), тұрақты теңеулер, халықтық метафоралар, символдар, эталондар, прецедентті мәтіндер, прецедентті онимдер жағады. Бұларды, жинақтап айтқанда, мәденионимдер (культуронимы) деп атауға болады. Ал халық шығармашылығы, фольклор, көркемсөз зергерлерінің көркем туындылары, айрықша эстетикалық таңбалар жүйесіне, тарихи, діни мифологиялық мәтіндер танымдық-тағылымдық таңбалар жүйесіне жағады. Осы таңбалардағы кодқа салынған мәдени ақпараттарды аша білу тіл иелменінің лингвомәдени құзыреттілігін көрсетеді.

Бұны айтып отырған себебіміз, мысалы, қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде *қудалау*, *қалыңмал* тәрізді ғұрыптық салттардағы мәдени кодтар дұрыс ашылмағандықтан, «қудалық», «қалыңмал» ғұрпы «қызды сату», «қызды саудалау» деп мәні теріс түсіндірілгені (интерпетацияланғаны) белгілі.

Ұлттық құндылықтар дүниесін аксиологиялық тұрғыдан тануда белгілі бір концептідегі мәдени-тілдік кодтарды ғылыми негізде ашудың тәсілдері мен жолдарын іздестіру, қарастыру, түптеп келгенде, мәдени-тілдік құзыреттілікке саяды. Ал мәдени-тілдік құзыреттілік жетпеген жағдайда этномәдени концептілердің мазмұны дұрыс ашылмай, теріс қорытынды жасалуы ықтимал.

Мәселен, отырықшылық өмір жағдайымен байланысты, әсіресе, соқамен жер жырту, қолөнер түрлері мен сауданың дамуы негізінде адамзат қоғамы әрі қарайғы прогреске қол жеткізсе, ал көшпенді малшылық артта қалып, тоқырауға ұшырап, көшпенді елдің мәдениеті мен тұрмысының дамуына кедергі болған деген біржақты тұжырым зерттеушілердің еңбегінде аз кездеспейді. Қазақтың көшпелі малшылық мәдениетіне «саяси-идеологиялық тапсырысты» айтпағанның өзінде, қайсыбір зерттеушілер аксиологиялық тұрғыдан дұрыс баға бермеді, себебі олар үшін мәдени код жабық еді. Мысалы, олардың ойынша, қазақ малшылары мал басын көбейте берген, яғни экстенсивті малшылық болған. Малшылықтың интенсивті түрін дамытпаған. Расында, қазақ малшылығында жабы көп өсіріледі. Өйткені қыр отына жайылған, бірнеше шақырымдық жайылымдағы шөптің алуан түрін шалып жейтін жылқының еті, қазы-қартасы аса дәмді, ал қымызы астың асылы болды. Қыр шөбіне жайылған жылқының азықтық сапасы отырықшылық мәдениетінде қолға қараған қолбала жылқының азықтық сапасынан әлдеқайда жоғары болған.

Сонымен қатар көшпенді малшылықты отырықшы егіншілікке қарама-қарсы қойып, көшпенді өмір салтын ұстанған елде мәдениет болмайды; рухани мәдениеті, саяси, қоғамдық көзқарасы төмен болады деп қорытынды жасайтын тұжырымдар тарихнамалық зерттеулерде аз кездеспейді. Сондай-ақ көшпелі қазақ қоғамының артта қалушылығы көшпелі малшылардың өндіріс күшінің, яғни еңбек құралдары түрлерінің жарамсыз және тым қарабайыр болуымен байланысты дейтін пікірлер де аз ұшыраспайды.

Ал бұндай сыңаржақ қорытындыдан *Н.Н.Мацкевич*, *Г.Н.Семенюк* сынды тарихшылардың пайымдауы мүлде басқаша.

Мәселен, Г.Н.Семенюк өндіргіш күш тек еңбек құралдары ғана емес, адамның өзі де өндіргіш күшке жататынын, ал бұл жағынан көшпенділердің *тәжірибесі, білімі, өндіріс дағдысы* айтарлықтай жоғары деңгейде болғанын, осылар еңбек құралдарының орнын толтыратынын, тіпті көшпенді малшылыққа тән қарапайым еңбек құралдарының өзі өндіріс саласындағы өзіндік маңызын жоғалтпағанын атап айтады.

Н.Н.Мацкевич, Г.Н.Семенюк қателескен жоқ. 50-70 шақырымдық ат жарыста, әскери жорықтарда қазақ малшысы өсірген қазақтың қыр ағы қуса, жететін, қашса, құтқаратын жүйріктігін, күштілігін, ұзақ жолға төзімділігін көзбен көріп, көңілі сенген еуропалықтар оны жоғары бағалаған.

Бұл – малшының дене еңбегі ғана емес. Бұл – олардың өндіргіш күші болып табылатын, Г.Н.Семенюк айтқандай, тәжірибесі, дәстүрі, кәсіби білімі.

Бұл жерде ғалымның *тәжірибесі, дағды, білім* деп отырғаны – көшпелі малшы қауымның ежелден келе жатқан дәстүрлі білімдер жүйесі. Ол әралуандылығымен ерекшеленеді: халықтық ветеринария, халықтық зоотехника (малдан алынатын өнім түрлерін тиімді тәсілдерімен өндіру), қырдағы-ойдағы нәбататтар мен хайуанаттар әлемі, халықтық астрономия, халықтық метериология; жер бедерін аудандастыратын халықтық география тәрізді малшы қауымның жыл он екі ай табиғатпен бетпе-бет келуі, өмір тәжірибесі дәстүрлі білімдер жүйесін қалыптастырған.

Малшы қауым төрт түліктің өзді-өзіне тән ерекшеліктері, жейтін отының түртүрлері, жыл бойы жейтін шөбінің түрлері мен маусымдық шөбі; жайылымның маусымдық түрлері (*көктеу, жайлау, күздеу, қыстау*), шаруашылық жүргізудің маусымдық іс-шаралары (*қысырақ матау; үйір құру; айғырды үйірге салу, қосқа шығу* т.б.), *өріс аудару, жайылым қуалау, күйек байлау, күйек шешу, күйек алу* т.б. тәрізді маусымдық науқан жұмыстары өмір тәжірибесінде сыннан өткен білімді қажет етеді. Сондай-ақ бұндай аса маңызды іс-шаралар мен жұмыстарды шаруашылық жүргізудің арнайы күнтізбесізінсіз атқару мүмкін емес. Шаруашылық күнтізбесіне сүйенбеген жылқышы құрығын, қойшы таяғын ұстап, малынан айырылып қалады. Сондықтан көшпенді малшы қауым қазақ сахарасының табиғи ерекшелігіне байланысты құрылған *тоғыс есебі* деп аталатын арнайы күнтізбе жүйесін жасады.

Халықтың астрономиялық білімдер жүйесі негіз болған *тоғыс есебі*, түптөп келгенде, өндіргіш күштің дамуына ықпал еткен әрі көшпенді малшылықтың рухани-мәдени дүниесінің бірі ғана емес, бірегейі болып табылатыны сөзсіз.

Қысқасы, осы айтылғандарға көз жеткізіп, аксиологиялық тұрғыдан объективті баға беру үшін «Тоғыс есебі», «Үркер» тәрізді ұғымдық, танымдық бірліктердегі (концептілердегі) мәдени кодқа салынған «ашық» және «жабық» ақпараттарды талдау елегінен өткізіп байқауға болады.

«ҮРКЕР» концептісі. Үркер – күншығыстан таң біліне көкке шығып, күнбатыстан жерге түсетін, халықтың байырғы түсінігінде аса қадір тұтатын шоғыр жұлдыздардың бірі. Қазақ есепшілері қырық күн шілденің басталғанын ҮРКЕР-ге қарап біледі. Өйткені, мамырдың 10-12-лерінде ҮРКЕР жерге түседі де, содан 40 күн жерде жатып, маусымның 20-22-лерінде таң аға шығыс жақтан азғана уақыт көрінеді де, таң жарығымен бүркемеленіп қалады. Аспан шырағының бұл көрінуін есепшілер *Үркердің көкке шығуы* дейді. Осы кез күннің ең ұзарған, түннің ең қысқарған мезгілі. Бұл кезде кірген *40 күн шілде* тамыз айының 2-4-інде шығады. Сөйтіп, ҮРКЕР көк жүзінде маусымның аяғында шығыстан *таң қараңғысында, түн ортасында, түн ортасына жетпей* көрінеді. Қыркүйек айының соңына қарай түстік шығыстан қас қарая көрінеді де, бір топ жұлдызды – Үш Арқар – Таразы, Сүмбілені бастап, батысқа шеру тартқан қыстық сапары басталады. *Үркердің тоқ басы* батысқа қарап тұрады.

Көк жүзінде ҮРКЕР бастап қиғаштай туған Үш Арқар – Таразы, Сүмбілені көрген есепшілер *жұлдыздар тіркесінті* дейді. Көк жүзіне көз жіберген адам қырдан қиғаштай асып бара жатқан түйелі көштің елесін көргендей болады. Осы кезде ҮРКЕР-ді қара өлеңге қосқан өлеңшілер:

Көп жұлдыздың ағасы Үркер деген,

Түйені сәнді көшке тіркеген деген.

Сұлуды аш белінен ұстап тұрып,

Бетіне бес қаламтыр бүркеген деген, – дейді. Осылайша халық тілінде «Үркер – жұлдыз ағасы» аталып кеткен. Содан бірінің соңынан бірі тіркескен түйелі көшке ұқсаған

жұлдыздар наурыз айының аяғына таман бағыс көкжиекте бір түзудің бойына келіп қатар түзейді. Есепшілер бұл көріністі «*жұлдыздар қатар түзепті*», «*жұлдыздар теңесіпті*», «*күн мен түн теңескен*» екен дейді. Есепшілер күн мен түннің теңелгенін осы үш жұлдыздың қатар түзегенінен байқайды.

Сонымен, қыркүйектің аяғында бір топ жұлдызды бастаған ҮРКЕР-дің батысқа тартқан шеруі мамырдың 10-12-лерінде аяқталып, ҮРКЕР жерге түседі. Бұл – тоғыс есебі бойынша ескі жылдың аяқталғанын, сондай-ақ, В.В. Радлов, М.Ысқақов, Х.Әбішев сынды ғалымдардың деректерінде айтылғандай, Жаңа жылдың басталғанын білдіреді.

Есепшілер ҮРКЕР-дің шығыстан батысқа тартқан «қысқы шеруін» *Үркерлі айдың бәрі қыс* деп, малшы, егінші қауымды сақтандырып отырады. ҮРКЕР төбеден ауып, батысқа қарай жамбастаса, байланған күйек алынады дейді. Яғни ҮРКЕР көтеріліп, қошқар тұмсығын жоғары көтергенде маусым шыға байланған күйек 90 күн шамасы өткен соң, қазан шыға ҮРКЕР шығыстан көз байлана көрінген кезде шешіледі. Бұл кезде қошқардан шыққан (қашқан) қой наурыздың аяғына таман жаппай қоздай бастайды. Бұл шақты *күйек алу*, ал қозыны *күйек қозы* дейді.

Үркер жерге түспей жер қызбайды; Үркер жерге түскенде қой қырқылады; Үркер тұса сорпа ас болады; Үркер тұса қозы піседі; Үркер көтерілгенде шөп те көтеріледі; Үркер көтерілгенде бидай бас тартады, Үркер көтерілгенде қошқар басын көтереді, яғни «*қошқарға күйек байланатын кез болады*» деген мағынаны білдіреді. Осылайша есепшілер шаруашылық ұйымдастыруда уақыт жағынан ҮРКЕР-ді межеге алып, оның *тууын, көтерілуін* шығыстан, батыстан, қас төбеден *көрінуін* бағдар тұтқан. ҮРКЕР қас қарая күзде (қазан айының басында) шығыстан, қыстың ортасында төбеден, көктемнің басында батыстан көрінеді. ҮРКЕР-дің осы көрінуін бағдарға алып, жыл мезгілдерін анықтайды. Үркер – жыл мезгілдерін жазбай тануға өте қолайлы жұлдыз.

Халықтың паремиологиялық қорына қазақ есепшілерінің кіргізген бұндай тұрақты сөз орамдары мен мақал-мәтелдері әсте аз емес. Сондай-ақ ел ішінде тәуліктің түнгі шақтарын жолдағы түн қатқан жолаушы, тебінде жүрген жылқышы ҮРКЕР арқылы да анықтап отырған. Мысалы, тамыз айының кірісінде түн ортасына жете көрінген туған (көрінген) ҮРКЕР батыс көкжиекке тақап батқанша (көрінбей кеткенше) ұзамай таң да атып қалады, тәуліктің бұл шағын *таңғы бір ұйқы, жарым ұйқы қалды* дейді.

Желтоқсанның кірісінде қас қарая шығыстан ауа көрінген ҮРКЕР таң ата батады. Бұл кез – Үркердің түнгі аспандағы ең ұзақ жолы, басқаша айтқанда, түннің ең ұзақ шағы басталған шама. Әсіресе, қостағы жылқышы таңның атуын ҮРКЕР-ге қарап сарыла күтеді. Қаңтардың ішінде інір қараңғысында төбеден көрінген ҮРКЕР таңғы үш ұйқы қалғанда (түнгі сағат үштер шамасында), таңға жетпей батып кетеді.

Халық астрономдары (есепшілер) ҮРКЕР мен Айдың тоғысын уақыт өлшемінің эталоны етіп алып, *тоғыс есебі* деп аталатын шаруашылық күнтізбесін (календарын) жасаған.

ҮРКЕР-мен байланысты айтылған жайттар ертегі, жұмбақ, айтыс, қара өлең тәрізді халық шығармашылығында жиі ұшырасады. Өлеңшілер жұмбақ өлеңде жаздың қырық күнінде көк жүзінен көрінбей кеткен ҮРКЕР-ді жұмбаққа арқау еткен:

*Қысырақ жоғалды жаз, кетіп жсырақ,
Көп жүрдім, іздеп оны елден сұрап.
Тұр екен дарияның ортасында,
Жете алмай, үйге қайттым босқа бірақ.
Ал жұмбақ шешуші:
Үйірі қысырықтан Үркер деймін,
Мен де оны жазда көктем бір көрмеймін.*

*Болады ол алты ай көкте, алты ай суда
Өлеңім осылай жән сілтер деймін, –*

деп шешуін тап басып таба қояды.

Халықтық этимологияда ҮРКЕР-ді «малдың үркіп бөлініп қалған үйірі» деп «төркіндетеді». Осы түсінікпен байланысты болса керек, жұмбақшылар ҮРКЕР-ді қалың жылқыдан бөлініп қалған қысырақтың үйірі деп жұмбақтаған.

Аңыз әңгімелерде ҮРКЕР қырық күн жерде жатып, шөпті қаулатып айдап жер бетіне шығарады екен; он екі жылдағы хайуандар ҮРКЕР-ді жерден шығармай басып тұрады екен, алайда кезек сиырға келгенде, аша тұяқты болғандықтан, басып тұра алмай, көк шығарып алыпты, ҮРКЕР-лі айдың бәрі қыс болатыны сиырдың кесірінен екені; ҮРКЕР әуелде жетеу екен, одан бөлініп шыққан *Сұтұсарыны*, кейде *Үркердің үлпек сарысы* деп те айтылады, Жетіқарақшы ұрламақ болып қуып жүреді екен делінеді.

Ай мен ҮРКЕР өлең-жырларда көбіне қатар айтылады. Әдетте Ай ҮРКЕР-дің оң жақ тұсынан маңайлап келеді. Көк жүзіндегі бұл көріністі Ай ҮРКЕР-ге «*ауыл үй қонды*» дейді. Айдың көк жүзінде ҮРКЕР-мен бетпе-бет келетін сәті болады. Бұл көріністі Ай мен ҮРКЕР «*қойындасты*» дейді. ҮРКЕР-мен қойындасқан Ай ертеңіне-ақ одан «*тұра қашиқандай*» болып жырақтап кетеді. Осы көріністі өлеңшілер:

*Жүруші едік балдай боп,
Құлын менен тайдай боп,
Арамыз кетті қашиықтап,
Үркерден қашиқан Айдай боп, –*

деп қыз бен жігіттің арасындағы байланысты ҮРКЕР-ден жырақтаған Айға теңейді. Ал Ай мен ҮРКЕР қойындаспай жақын маңайласа, ертеңіне жырақтап кетпей, бір-біріне жақындау тұрады.

Қазақ ауыз әдебиеті мұраларын мольнан жинаған этнограф ғалым Ә. Диваевтың қол жазбаларындағы «Алыптар туралы» немесе «Кім күшті?» деп аталатын ертегіні академик Ақжан Машанов (1906-1997) халықтың астрономиялық жұмбақ ертегісі дей келіп, оны бала кезінде естігенін де, өзі де бірталай адамға айтып бергенін еске ала отырып, аталмыш ертегіні қысқаша былай деп мазмұндайды:

«Ерте заманда бір кісінің үйі баласы болады, бір алып көк өгізі болады. Өгіздің алыптығы сонша, оның басы мен құйрығының арасы бір күншілік жол болса керек. Өгізді ағайынды үйі жігіт бағады: басын – үлкені, кіндік тұсын – ортанышысы, бөксе жағын – кенжесі. Күндердің күнінде кенже інісі бір түс жүріп, ортанышы ағасына келеді де, өгіздің жапаламай тұрғанын хабарлайды. Екеуі қосылып, үлкен ағасына келіп, өгіздің жапаламай қойғанын және бүйірі ортайып, ашыққанын хабарлайды. Ол өгіздің жасайып-май тұрғанын айтады. Үшеуі жетелеп, өгізді суаруға бір көлге апарады. Өгіз көлдің суын тауыса ішіп қойғанда, оның түбінен бір жасайын шыға келіп, өгізді жұтып жібереді. Көл таусылған соң оның маңындағы құстар да ұшып кетеді, ел де тарайды.

Сол екі ортада күннің көзін қара бұлттай қаптап, қанатынан қар жауған, тұмсығынан мұз тамған керемет бір алып қарақұс келіп, өгізді жұтқан жасайынды іліп алып, көкке шырқай жөнеледі.

Бір таудың бетіне жасайылған бір қора қой. Таудың қақ басында бір алып көк серке тұр. Сол серкенің бауырында жел-жауыннан ықтаған қойшы отыр. Жайынды ілген алып қара құс сол серкенің мүйізіне келіп қонады да, жайынды да, оның ішіндегі өгізді де боршалап жей бастайды. Сол кезде өгіздің жауырын сүйегі келіп қойшының көзіне түсіп кетеді. Қойшы (бай) түрегеліп, қойын айдап үйіне келеді де: «Көзіме қиқым түсті» — дейді. Әйелі (бәйбіше) оның көзіндегі жауырынды алып тастайды. Ауыл ол жерден көшеді, жауырын жұртта қалады.

Ауылдың жаңа қонған қонысы айналасы қырық күншілік көлдің жағасы болады. Бәйбіше қырық күншілік көлден көлденең аттап өтіп, қырық қап тезек тереді.

Ескі жұртта қалған баяғы жасауырынның үстіне түн қатқан қырық жолаушы қонады. Таң ата бастағанда жолаушылар жер сілкініуден оянады. Қараса, бұлардың тақыр жер деп қонғаны алып жануардың жасауырын сүйегі екен. Соны бір күшік түлкі кеміріпті – жер сілкінгені сол екен. Бәрі жабылып түлкіні соғып алады. Түлкінің үстіндегі терісін сойып, қырық жолаушы бөліседі, аттары көтергенше артып алады (кейбіреулердің айтуынша, әрқайсысы бірден қырық ішік, қырық тымақ шығатындай тері алады). Түлкінің астыңғы терісі сойылмай қала береді. Оны қойшы бай тауып, сойып алады (кейде бәйбіше тауып алады).

Жолаушылар жоғарыда айтылған қойшы бай мен бәйбішенің аулына келеді. Келсе, бәйбіше босанып, баласы қырқынан шығып, соның тойы болып жатыр екен. Түлкінің жарты терісін балаға бөрік істемекші болып, басына өлшегенде, маңдайына ғана шығады, арты жетпейді. Жолаушылар өздері алған теріні бәйбішеге сыйлайды. Сонда ғана түлкінің тұтас терісі балаға жұрын бөрік шығады».

Ертегі осымен аяқталып, қорытындысында: Кім күшті? Осы алыптардың қайсысы зор деген сұрақ қойылады.

Осы айтылған ертегідегі алыптарды аспан кеңістігіндегі шоқ жұлдыздармен байланысты деп тереңнен пайымдай отырып, астрономиялық ғажайып аңыздың сырын ғалым асқан білгірлікпен былай деп түсіндіреді:

Көк өгіз көкке қарап қаңтарылады [Көк өгіз деп Үркерді айтып отыр – ред.] Қаңтардың айы туды, – қыс басталды, өгіз ашықты. Көл суалды, су қатты. Жайынның өгізді жұтуы – сол кезде ҮРКЕР-дің жайын жұлдыздар тобына деңгейлесуі немесе тоғысуы. Бұл – ноябрь, декабрь айының кезі. Жайынды және онымен қабат өгізді қара құс көтеріп әкетуі ҮРКЕР-дің онан да жоғары шырқағанын көрсетеді. Оның көк серкенің мүйізіне барып қонуы – қыс ортасында ҮРКЕР-дің тас төбеге барып тоқтаған кезі, күннің ең қысқарып, түннің ең ұзарған кезі. Бұл – жаңа жыл мейрамы (декабрьдің аяғы, январьдің басы), Таутеке (Козерог) айы [.....]. Жылға есептегенде, ол – Қаракиік (Доңыз), жұт болатын жыл [.....]. Қыстан қысылған қойшы серкенің төрт аяғының астына тығылады. Дәл қыс ортасы кезінде Қарақұс та (Орел), Көк өгіз де, Жайын да Көксеркенің мүйізі үстіне туралап келеді.

Көк өгіздің жасауырыны келіп, қойшының көзіне түскені – ол Үркердің жамбасқа түсіп, көз деңгейіне келгені болар. Малдың жасауырыны көрінуі – ҮРКЕР-дің көлденеңдеп, жамбасқа түсуі (басы емес, аяғы емес, құйрығы емес, жасауырыны көрінеді). Жасауырын сүйек – малдың иесіндей, қасиетті сүйек саналады. Қойшы оны ояу отырғанда көрді (көзі жұмұлы болса, жасауырын түспес еді). Демек, «Жатқаниша Үркер жамбасқа келсе, жаз шықпағанда не қалды?» – деп, қойшы қозғалды да, көк серкенің бауырынан шығып, жаз қамына кірісті. Қыстан қысылған бақташы жаз шыққанға жадырап, етекке қарай құлады, көшті. Шаттық жырын жырлады:

Қойшы қойын келеді таудан жайып,

Көк серкесі қалыпты мұзға тайып.

Осы өлеңді жас кезімізде қарт адамдардан талай естіген едік. Көшкен ел айналасы қырық күншілік көлге қонды. Көл – көктің көлі. ҮРКЕР-ді халық суға түседі деседі. Айналасы 40 күндік дегені – 40 күн шілде, ол ҮРКЕР-дің көрінбейтін кезі. Ақ молайды: «сүт көп, көмір аз», құрт қайнатуға отын керек, сондықтан бәйбіше күнде тезек тереді. Өгіз жасауырының үстіне қонған 40 жолаушы да сол 40 күн шілдені көрсетеді.

Жасауырынның қайта қозғалуы, жолаушылардың оның үстінен кетуі шілденің аяқталып, ҮРКЕР-дің қайта көріне бастауы. Жасауырына қозғау салуы – кеміруші күшік

түлкі болу себебі дәл сол шілде өткен кезде Күшік түлкі дейтін жұлдыздар тобы төбеде болады.

Түлкінің екі жақ терісі баланың басына өлшенуі – күздігүні күн мен түннің теңелген кезін, Таразы айының туғанын көрсетеді. Ерте кезден белгілі, адамның беті күндізге және жазға, желкесі түн мен қысқа ишарат.

Түлкінің бір жақ терісін баланың басына өлшегенде, оның маңдайы мен екі құлағы шығып, арты жетпей қалады. Желке – түн белгісі, оның жетпей тұруы түннің қысқарып, күннің ұзарғанын көрсетеді. 40 жолаушының алған үлес терісін құрағанда ғана, алды-арты теңгеріліп, бөрік шығады, яғни шілде өткесін, түн біртіндеп ұзарып, Таразы айында күн мен түн теңгеріледі.

Бұл тұста көрнекті ғалымның этномәдени интерпретациясына алып қосарымыз жоқ. Әйтсе де, бөрінен де ҮРКЕР-дің ерекшеленетінін атап айтқымыз келеді. Халықтың даналығын, есепшінің (халық астрономының) ұшқыр да тапқыр қиялын тереңнен танытатын теңдесі жоқ астрономиялық ертегінің негізгі түп қазығы – ҮРКЕР. Оның жайынға жұтылуы, көкке көтерілуі (Жайын шоқжұлдызымен маңайласуы), одан көк серкенің мүйізіне шығуы. Одан жауырынға айналып, қықым болып көзге түсуі (жамбасқа келуі), оны көзден алып тастау (жерге түсуі), жерде қырық күн жатуы, оның қайта қозғалуы (көкке шығуы), ҮРКЕР-дің жылдық қозғалысын өзге де шоқ жұлдыздармен маңайластығын аңғартатын мифтік формадағы ерекше көркем «сюжеттер». Сондай-ақ түннің ұзаруы, күннің қысқаруы, керісінше, күннің ұзарып, түннің қысқаруы; есепшілер метеорологиясы танытатын басқа да жайттар ҮРКЕР-дің көк жүзіндегі сапарымен орайластырылған.

Міне, халықтың шығармашылық дүниесінде ҮРКЕР-дің ерекше орын алуы аталмыш аспан шырағының ел өмірінде аса маңызды болғанын байқатады. Атап айтқанда:

– халық астрономдары – есепшілер, ешбір баламасы жоқ *тоғыз есебі* деп аталатын шаруашылық календарының (күнгізбесінің) жүйесін жасаған;

– Үркердің *батуына, тууына, көрінуіне* қарап, шаруа адамы маусымдық шаруашылық жұмыстарын ұйымдастырған;

– жыл мезгілдерін анықтауда Үркерді эталон етіп алған. Кейбір халықтар жыл мезгілдерін көк шықты, құс келді, құс қайтты, қар түсті деп, жердегі экологиялық (табиғи) өзгерістерге сүйенсе, қазақ есепшілері көк жүзіндегі жұлдызды, яғни Үркерді бағдар етіп алған;

– түнгі уақыттың қай шама, қай шақ екенін Үркерге қарап анықтап отырған.

«ТОҒЫС ЕСЕБІ» концептісі. Тоғыз есебі – байырғы қазақ қоғамында Үркер жұлдызы мен Айдың тоғысуына негізделген халықтық күнгізбе. Ай өзінің әр кезеңінде (фазасында) Үркер жұлдызын басып өтеді, яғни есепшілердің тілімен айтқанда, Үркер мен Ай тоғысады. Алайда Үркердің көк жүзінен көрінбей кететін кезі болады. Мамырдың (майдың) 10-12-лерінде батыс көкжиектен төмендеп, кеш қараңғысында көрінбей кетеді. Содан Үркер 40 күн бойы, маусымның 22-сіне дейін Жерде жатады. 22-24-інші шілдеде (июльде) таң ата шығыстан Үркер көкке шығады. Осы кезден бастап Үркердің көк жүзін кезген ұзақ «сапары» басталады. Осы сапарында, Тоғыз есебі бойынша, Үркер мен Ай көк жүзінде он бір мәрте тоғысады. Үркер әуелде көк жүзінде жиырма бірдегі Аймен, яғни Ай табағының жиырма бірінші кезінде (фазасында) тоғысады. Бұл кез Ай табағының оң жақ (батыс жақ) шетінен «таусылып, мүжіле» бастаған кезі.

Ай өзінің *жиырма бір жаңасында* шілде айының ішінде Үркермен тоғысады. Тоғыстың бұл айын **жиырма бір тоғыз** деп атайды, қазіргіше шілде айына сәйкес келеді. Тоғыстың бұл айында шілде шығады, шілденің жиырмааларында Таразы (Нарық жұлдызы) туып, таң суиды.

Айдың Үркермен келесі тоғысы Айдың *он тоғыз жаңасында* өтеді. Айдың Үркермен

кездесуі (тоғысуы) жай адамға бұл кезде анық, айқын көрінбейді, оны есепшілердің жігі көзі ғана байқайды. Тоғыстың бұл айы **он тоғыз тоғыс** деп аталады, қазіргі тамыз айына сәйкес келеді. Тамыздың жиырмааларында Сүмбіле (Теке) туып, су суиды.

Айдың Үркермен келесі ұшырасуы Айдың *он жеті жаңасында* өтеді. Тоғыстың бұл айы **он жеті тоғыс** деп аталады, қазіргіше қыркүйек айына сәйкес келеді. Тоғыстың бұл айында қазанның жапырақ желі, күземшуақ, күзгі сұлбі, боз қыраудың амалы, киіктің матауы тәрізді амалдар өтеді.

Айдың Үркермен келесі кездесуі Айдың *он бес жаңасында* өтеді, яғни Үркер толған Аймен ұшырасады. Тоғыстың бұл айы **он бес тоғыс** деп аталады, қазіргіше тоғыс қазан айының ішінде өтеді. Бұғының мойын жуары, боқырау амалдары болады.

Үркердің кезекті кездесуі *он үштегі Аймен*, толықсыған Аймен, Айдың ең сұлу кезінде өтеді. Тоғыстың бұл айы **он үш тоғыс** деп аталады, бұл тоғыс қазіргіше қараша айының ішінде болады. Қарашаның ала шабыр қары, теке бұркылдақ амалдары өтіп, *жолдас қар* түседі.

Айдың Үркермен келесі ұшырасуы Айдың *он бір жаңасында* өтеді. Тоғыстың бұл айы **он бір тоғыс** деп аталады, қазіргіше тоғыс желтоқсан айының ішінде өтеді. Қаңтардың қарлы бораны, күннің қаңтарылуы (тоқырауын) осы тоғыста болады.

Айдың Үркермен келесі ұшырасуы Айдың *тоғыз жаңасында* өтеді. Тоғыстың бұл айы **тоғыз тоғыс** деп аталады, қазіргіше тоғыс қаңтар айының ішінде өтеді. Тоғыстың бұл айында өтетін амал – ай мүйізді алты күн, ақпан-тоқпанның аязы. Бұл кезде Үркер төбеде тұрады.

Айдың Үркермен келесі ұшырасуы Айдың *жеті жаңасында* өтеді. Тоғыстың бұл айы **жеті тоғыс** деп аталады, қазіргіше тоғыс ақпан айының ішінде өтеді. Бұл тоғыста қайталаманың ақ бораны болады дейді.

Айдың Үркермен келесі кездесуі Айдың *бес жаңасында* өтеді. Тоғыстың бұл айы **бес тоғыс** деп аталады, тоғыс наурыз айының ішінде болады. Үркер төбеден ауып, бес тоғыстың бет жуары, отамалы ойылған қыс амалдары өтеді, итшуақ, кемпіршуақ сияқты шуақты күндер болады, қарды әкететін *алтынкүрек* желі еседі. *Ескек* соғады.

Ай өзінің *үш жаңасында* Үркермен кездеседі. Тоғыстың бұл айы **үш тоғыс** деп аталады, Тоғыс, қазіргіше сәуір айының ішінде өтеді. Үркер жамбасқа келеді, құралайдың салқыны, құс қанаты, сары шымшықтың салқыны тәрізді амалдары болады деседі.

Ай өзінің *бір жаңасында* батыс көкжиекте жерге батып бара жатқан Үркермен ұшырасады. Тоғыстың бұл айы **бір тоғыс** деп аталады, тоғыс қазіргіше мамыр айының ішінде өтеді. Үркер жерге түседі, Үркер суға батса, күн жауын-шашынды болады, жерге батса, күн құрғақ болады дейді.

Сонымен, Үркердің түстік шығыстан басталып, батысқа шеру тартқан сапары аяқталып, Үркер жерге батады. Оңтүстік шығыстан кеш қараңғысында көрінген Үркердің түстік батыстан жерге батқанша көк жүзінде көрінуін есепшілер *Үркерлі айдың бәрі қыс* деп, сақтандырып отырған. Үркер жерге түскенде ғана жаз шықты деп, ел көктеуден жайлауға көшетін болған.

Тоғыс есебі, жоғарыда көрсетілгендей, кемімелі тақ санмен есептеледі. Есепшілер тілімен айтқанда, *Үркер таққа тоғаяды*.

Үркер тоғысының, әсіресе, малшы қауымы үшін біраз артықшылығы байқалады. Жыл басының Үркердің батуының көктемнің соңғы айына келуі ел тұрмысы үшін қолайлы болуымен бірге, есепшілер ендігі жерде Үркердің тәуліктік қозғалысын астрономиялық меже етіп алып, түннің ұзақтығы, қысқалығы тәрізді құбылыстарды анықтаған. Бұрын түннің ұзақ не қысқа екендігін жай ғана сезінсе, ендігі жерде бұл құбылысты Үркер арқылы белгілеу мүмкін болды. Үркер қас қарая көрініп, таң атқанша батпайтын болса,

ен ұзақ түн (қыс ортасы), ал түн ортасы ауа батып кетсе, күннің ұзарып, түннің қысқара бастағаны. Сөйтіп, есепшілер Үркердің жылдық жолына ғана емес (мысалы, *Үркер жерге түскен* кезден келесі жылғы *Үркер көкке шыққан* кезге дейінгі аралық), тәуліктік қозғалысына да назар аударады.

Үркер тоғысының тағы бір артықшылығы – ауа райын болжауға, жыл мезгілдерінің (солярлық уақытты) қалай өтетінін жорамалдауға қолайлығы. Үркер есебі бойынша жыл екі мезгілге бөлінген. Үркер «жерге түсіп», көрінбей кеткен кез – жаз, ал Үркер көрінетін кез – қыс. «*Үркерлі айдың бәрі қыс*» деп айтылатын дағдылы сөз орамы осыны аңғартады. Ана тіліміздің асыл қорында Үркерге байланысты қалыптасқан сан алуан сөз тіркестері бар. Ондай сөз орамдарының жылдың қай мезгіліне, айына қатысты айтылатынын Тоғыс есебінен хабардар адам бірден аңғарады. «*Толған ай тұрса, Үркерге қарсы қарап, қыс түсер шақырайын боран сабат*» деген сөз тізбегі он үш тоғыс айын (ноябрь) білдіреді. «*Үркер үйден көрінсе, үш ай тоқсан қысың бар*» дейді. Бұл кез – тоғыз тоғыстың кезі, өйткені қаңтар айында Үркер қақ төбеде тұрады.

Секенер өлім десе шыбындай жан.

Сарғайып Үркер ауса атады таң, –

дейді Мұрат Мөңкеұлы. Майталман ақынның жылдың қай мезгілін, қай айын айтып отырғаны қазіргі оқырманға жұмбақ тәрізді көрінуі ықтимал. Ал, шындығында, Үркер ауа таң атағын мезгіл бес тоғыс (март) айына сәйкес келеді. «*Үркер жамбасқа келсе, жаз шықпағанда несі бар*» деген нақыл үш тоғыс (апрель) айына қатысты айтылған.

Есепшілер жыл сайын белгілі бір уақытта қайталанып отыратын ауа райындағы құбылыстарды (жауын-шашын, жел, боран, ыстық, суық т.б.) *амал* деп атап, оның қай кезде болатынын Тоғыс есебі бойынша анықтап отырған. Сөйтіп, олар күнқайыру жүйесіне амал деген жаңа бір төл ұғымды енгізді. Шаруашылық ұйымдастыруда, әсіресе малшы қауым Тоғыс есебіне сүйене отырып, әр айдағы амалдардың қалай өтетініне мұқият көңіл бөлген.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен. Ч.III. СПб., 1870. 45 с.
 [2] Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I-IV. ИВЛ. М., 1963-1964; Куфтин Б.А. Календарь и первобытная астрономия киргиз-кайсацского народа // ЭО. М., 1916. №3-4. С.123-155.
 [3] Абишев Х. Элементы астрономии и погода в устном творчестве казахов. Алма-Ата: Наука, 1949. С.132-142.
 [4] Әбішев Х. Аспан сыры. Алматы: Жазушы, 2009. – 145 б.
 [5] Семенюк Г.И. О застойности скотоводческих обществ // Тюркологический сборник. М.: Наука, Глав. редакция восточн. литературы, 1970. С. 162.
 [6] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977. – 35 б.
 [7] Уәлиев Н. Ай аттары – асылымыз. Күн қайыру // АТ. Жылқы жылы, 1991. №5, №8, №10, №12. – 46 б.
 [8] Қара өлең // Ел ішінен жазып құраст. Оразақын Асқар. Алматы: Жалын, 1997. 640 б.
 [9] Қазақ жұмбақтары // Құраст. С.Аманжолов. Алматы: Ана тілі, 2003. – 6 б.
 [10] Ысқақов М. Халық календары. Алматы: Жазушы, 2009. 128 б.
 [11] Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Алматы: Арыс, 2005. 92 б.
 [12] Оңғарбай Н.Б. Қазақ жұмбақтарының тілі (этнолингвистикалық зерттеу). Алматы:

А. Гаркавец

Главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова, доктор филологических наук

CODEX CUMANICUS НОВОЕ ПРОЧТЕНИЕ ВЕНЕЦИАНСКОЙ РУКОПИСИ

Аннотация. В статье дается краткое описание рукописи XIII-XIV веков «Codex Cumanicus», хранящейся в Венеции, в Национальной библиотеке Маркиана, излагается история изучения этого письменного памятника в связи с другими тюркскими языками и описывается его новое полное издание, подготовленное автором и опубликованное в Алматы в 2015 году.

Ключевые слова: Codex Cumanicus, кыпчаки, куманы, кыпчакские языки, куманские загадки, куманские молитвы, куманские проповеди, кыпчакские словари, персидское наречие Мазендарана.

А.Гаркавец

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы

**«CODEX CUMANICUS»-ТІҢ ВЕНЕЦИЯЛЫҚ ҚОЛЖАЗБАСЫНЫҢ
ЖАҢАША ОҚЫЛУЫ**

Аннотация. Мақалада Венецияның Маркиана Ұлттық кітапханасында сақталған XIII-XIV ғғ. жағатын «Codex Cumanicus» қолжазбасына қысқаша сипаттама беріледі. Бұл жазба ескерткішті басқа түркі тілдеріне байланысты зерделеу тарихы баяндалады және оның автор дайындаған және 2015 жылы Алматыда жарияланған жаңа толық басылымы сипатталады.

Тірек сөздер: Codex Cumanicus, кыпшақтар, құмандар, кыпшақ тілдері, құман жұмбақтары, құман дұғалары, құман насихаттары, кыпшақ сөздіктері, Мазендаран парсы сөйленісі.

A.Garkavets

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, doctor of philological sciences

**THE NEW READING OF THE MANUSCRIPT
«CODEX CUMANICUS»**

Annotation. Publication of facsimile, transliteration, transcription, translation, and all, without exception, Qypchak, Persian, Latin and German texts and dictionaries, as well as inclusions from other languages, contained in the manuscript «Codex Cumanicus», opens the long-awaited opportunity of the complete and comprehensive scientific study of unique information on the history of the Qypchak peoples, their languages and cultures.

Keywords: Codex Cumanicus, Qypchaks, Cumans, Qypchak languages, Cuman riddles, Cumanian prayers, Cumanian sermons, Qypchak dictionaries, Persian dialect of Mazandaran.

О важности письменного памятника «Codex Cumanicus» для истории казахов и других тюркских народов, для изучения прошлого казахского и иных тюркских языков было со всей серьезностью заявлено в статье академика Смета Кенесбаева и Абжана Курышжанова 50 с лишним лет назад в статье «О новом издании памятника «Кодекс Куманикус» в Казахстане: К изучению языка памятника XIII – начала XIV вв.» [1, 35–45]. С этой статьей я ознакомился, изучая «Половецкие тексты XVI века», изданные в Москве в 1967 году Тимофеем Ивановичем Груниным [2], учеником нашего прославленного востоковеда Агафангела Ефимовича Крымского. Штудировал я их под руководством его племянницы Эльвиры Александровны Груниной. Совместно с Анной Степановной Тверитиновой и Эмиром Наджипом она помогла мне постичь азы османистики, кыпчаковедения и тюрко-логии.

Осуществить полное издание рукописи «Codex Cumanicus» оказалось не так-то просто. И подошел я к этому, опираясь на немалый собственный опыт исследования и публикации множества других памятников письменности и материала живых тюркских наречий, которые мне посчастливилось ввести в научный обиход.

Завершить же труд удалось лишь сейчас – благодаря стечению разноречивых обстоятельств и бескорыстной помощи многих искренних людей, поступающих по принципу: «Делай добро и бросай в воду». Пусть же добро каждого воздастся ему сторицей. Как говорят урумы Приазовья – еще одни из здравствующих потомков древних кыпчаков-куманов-половцев: *Artınǵa ǵaldırǵanıń aldınǵa ǵarǵı alıń* «Оставленное тобою позади встретит тебя впереди».

В замысловатой истории тюркских народов на территории Юго-Восточной Европы видное место занимает многоплеменной кыпчако-кумано-половецкий союз, прославившийся под именем кыпчаков и давший степи от Алтая до Дуная имя Дешт-и-Кыпчак. Представителей этого могущественного союза, вследствие известной исторической экстраполяции, позже всех вместе наименовали еще и татарами. Язык господствовавших вплоть до Египта кыпчаков-куманов-половцев в XI–XVII веках зафиксирован не только глоссами арабских, персидских, греческих, латинских, древнерусских и иных памятников, но и кыпчакскими реликвиями.

Древнейшая из них – 164-страничная тетрадь миссионера-переводчика конца XIII – начала XIV века «Alfabetum Persicum, Comanicum et Latinum Anonymi...», иначе – «Codex Cumanicus», или «Codex Comanicus». Обнаруженный в Венеции среди фолиантов знаменитого поэта итальянского Возрождения Франческо Петрарки, сборник был представлен научной публике в 1828 году именно в России. Но, несмотря на обилие исследований, кандидатских и докторских диссертаций по этой рукописи, на русском языке доньше Кодекс опубликован не был, как не издан, к сожалению, и на родственных тюркских языках.

По происхождению, содержанию, графическим и языковым особенностям Кодекс традиционно делится на две части – итальянскую (стр. 1–55v) и немецкую (стр. 56–82v).

Итальянская часть написана одним почерком в три столбца: в первом – латинские слова, во втором – персидские эквиваленты, в третьем – куманские. На оставленных свободных местах, где не было переводов, на полях и между строк имеются дополнения и правки, сделанные обычно на немецкий манер и иным почерком. Текст итальянской части скопирован – переписан начисто – без внимания к содержанию, грамматической структуре и особенностям произношения персидских и куманских слов: переписчик постоянно допускает грамматические и транскрипционные погрешности и нередко без нужды переносит на следующую страницу часть парадигмы того самого слова, что наблюдается не только при переходе с оборота на лицевую страницу (стр. 3v/4r; 7v/8r; 12v/13r; 27v/28r), но и при переходе с лицевой стороны на оборот (стр. 4r/4v; 9r/9v; 12r/12v).

По заключению Дагмар Дрюль [3], копиист переписывал каждый столбец отдельно, а потому на стр. 35v–36v; 38; 39v; 43v; 44v; 48v; 50v имеем несоответствие строк. На это не-

соответствие обратил внимание, по-видимому, уже пользователь этого списка латинско-персидско-куманского словаря: исправления, дополнения и корректирующие линии выполнены с небрежностью, позволившей разве что для обладателя списка, которого больше интересовало содержание, чем внешняя, графическая эстетика текста. Сам переписчик использовал с этой целью малозаметные способы правки – корректирующие точки, сноски или буквы с их порядковыми значениями по алфавиту (см. стр. 65v, 1; 72r, 8 и др.).

Немецкая часть, содержащая куманско-немецкие словари (стр. 56-59; 80v-82v), латинские заметки по куманской грамматике (стр. 64-65v), латинско-куманские словари (стр. 65v-66v; 79r), загадки (стр. 60r-60v), прозаические и стихотворные христианские тексты (остальные страницы немецкой части), написана, по-видимому, двумя лицами:

1) автором латинских заметок по куманской грамматике и начатого сразу же после них алфавитного латинско-куманского словаря, который, очевидно, вместе с этими заметками переслал своему коллеге и выполненную профессиональным переписчиком, не знавшим куманского языка, копию предшествующей части – латинско-персидско-куманского словаря (стр. 1r-55v), и

2) пользователем и окончательным составителем этого сборника, который сам на немецкий манер с имевшихся в его распоряжении оригиналов перетранскрибировал все ранее переведенные христианские тексты, составил остальные словари и записал куманские загадки. Среди записей немецкой части резко выделяется группа стихотворных христианских текстов, переписанных после завершения разработки единой системы транскрипционных правил (лл. 69-80), к которым по транскрипционным признакам тяготеют куманско-немецкие словари, латинские грамматические заметки и загадки. Прозаические христианские тексты на стр. 57-63v в данном отношении представляют собой некоторую противоположность, отличаясь очень сильным итальянским графическим субстратом. Тем не менее, у нас достаточно оснований, чтобы считать те и другие переписанными с итальянских оригиналов – одним лицом, но не в один прием, о чем свидетельствуют, с одной стороны, тождество транскрипционных норм и отклонений, с другой – внешние вариации почерка, компоновка текста, колебания в плотности письма, наклоне, смена чернил, пера и т. п.

В вопросе об авторстве нет единства относительно Антонио де Финале, оставившего памятную запись со своим именем на обороте 78-го листа: *Iste liber est de Antonio de Finale qui manet apud [Deum in saeculum saeculi]. / Qui scripsit scribat semper cum Domino vivat! / Vivat in caelis Antonius nomine felix! / Qui me furatur mala morte non viduatur, non...* «Эта книга принадлежит Антонио из Финале, который да пребудет в [Господе во веки веков]. Кто написал, да пишет, да здравствует всегда с Господом! Да здравствует на небесах Антоний именем благодатным ~ во имя благодатное! Кто меня обворует, не избежит злой смерти, не...» Был ли он одним из составителей Кодекса или только его благословенным обладателем, бережно сохранившим эту бесценную реликвию, остается загадкой. Сомнения в его авторстве основаны на несходстве его почерка с почерками, которыми сделаны записи текстов в рукописи. Что касается его личности, то, возможно, мы стоим на пороге открытия, ибо как раз под этим самым именем некто побывал в Килии (*совр. рум. Chilia < гр. Αχιλλεία 'Ахиллия', укр. Кілія, центр Килийского района Одесской области*) на Дунае 5 мая 1361 года. В этот день в Килии пришвартовался генуэзский торговый корабль «San Gregorio» («Святой Григорий»), и со слов диакона Антонио ди Финале (Antonio di Finale), облеченного необходимыми полномочиями, в реестр генуэзского консула была внесена соответствующая запись [4, 62-63].

Первое описание нашего памятника принадлежит библиографу Якобу Филиппу Томасини Падуанскому, епископу Эмонскому (лат. *Jacobus Philippus Tomasinus*, ит. *Giacomo Filippo Tomasini*, 1595-1655), и содержится в его каталоге рукописей Венецианской

библиотеки. В перечне уцелевших в комнате за квадригой Лисиппа собора Св. Марка 17 книг из собрания, завещанного Франческо Петраркой Венецианской Республике по договору 1362 года, наша определена как «Alfabetum Persicum, Comanicum, et Latinum Anonymi scriptum Anno MCCCIII. Die XI Julii». После заглавия в каталоге даны оригинальная дата, посвящение, заглавие и начальные строки словаря в его интерпретации:

MCCCIII die XI Iulii.

In nomine Domini nostri Iesu Christi et Beate Virginis Marie Matris eius et omnium Sanctorum et Sanctarum Dei. Amen.

Ad honorem Dei et Beati Iohannis Evangeliste.

In hoc libro continentur Persicum et Comanicum per alfabetum.

Hec sunt verba et nomina de litera A... [5, 73].

Несколько иначе, но тоже как словарь, рукопись определяется другим венецианским библиографом – Антоном Занетти (иначе Дзанетти, *лат.* Antonius Zanetti, *ит.* Antonio Maria Zanetti, 1716-1778):

Codex DXLIX in 4°, chartaceus, foliorum 82, Saeculi XIV. Lexicon latinum, persicum et comanicum. Initio legitur: MCCCIII. die XI. Julii [6, I].

Начало изучению Кодекса положил немецкий востоковед Генрих-Юлий Клапрот, который в 1807-1813 годах был экстраординарным академиком Российской Академии наук и перу которого принадлежат, в частности, труды по тюркологии: о быте и языке башкир, казахов, кыргызов, якутов, исследования «Бабур-наме» и болгарских надписей [7, 109-110]. Через два года после журнального сообщения 1826 года об обнаруженном памятнике [8, 114-117] Г.-Ю. Клапрот опубликовал куманскую часть Кодекса на оригинальной (латинской) основе, в арабской транскрипции и с французским переводом [9, 122-254]. Это издание с неминуемыми погрешностями исследовательского и типографского характера не могло удовлетворять исследователей, хотя и в таком виде текстом воспользовался Отто Блау при изучении истории куманов и их языка [10, 556-587]. Высказанное им неудовлетворение разделял выдающийся венгерский ученый Геза Куун, который вскоре в Будапеште под общеизвестным теперь названием «Codex Sumanicus» опубликовал рукопись полностью, побуквенно воспроизведя ее латинским графикой, с большим и всесторонним историко-филологическим исследованием, постраничными и заключительными комментариями, относящимися преимущественно к куманской части, глоссариями-индексами – куманско-латинским, персидско-латинским, немецко-латинским, старо- и среднелатинско-классическолатинским, указателем собственных имен, дополнениями и исправлениями [6]. Этот фундаментальный труд, выполненный на базе наивысших достижений палеографии того времени, не утратил научной ценности и теперь, после появления целого ряда специальных тюркологических и иранистических исследований и публикаций текстов. Удовлетворительное в целом прочтение и стремление к адекватности воспроизведения, всесторонний научный аппарат сделали публикацию Г. Кууна одним из ценнейших пособий для изучения памятника по факсимильному изданию датского тюрколога Кааре Грэнбека [11]. Факсимильной части в книге К. Грэнбека предшествует археографическая справка, тематический перечень важнейшей литературы и внутреннее описание памятника. Одной из лучших тюркологических работ по памятнику является его куманско-немецкий словарь, снабженный списком собственных имен, глоссариями-индексами – латинско-куманским, немецко-куманским и постраничным указателем связанно употребленных куманских слов [12]. Изданиями Г. Кууна и К. Грэнбека были стимулированы специальные тюркологические и иранистические исследования [13].

Куманский словарь с некоторыми текстами и отдельными загадками опубликовал Василий Васильевич Радлов [14], давший тюркскому материалу собственную интерпретацию, которая в ряде существенных пунктов оказалась ошибочной. Так, звуки **кь** и **х**

В. В. Радлов последовательно воспроизводит как **къ**, а звук **ч**, вопреки оригиналу, ему не доступному, передает как **ц**, настойчиво проводя параллель с галичским диалектом караимского языка.

С серией публикаций текстов и статей уяснительного характера выступил Вильям Банг [15], и именно его заслугой является идентификация большинства куманских гимнов с латинскими оригиналами.

Большинство тюркологических исследований сочетает рассмотрение общих вопросов (происхождение Кодекса, его авторства) с более частными (диалектная специфика, толкование отдельных мест, разбор иноязычных заимствований и т. д.) [16]. Особенно популярна наименее разборчивая часть связанных текстов сборника – стр. 60r-60v, где содержится уникальная и, кажется, самая ранняя из зафиксированных коллекция из 47 тюркских загадок [17].

Накопление сравнительного материала в связи с бурным развитием тюркологии подготовило почву для появления трудов обобщающего характера, к которым принадлежат статьи Аннемари фон Габен [18], «Куманский синтаксис» Владимира Дримбы [20] с приложением большинства связанных текстов, переданных тюркологической транскрипцией, с графическими, библиографическо-текстологическими примечаниями, французским переводом и параллельными латинскими текстами – оригиналами куманских переводов по изданиям Вильгельма Банга [15] и Карла Генриховича Залемана [19], его многочисленные текстологические разыскания [21] и наконец его новое археографическое издание Кодекса под новоизмененным названием – «Codex Comanicus», включающее его упрощенную латинскую транслитерацию, подробные примечания к разночитаемым словам и факсимиле [22].

Ряд дискуссионных вопросов рассматривается в упомянутой диссертации Дагмар Дрюль [3] и итоговой статье Лайоша Лигети [23], оспаривающего принадлежность Кодекса к коллекции Ф. Петрарки.

Попытку уяснения отношения языка сборника к некоторым западнокыпчакским содержат работы Али Чеченова [24].

Время возникновения Кодекса обычно очерчивают периодом между 11 июля 1303 г., согласно дате на первой странице, и 1362 г., когда вместе с другими книгами Ф. Петрарка подарил этот загадочный манускрипт Венецианской Республике.

Иное предположение выдвинул Владимир Дримба, по-своему прочтя дату на первой странице рукописи, написанную римскими цифрами с флексией в индексе (°) – над всеми компонентами составного числительного: *M ccc̄ iij die xj̄ Iulij*, т. е. *Anno Domini millesimo trecentesimo tricesimo die undecimo Julii* ‘Года Господнего тысяча траста тридцатого дня одиннадцатого июля’. Эту дату он предлагает читать как 11 июля 1330 года, полагая, что слитное *ij* надо понимать как ‘в тридцатом’ [25]. Поскольку в оригинале сотни обозначены сложением трех сотен, что бесспорно, постольку и в обозначении десятков в составном числительном должен был быть применен тот же принцип – сложения десятков, а не умножения трех римских единиц на десять в индексе. Раз уж и сотни и десятки в одной и той же дате обозначали с умножением, то в нашем случае написали бы *M iij^{co} iij^{co}*, чего в оригинале нет. Монограммное (comprehensive) написание римской тройки *iii* в виде *m*, как в кодексе, для этой эпохи явление обычное [26]. И то, что сорта бумаги (о чем ниже), на которой написан кодекс, изготовлялись гораздо позже, не может быть основанием искать в написании даты ничем не оправданный разнобой. Ибо это копия, причем не первая. Переписчик в своем списке всего лишь адекватно воспроизвел дату экземпляра, с которого снимал копию. 1303 год, таким образом, не является годом снятия этого заказного списка. Скорее всего, это дата чистовика, изготовленного на основе более ранних черновых записей, или же – что тоже вероятно – дата промежуточной копии с чистовика.

Изучение бумаги Кодекса по формату и водяным знакам позволило установить, что тетради 1 и 2 написаны на бумаге «Realle», а третья – на бумаге «Recute» тех разновидностей, которые появились в Италии около 1310 г. Знаки стр. 12/15 и 38/51 имеют особенности тех сортов бумаги «Realle», которые производились в Болонье около 1330 г. Исходя из этого, Д. Дрюльль делает вывод, что две первые тетради (стр. 1-59) возникли перед серединой XIV в. и являются второй или следующей копией неизвестного оригинала. Третью тетрадь, приброшурованную позже, она тоже считает копией приблизительно того же времени – за исключением оригинальных куманско-немецких словарей, относимых к середине XIV века [3, 30-33].

Сомнения в отношении 11 июля 1303 г. возникли из-за неподтверждения этой даты переводным календарем из итальянской части. Давая персидские и куманские соответствия к латинским названиям месяцев, автор неминуемо – из-за несовпадения христианского солнечного и мусульманского лунного года – должен был называть те месяцы мусульманского года, которые во время составления календаря приходились на месяцы юлианского года (лл. 36 об., 10-21):

Januarius «январь»	safar	safar ay safar aý	«месяц сафар»
Februarius «февраль»	rabi-awal	sövünc ay sounz aý	«месяц радости, ликования»
Martius «март»	rabiolâher	ilk yaz ay ylias = ylcias ay	«первый весенний месяц»
Aprilis «апрель»	jimêdi-awal	top ay tob aý	«месяц комков» ²
Madius «май»	jimêdi-âlâhel	songu yaz ay songu □ ax ay	«последний весенний месяц»
Iunius «июнь»	râjâb	küz ay cux aý	«осенний (!), <i>m. e.</i> летний ³ месяц»
Iulius «июль»	ša' bân	orta küz ay orta cux aý	«средний осенний (!) месяц»
Augustus «август»	ramadân	son küz ay sonchitx aý	«последний осенний (!) месяц»
September «сентябрь»	saugâl	qîš ay ches aý	«зимний (!), <i>m. e.</i> осенний месяц»
October «октябрь»	zî(âl)ga' dâ	orta qîš ay orta ches aý	«средний зимний (!) месяц»
November «ноябрь»	zî(âl)hîja	Qurban bayram ay Curbâ barâ aý	«месяц Курбан байрама»
Decenber «декабрь»	muhamam	Aşuq ay A □ uc aý	«месяц Переселения» ⁴

Расчеты С. Ю. Малова на основе публикации Г. Куна по сравнительным таблицам христианского и мусульманского календарей Вюстенфельда-Малера 1926 г. показали, что такое совпадение месяцев было не в 1303 г., а раньше – в 1295 и 1296 гг. [27, 348].

Результат С. Ю. Малова, как стало известно позже, получен на ложном основании и требует уточнения, во-первых, ввиду неидентичности воспроизведения данного календарика в издании Г. Куна и, во-вторых, вследствие недостаточной точности таблиц Вюстенфельда-Малера.

Дело в том, что в рукописи название Reger (Râjâb) переписчик случайно написал раньше названия Gîmedielachel (Jimêdi-âlâhel), подобного началом предыдущему Gîmedîcuul (Jimêdi-awal). Из-за этого остальные строки персидской колонки оказались сдвинутыми вверх на одну позицию. Пропущенное название Gîmedielachel копиист дописал после названия Reger, проведя корректирующие линии. Г. Кун внимания на эти линии не обратил, тем самым совместив ноябрь и декабрь с мухаррамом, а именно из такого совпадения, к сожалению, исходил в своих расчетах С. Ю. Малов.

Установив ошибку Г. Куна по оригиналу, Д. Дрюльль произвела перерасчет по уточненным таблицам, исходя уже из совпадения января и сафара. Она обнаружила такое совпадение в 1292-1295 гг. [3, 25-26].

Согласно уточненным таблицам [28, 65-66], совпадение января и сафара (с началом хиджры 16 июля 622 года) минимум в один день ограничивается разбросом дней сафара с 4 декабря по 31 января и соответствует разбросу 1 мухаррама с 4 ноября по 1 января юлианского стиля:

23.12.1225	29.12.1257	25.12.1290	31.12.1322	26.12.1355
12.12.1226	19.12.1258	14.12.1291	20.12.1323	15.12.1356
2.12.1227	8.12.1259	2.12.1292	8.12.1324	4.12.1357
20.11.1228	26.11.1260	22.11.1293	26.11.1325	23.11.1358
10.11.1229	16.11.1261	11.11.1294	17.11.1326	13.11.1359
			7.11.1327	

Максимальное совпадение в 1227, 1259, 1292, 1324, 1357 гг. Последние отпадают из-за бумаги.

Обратим внимание и на совпадение «месяца Курбан байрама» с ноябрем. Ни в 1303, ни в 1330 году такого совпадения не было. Но оно наблюдалось в иные годы: 10-й день месяца зу-ль-хиджжа (ا. ذى الحجة), в который отмечается праздник жертвоприношения – Курбан байрам, в 1227 и 1228 годах приходился на 20 и 21 ноября юлианского календаря, а в 1292 и 1293 годах – на 21 и 22 ноября соответственно. А это значит, что отпадает и 1259 год. Остаются 1227/1228 и 1292/1293 годы.

Первый из указанных промежутков совпадает со временем полнокровной деятельности половецкого епископства 1227-1241 гг. и расселения половцев-католиков в Венгрии, где они вплоть до нашего времени помнили «Отчешаш» по-кумански [29].

На эпоху возникновения памятника некоторый свет проливает специальная статья Владимира Терентьевича Пашуто об упомянутом половецком епископстве [30], из которой целесообразно привести подробные извлечения, ибо излагаемые в ней факты в таком ракурсе и объеме исследователями Кодекса во внимание все еще не принимаются, хотя Д. Дрюль тоже упоминала о крещении половцев в 1227 г. как единовременном эпизоде [3, 130]. В. Т. Пашуто пишет:

«Когда Роберт, архиепископ Эстергома и примас Венгрии (родом франко-бельгиец), направлялся в крестовый поход в Святую Землю, по пути ему встретился сопровождаемый доминиканцами сын половецкого хана Бортыца (Bortz – Борис?); он просил о крещении и сообщил Роберту, что послан отцом, который с 2 тысячами своих подданных тоже ждет крещения. Роберт обратился к Папе за разрешением идти не на арабов, а в Половецкую землю. Григорий IX назначил его 31 июля 1227 г. легатом для половцев и бродников (in Sumaniae et Brodnic terra), разрешив крестить население, строить храмы, ставить епископов и пр...

Архиепископ Роберт в сопровождении епископов Бартоломея и Рейнальда (оба родом французы) и Белы, сына короля, двинулся к половцам... Епископам удалось крестить хана Бортыца с его ордой... Написание имени варьируется: Boricinis...

21. III. 1228 Папа назначил провинциала венгерских доминиканцев Теодориха епископом половцев... а король Бела усвоил себе титул «короля куманов»...

В 1229 году мы находим половцев в войсках Белы IV, идущих на Галичину. Этот хан и несколько других, более мелких, умерли христианами и погребены в половецких часовнях...

В 1235 и 1237 гг. венгерские доминиканцы Юлиан и др. в качестве миссионеров-разведчиков проникли и в Волжскую Булгарию и в Северо-восточную Русь...

В 1238 году монах Бенедикт докладывал генеральному капитулу о крещении нескольких князей со многими людьми. Наибольших успехов доминиканцы добились среди половцев Малой Валахии (к западу от Олта) в Юго-Западной Трансильвании...

Половецкое епископство, видимо, сыграло свою роль и в переселении в Венгрию орды хана Котяна. В годы монгольского нашествия Котян обратился с письмом к Беле IV, прося убежища и выражая готовность принять католичество. Король приветствовал это предложение, одарил половецких послов и направил с ними в обратный путь монахов-доминиканцев. Осенью 1239 г. король лично торжественно встретил Котяна и его 40-тысячную орду на границе. Высоким чиновникам было поручено расселить половцев внутри Венгрии. При крещении Котяном было заключено соглашение... [Но] в результате заговора хан Котян и другие половецкие неопиты были предательски убиты в Пеште, а половецкое войско устремилось к Саве и, сокрушая все на своем пути, ушло на Балканы. Позднее немало половцев оказалось на службе у Никеи... Само половецкое епископство просуществовало до 1241 г.; оно было сметено в огне борьбы молдавского народа с монгольским нашествием, когда воевода Бохетур (Байдар?) вместе с другими вождями, переправившись через реку,

именуемую Серет, вторглись в землю половецкого епископа и, победив людей, которые обратились на битву, приступили к полному ее завоеванию».

В эти годы в Кыпчакской степи распространяется и греко-русское православие. С 1261 г. «в самом стане орды» – Сарае служил епископ Митрофан, назначенный в 1265 г. главой Сарайской епархии, которая имела успехи в крещении «татар» [31].

Место изначального появления латинско-персидско-куманского словаря не ясно совершенно (это может быть и Крым, и Сарай, и Венгрия), а что касается места окончательного формирования Кодекса, то наиболее вероятной следует считать Кафу (Феодосию) – как по положению этого города в миссионерской деятельности католичества на Востоке, так и по его роли в экономических связях Европы с Востоком в XIII–XIV вв. Уже в 80-х годах XIII в. в Кафе и других городах – Солхате (Солдае), Керчи, Сарае, Вишине упоминаются францисканские монастыри. В письме монаха-францисканца из Кафы в кардинальский коллегийум в Авиньоне сообщается об изучении миссионерами языка «татар» и подготовке духовников из выкупленных детей: «*Даже те, кто до сих пор не освоил языка, всегда имеют наготове переводчиков с латыни. И, таким образом, мало кто из них добивается успеха в изучении местного языка или народных диалектов. Однако среди нас есть некие венгерские братья, а также и некоторые немецкие и английские братья. Они достаточно хорошо и надлежащим образом изучили язык в течение короткого времени. Но французы и итальянцы вряд ли когда-нибудь смогут хорошо выучить язык. И мы не знаем, что им в этом препятствует. Ежедневно многих крестим и укрепляем в вере. И на полученную милостыню покупаем детей обоих полов, выставленных на продажу. Неторопливо обучаем их вере и письму, образовывая из мальчиков духовников. Из них некоторые уже стали братьями и превосходными проповедниками, поскольку они лучше знают язык, а мы его только осваиваем» [32]. Кстапи, Авиньон – город детства и неразделенной любви Петрарки, в отчаянии покинувшего его в 1327 году и неоднократно пытавшегося вернуться туда вплоть до 1361 года. Для кого-то из миссионеров и была снята в спешном порядке в 1303 году копия латино-персидско-куманского словаря, которая после была дополнена куманскими переводами христианских текстов, латинскими заметками по куманской грамматике и начатым заново латинско-куманским алфавитным словарем.*

Не подлежит сомнению, что окончательный вариант Кодекса был доработан именно представителем нищенствующего монашеского ордена францискан, основанного Франциском Ассизским (откуда название) в Италии в начале XIII в. Об этом красноречиво свидетельствует обращение к этому святому в покаянной молитве, провозглашаемой перед верующими самим проповедником: *Yüginijiz, oylanlarım, aytijiz kensi yazıqijizni: Yazuqlımen Bey Tejrigä, ari Mariam qatumı, ari Franasqa, ari Petrus ari Paulusqa, dayi barça arilarga, saa, tın ata* ‘Преклонитесь, дети мои, исповедайте грехи ваши [следующим образом]: Грешен я пред Господом Богом, Святой Девой Марией, святым Франциском, святым Петром и святым Павлом, и пред всеми святыми, и пред тобою, духовный отец’.

В приведенной молитве, отредактированной францисканцами, основатель ордена превознесен выше не только всех остальных святых, но и выше апостолов. В связи с этим уместно вспомнить, что в латинском названии итальянской части, точнее в посвящении, предваряющем словарь, Франциск не упоминается, а это, в свою очередь, может указывать на то, что словарь изначально составлен не францисканцем, а представителем другого ордена, не исключено, что доминиканцем. В начальном посвящении упоминается св. Иоанн Евангелист, на основании чего выдвигалось предположение о составлении Кодекса в монастыре, посвященном этому апостолу в окрестностях Ак-Сарая [33]. Но возможно, свою роль сыграла здесь всего лишь приверженность воинствующего и экспансионистски настроенного ордена доминикан этому апостолу, наиболее пламенному из евангелистов.

Как видим, проблематика происхождения, авторства, времени и места возникновения памятника и его окончательной редакции остается открытой.

Несомненно доказанным следует считать утверждение о связи персидского языка сборника с классическим персидским в том виде, как он преподавался в школах Хорасана, и с разговорным языком персидских диалектов от Баку до Мазандарана [13], а также вывод о средненемецком в своей основе типе немецкого языка Кодекса: анализ немецкого лексического материала позволил Д. Дрюль, несмотря на ряд исключений, прийти к мысли о связи немецкой речи памятника с территорией на север от линии Бенратера и тождестве со средненемецким языком того времени – *Ostmitteldeutsch: Thürinisch, Obersachsisch, Schlesisch, Hochpreussisch* [3, 94, 102, 105, 129, 136]. В кодексе он называется *Theutonica: in theutonico 5r: 20*.

Тюркский язык Кодекса в нем самом определен четырежды: в латинских выражениях итальянской части как куманский – *Comanicum 1r;5; de chomanicho 35v;2*, а в тюркских записях более поздней немецкой части как татарский – *tatarče 61v;25* ‘по-татарски’; *tatar til 81v;32* ‘татарский язык’. В одной из загадок встречаем также слово *qıpçaq*, которое многие склонны трактовать как этническое самоназвание кыпчаков: *qıpçaqda yoq 60r;16* ‘у кыпчаков нет’, хотя по смыслу загадки речь скорее идет о полом дереве, дупле: *Sendä, mendä yoq, senğir tavda yoq, ütlü tašta yoq, qıpçaqta [Qıpçaqta?] yoq. Ol, quş süit-dir* ‘Нет ни у тебя, ни у меня, ни на выступах гор, ни в щелях среди камней, ни в дуплах деревьев (т. е. нигде, где гнездятся птицы) / ни у кыпчаков. Это птичье молоко’.

Примечательны в связи с этим этноопределения представителей орды в синхронических хроникальных записях на греческом синаксаре из Сугдеи (Судака), христианское население которого еще до нашествия отчасти было тюркоязычным: *татарои* ‘татары’ (1223, 1239, 1249 гг.), *νογαί το φυσάτω* ‘Ногаево войско’ (1299 г.), *αββεκη* ‘узбеки’ (1322, 1327 гг.), *αθεοί αχαρηνη* ‘безбожные агаряне’ (1323 г.), *αθεοί* ‘безбожные’ (1338 г.); *παρασκενη* *татарισσα* *христиανη* ‘Параскева, татарка, христианка’, *ιω* *христи* *татар* ‘Иоанн, христианин, татарин’ (заметки №№ 5, 10, 11, 30, 33, 68, 82, 103, 104, 181) [34].

Напомним, что и носители армяно-кыпчакского языка, зафиксированного памятниками XVI-XVII вв., тоже именовали свою речь и *qıpçaq tili*, и *tatarča*.

При обилии литературы по этой рукописи, доньше остаются нерешенными не только общие вопросы происхождения памятника, но и узкоспециальные, в особенности лингвистические. Не утихают дискуссии по поводу условий, времени и места возникновения памятника, его назначения, авторства, о судьбах рукописи, о диалектной специфике отраженной в нем тюркской речи, персидского, немецкого и латинского языков. Сосуществование различных точек зрения по всем этим пунктам, особенно в решении вопроса о генетической связи современных тюркских языков с тюркской речью Кодекса, – следствие недостаточной разработанности проблематики памятника и исторически соотносимых с ним явлений и событий, равно как и слабой изученности языков, близких к куманской речи сборника.

Один из близкородственных языков – караимский – описан монографически К. М. Мусаевым [35]. Ведутся работы по диалектологии крымскотатарского языка [36].

Накоплены и уже опубликованы образцы фольклора, устной речи и рукописные тексты урумов Северного Приазовья и словарь урумского языка [37].

О разножанровых армяно-кыпчакских письменных памятниках речь шла выше.

Куманская лексика полностью – с неизбежными проблематичными толкованиями – опубликована и в плане происхождения освещена в упомянутых словарных изданиях Г. Кууна, В. В. Радлова, К. Грэнбека, в цикле публикаций В. Дримбы 1970-2000 гг. и сводном словаре наших турецких коллег [38], армяно-кыпчакская, помимо нашего «Кыпчакского словаря», частично отражена в глоссариях к опубликованным текстам, начиная с издания

«Документы на половецком языке XVI века» Тимофея Ивановича Грунина [2], в конкордансе Эдварда Трыярского к кыпчакской части трех рукописных армянско-кыпчакских словарей XVII в., хранящихся в Австрийской национальной библиотеке и в Библиотеке Конгрегации мхитаристов в Вене [39], а также в специальных статьях [40].

Широко, но все же не всегда адекватно и не с достаточной полнотой описаны типы слово-, формообразования и словоизменения [41].

Синтаксису куманского языка посвящена специальная монография В. Дримбы [20], а вопросы армяно-кыпчакского грамматического строя – преимущественно в плане функционирования и сочетаемости частей речи – рассмотрены в предшествующих публикациях автора [42].

В ходе подготовки нашего издания Кодекса возникла необходимость в скрупулезном анализе специфики латинской графики памятника и звукового строя отраженной в нем тюркской речи. Поскольку именно от адекватности прочтения текстов во многом зависит эффективность интерпретации, нами и был выполнен исчерпывающий анализ имеющих место в памятнике соответствий между элементами графики и фонетической системой куманского языка и благодаря этому уточнен фонемный состав куманского языка Кодекса и внесены коррективы в чтение текстов в целом [43].

Куманские тексты даны в разработанной нами ранее для кыпчакских памятников тюркологической транскрипции на латинской основе и в соответствии с принципами чтения куманских текстов, изложенными в нашей монографии «Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский» (Алма-Ата: Наука, 1987), где приведена исчерпывающая таблица соответствия письменных символов звукам куманской речи и показана эволюция графической системы памятника. При транскрибировании пропущенные согласно правилам орфографии того времени [44] буквы и слова, как и в предыдущих наших изданиях [45], даются курсивом, но сомнительные, как и оригинальные написания с описками, а также вносимые нами в текст элементы – в квадратных скобках.

Религиозные тексты снабжены историческими справками, комментариями и латинскими эквивалентами. Оригиналы большинства из них сто лет назад установили Вильям Банг и Карл Залеман.

В уточнении текстов и смысла загадок своими вопросами и советами мне очень помогли мудрейший знаток словесности Альжан Айтимбетович Шомаев и вдохновенный поэт Орынбай Куленович Жанайдаров.

Представленные в нашем новом полном издании памятника [46] материалы изначально готовились по копиям рукописи Кодекса с учетом бесценных публикаций Генриха-Юлиуса Клапрота, Гезы Кууна, Германа Вамбери, Вильгельма Банга, Василия Радлова, Карла Залемана, Отто Блау, Юлиуса Немета, Кааре Грэнбека, Дагмар Дрюль, Андреаса Титце, Абжана Курьшжанова, Мефкюре Молловой, Владимира Дримбы и др. и затем были сверены с оригиналом в венецианской Национальной библиотеке св. Марка (Biblioteca Nazionale Marciana ~ Biblioteca Nazionale di S. Marco ~ Biblioteca ad templum Divi Marci Venetiarum, Venezia, Mss. latini, Fondo antico, Collocazione 1597, старый шифр Codex DXLIX / Lat. Zan[etti] 549).

Обновленное цветное факсимиле сделано по электронной фотокопии Алессандро Моро (фирма Shylock e-solutions, Венеция), полученной при содействии Серика Минаваровича Буркитбаева, посла РК в Италии Андриана Копмагамбетовича Елемесова, работников посольства Нурлана Хасена и Жанель Нурмолдиной и генерального директора КазНИИ культуры МКС РК Андрея Равильевича Хазбулатова, – по заказу Казахской национальной академической библиотеки РК (директор Умитхан Дауренбековна Муналбаева), оплатившей по поручению Министра культуры и спорта РК Арыстанбека Мухамедиұлы и реставрацию самой рукописи. Провела ее Элеонора Абате из Вероне.

Безупречное воспроизведение гимна «Reminiscens beati sanguinis» – «Сағынсам мен баһасыз қаныһыз» современными нотами выполнила Актоты Рахметоллаевна Раимкулова.

Одна проповедь в стихах и загадки переведены на казахский Бейбит Шардаулетовой Жумадиловой и Улжан Абдиразаковной Шегебаевой и отредактированы Сарсеном Куантаевичем Кулмановым.

Цветовую гамму титула суперобложки с попугаем, мастерски нарисованным на стр. 58v Кодекса сухим стилусом в технике граффити, а затем поверху – пером и чернилами, подсказал мне мой незабвенный друг Бауржан Оразкеевич Иманалиев.

ЛИТЕРАТУРЫ:

[1] Кенесбаев С., Курьшжанов А. О новом издании памятника «Кодекс Куманикус» в Казахстане: К изучению языка памятника XIII – начала XIV вв. // Изв. АН КазССР. Сер. обществ. наук, 1964. Вып. 3. С. 35-45.

[2] Документы на половецком языке XVI в. / Подготовил Т. И. Грунин. М.: Наука, 1967.

[3] Drüll D. Der Codex Cumanicus: Entstehung und Bedeutung. Stuttgart, 1980. С. 15.

[4] Manolescu R. Folosirea scrisului în orașele portuare de la Dunărea de Jos în secolele XIII–XV // Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. – Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 1996. 329 P. со ссылкой на: G. Pistarino. Notai genovesi in Oltremare: Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360–1361). Genova, 1971. P. 62-63.

[5] Iacobi Philippi Tomasini Patavini Episcopi Aemoniensis Petrarca redivivus... Editio altera correcta & aucta... – Patavii, 1650. 73. P.

[6] Kuun G. Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. – Budapestini, 1880. I. С. 52.

[7] Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России (дооктябрьский период). – Л.: Наука, 1982. С. 109-110.

[8] Klaproth J. Notice sur un Dictionnaire persan, coman et latin, légué par Petrarque à la République de Venise // J. Asiatique. 1826. Т. 8. P. 114-117.

[9] Klaproth J. Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de Francesco Petrarca // Mémoires relacifs à l'Asie, contenant des recherches historiques et philologiques sur les peuples de l'Orient, par... Paris, 1828. Т. 3. P. 122-254.

[10] Blau O. Über Volkstum und Sprache der Kumanen // Ztschr. Deutsch. Morgenland. Gesell. 1874. B. 29. P. 556-587.

[11] Grønbech K. Codex Cumanicus: Cod. Marc. Lat. DXLIX in Faksimile herausgegeben mit Einleitung von... – Kopenhagen, 1936. С. 31.

[12] Grønbech K. Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen, 1942; турецкий перевод: [Sağlar Fikri.] Grønbech Kaare. Koman lehçesi sözlüğü. Ankara, 1992. С. 86.

[13] Monchi-Zadeh D. Das Persische im Codex Cumanicus. Uppsala univ., 1969; Bodrogligeti A. The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus. Budapest. 1971. С. 15.

[14] Radloff W. Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus. SPb., 1887. С. 5.

[15] Bang W. Beiträge zur Erklärung des komanischen Marienhymnus // Nachr. Gesell. Wiss. Göttingen. Phil.-hist. Klasse. 1910. B. 1: 61-73; Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus // Bull. Acad. Belg., 1911. Т. 1: 13-40; Über einen komanischen Konummionshymnus // Bull. Acad. Belg., 1910. Т. 5: 230-239; Komanische Texte // Bull.

Acad. Belg., 1911: 459-473; Die komanische Bearbeitung des Hymnus «A soils ortus cardine» // Festschr. Vilhelm Thomsen.– Leipzig, 1912: 39-43; Über die Rätsel des Codex Cumanicus // Sitzungsberichte Preus. Akad. Wiss. Phil.-hist. Klasse, 1912: 334-353; Über das komanische

TEIZMAGA und Verwandtes // Bull. Acad. Belg, 1913: 16-20; Der komanische Marienpsalter nebst seiner Quelle herausgegeben // Bang W., Marquart J. Osttürkische Dialektstudien. Berlin, 1914: 239-276; Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. Erster Brief. Hegemonius Frage. Κελειό = kelepen des Codex Cumanicus. Eine unbekannte Quelle dieses Kodex // Ungar. Jahrbücher-, 1925: 41-48.

[16] Hunfalvy P. Der kumanische oder Petrarka-Codex und die Kumanen // Hungarische Revue. 1881: 602-632; Teza E. Gli inni e le preghiere in lingua cumanica: Revisione del codice veneciano // Rediconti Accad. Lincei. Cl. scieze morali, storiche e filologiche. 1891. T.7. 1 sem./12: 586-596; Salaville S. Un manuscrit chrétien en dialecte

turc, le Codex Cumanicus // Echos d'Orient. 1911. T. 14: 278-286, 314; Salaville S. Un peuple de race turque christianisée au XIII siècle // Echos d'Orient. 1914. T. 18: 193-208; Asim N. Kırçak Türkçesine dair // Darülfünün Edebiyat Fakültesi Mecmuası. 1916. D. 1. B. 4: 381-383; Самойлович А. Н. К истории и критике Codex Cumanicus // Докл. Рос. Акад. наук. 1924: 86-89; Малов С. Е. К истории и критике Codex Cumanicus // Изв. АН СССР. Отд. гуманитарных наук. – 1930: 347-375; Györffy G. Autor du Codex Cumanicus // Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dedicata. – Budapest, 1942. V. I: 3-30; Zajączkowski A. Związki językowe połowiecko-słowiańskie. Wrocław, 1949.

[17] Németh J. Die Rätsel des Codex Cumanicus // Ztschr. Deutsch. Morgenland. Gesell. 1913. B.47: 577-608; Németh J. Zu Rätseln des Codex Cumanicus // Körösi Csoma Archivum. 1930. Bd.2: 366-368; Курышжанов А. К изучению куманских загадок // Вопр. ист. и диалектологии казахского языка. – Алма-Ата, 1960. Вып. 2: 167-176; Tietze A. The Koman Riddles and Turkic Folklore. Berkeley, 1966; Mollova M. Sur quelques devinettes du Codex Cumanicus // Studia de Acta Orientalia. Bucarest, 1980, X: 103-116; Mollova M. Nouvelle interpretation de 25 devinettes du Codex Cumanicus // Linguistic Balkanique. Sofia, 1981, XXIV, no 4: 47-78.

[18] Gabain A., von. Die Sprache des Codex Cumanicus // Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden, 1959. T. 1: 46-73; Komanische Literatur // Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden, 1964. T. 2: 213-251.

[19] Salemann C. Zur Kritik des Codex Cumanicus // Изв. Акад. наук. 1910: 942-957.

[20] Drimba V. Syntaxe Comane. Bucaresti; Leiden, 1973.

[21] Drimba V. Quelques leçons et étymologies Comanes // Revue Roumaine de Linguistique (RRL). 1966. T. 11, f. 5: 481-489; Problèmes d'une nouvelle édition du Codex Cumanicus // RRL. 1970. T. 15, f. 3: 209-221; Miecclanea Cumanica (1) // RRL. 1970. T. 5, f. 5: 455-459; Mlacellanea Cumanica (5) // Rocz. Orientalist. 1976. T. 38: 111-115; Miecclanea Cumanica (9) // Rocz. Orientalist. 1978. T. 40, z. 3: 21-31; Miscellanea Cumanica (12) // RRL. 1960. T. 25, f. 5: 485-493; Miscellanea Cumanica (15) // RRL. 1983. T. 28, f. 6: 467-477; Miscellanea Cumanica (16) // RRL. 1985. T. 30, f. 1: 7-21 и др., см.

[22] Drimba V. Codex Comanicus: Edition diplomatique avec fac-similés. – Bucarest: Editura Enciclopedică, 2000; См. также: Ünal O. Kodeks Kumanikus 1A-55A: Giriş, Metin, Dizin. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel

Sanatlar Üniversitesi, 2010.

[23] Ligeti L. Prolegomena to the Codex Cumanicus // Codex Cumanicus / Ed. by Geza Kuun. Budapestini, 1981: 1-54.

[24] Чеченов А. А. Язык памятника «Codex Cumanicus» (14 в.): В ареальном освещении. М., 1978; Язык «Codex Cumanicus» и его отношение к современным западнокыпчакским языкам: Автореф. канд. дисс. М., 1979.

[25] Drimba V. Sur la datation de la première partie du Codex Cumanicus // Oriens. 1981. T. 27/28: 388-404.

[26] Добиаш-Рождественская О. А. История письма в средние века: Руководство к

изучению латинской палеографии. Пг., 1923; [Репринт.] М.: Книга, 1987: 207.

[27] Малов С. Е. К истории и критике Codex Cumanicus // Изв. АН СССР. Отд. гуманитарных наук. – 1930. 348 С.

[28] Цыбульский В. В. Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока: Синхронические таблицы и пояснения. М.: Наука, 1964. С. 60-66.

[29] Németh J. Reise um zwei kiptschakische Ortsnamen in Hungaria // Ural-Alt. Jahrbücher. 1961. – В. 33. Н. 1/2: 122.

[30] Пашуто В. В. Половецкое епископство // Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. – Berlin, 1966. P. 33-40; репринт: // Русь. Прибалтика. Папство. Избранные статьи. М.: Рус. фонд содействия образованию и науке, 2011. С. 573–581. Подробнее об этом см.: Хаугала Роман. Исторический контекст основания католической епархии Кумании 1227 года // Золотордынская цивилизация, № 7, 2014. С. 111-139.

[31] Филарет, архиепископ. История русской церкви. – Изд-во Сретенского монастыря, 2001. 197 сл.; ср.: Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татаров. – К., 1884; Расовский Д. А. О происхождении Codex Cumanicus // Seminarium Condacovianum. Praha, 1929, t. III.

[32] Хаугала Р. Два письма францисканцев из Крыма 1323 года: латинский текст, русский перевод и комментарии // Золотордынская цивилизация, № 7, 2014. 98-99. – Там же даны подобные выдержки из письма брата Иоганки.

[33] Schütz E. Armeno-Kiptschakisch und die Krim // Hungaro-Turcica.– Budapest, 1976: 185-205, со ссылкой на: Über die Herkunft des Codex Cumanicus // Sitzungsberichte Preus. Akad. Wiss. Phil.-hist. Klasse.– 1913: 244-245; Györfy G. Autor du Codex Cumanicus // Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dedicata.– Budapest, 1942 [1947]. V. I: 16; Gabain A., von. Komanische Literatur // Philologiae Turcicae Fundamenta. – Wiesbaden, 1964. T. 2: 243-244; Zajaczkowski A. Do historii Kodeksu Kumańskiogo: Termin «talaşman» // Sprawozd. Pol. Akad. Um. 1950. T.50, z.8. – S. 420-125.

[34] Антонин (Капустин А. И.). Заметки XII-XV века, относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. 1863. Т. 5. С. 595-628; факсим. табл. 3.

[35] Kowalski T. Karaimische Texte im Dialekt von Troki. Kraków, 1929; Мусаев К. М. 1) Грамматика караимского языка: Фонетика и морфология. – М., 1964; 2) Синтаксис караимского языка. М.: Гуманитарий, 2004. См. также: Караимский молитвенник / Подготовил А. Н. Гаркавец. М. – Нальчик: Рус. деревня, 2008.

[36] Изидинова С.Р. Фонетические и морфологические особенности крымско-татарского языка в ареальном освещении: Автореф. канд. дисс. – М., 1982 и др.

[37] Гаркавец О. М. 1) Уруми Надазов'я: історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. Алма-Ата: УКЦ, 1999; 2) Урумський словник. Алма-Ата: Баур, 2000.

[38] Toparlı R., Vural H., Karaathl R. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK, 1993; 2. Baskı, 2003.

[39] Tryjarski E. Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises. Warszawa, 1968-1972. T. 1, f. 1-4.

[40] Schütz E. Re-Armenisation and Lexicon. From Armeno-Kipchak back to Armenian // АОН. 1966. Т. 19, f. 1: 99-115; Doerfer G. Literatur zum Armeno-Kiptschakischen // Ural-Altäische Jahrbücher. 1968. Bd. 40, Н. 3-4: 250-252; Clauson G. Armeno-Qıpçaq // Rocznik Orientalistyczny. 1971. Т. 34, z. 2: 7-14.

[41] Gabain A., von. Die Sprache des Codex Cumanicus // Philologiae Turcicae Fundamenta. – Wiesbaden, 1959. – Т. 1: 46-73; Grønbech K. Codex Cumanicus: Cod.

Marc. Lat. DXLIX in Faksimile herausgegeben mit Einleitung von... Kopenhagen, 1936. См.

также его исследование грамматического строя половецкого языка: Grønbech

K. *Der Türkische Sprachbau*. Kopenhagen, 1936; Статьи Т. И. Грунина и Э. В. Севортяна в кн.: *Документы на половецком языке XVI в.* М.: Наука, 1967; Pritsak

O. *Armeno-Kiptschakisch // Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden, 1959. Т. 1: 81-87; Pritsak O. *Das Kiptschakische // Philologiae Turcicae Fundamenta*. – Wiesbaden, 1959. Т. 1: 74-87; Курьшжанов А. *Формы и значения падежей в языке «Codex Cumanicus»*: Автореф. канд. дисс. – Алма-Ата, 1956; Наджип Э. Н. *Кыпчакско-огузский литературный язык Мамлюкского Египта XIV века*: Автореф. докт. дисс. М., 1965; Наджип Э. Н. *О средневековых литературных традициях и смешанных письменных тюркских языках // Советская тюркология*. 1970. № 1. С. 87-92; Курьшжанов А. К. *Язык старокыпчакских письменных памятников XIII–XIV вв.*: Автореф. докт. дисс. – Алма-Ата, 1973.

[42] Гаркавец А. Н. 1) *Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским в XVI–XVII вв.* Киев: Наукова думка, 1979; 2) *Тюркские языки на Украине*. – Киев: Наукова думка, 1988 и др.

[43] Гаркавец А. Н. *Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский*. Алма-Ата: Наука, 1987. К этой нашей работе следует обратиться и по вопросам структуры куманского языка в свете лагинской грамматики.

[44] Cappelli A. *Dizionario di Abbreviature Latine ed Italiani*. Milano, 1912; Bischoff B. 1) *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*.– Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1979, 1986; 2) *Latin Paleography: Antiquity and the Middle Ages / Transl. by Dáibhí ó Cróinín and David Ganz*. – Cambridge University Press, 1990.

[45] Гаркавец А. Н. *Codex Cumanicus: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII–XIV веков*. – М.: Русская деревня, 2006; Алматы: Баур, 2014. Переиздания: 1) Гаркавец А. Н. *Кыпчакское письменное наследие. Т. II. Памятники духовной культуры караимов, куманов-половцев и армяно-кыпчаков*. Алматы: Баур, 2007. С. 63-120; 2) *Codex Cumanicus*. – Астана: Сарыарка, 2014. С. 182-238 – с отдельными переводами на казахский и английский Г. Е. Абыловой (С. 164, 171-181).

[46] Гаркавец А. Н. *Codex Cumanicus*. Полное издание. Алматы: Баур, 2015. 1348 стр., в т. ч. 166 стр. факсимиле. Вариант этой же публикации в 4 книгах: А. Н. Гаркавец, *Codex Cumanicus*. Т. I. Введение. Половецкие молитвы, гимны, проповеди и загадки, 106 стр. Т. II. Факсимиле и построчная транслитерация, 330 стр., в т. ч. 166 стр. факсимиле. Т. III. Транскрипция и пословный перевод, 316 стр. Т. IV. Латинский, персидский, куманский и немецкий словари и вкрапления из других языков, 664 стр. – Алматы: Баур, 2015.

МРНТИ 16.21.51

Р.Н. Шойбеков

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор

«САНАТ» СӨЗІНІҢ ХАНДЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ЭТНОТІЛДІК МАЗМҰНЫ

Аннотация. Тарихи-лингвистикалық зерттеулер нәтижесінде қазіргі тіліміздегі көптеген сөздер мен сөз тіркестерінің хандық дәуірде қоғамдық-саяси термин ретінде қолданылғаны анықталады. Ондай тіл бірліктерінің қатарына тілімізге ерте заманда араб тілінен енген санат сөзін және сонымен байланысты қалыптасқан санат салу, елге санат салды, санда бар, санатта жоқ, санатқа қосылды, санатқа кірді, санаттан шығарды тәрізді фразеологизмдерді жатқызуға болады. Қазіргі тілімізде қолданылып жүрген санат атауы араб тіліндегі санад (1) сәулет, жарасым; 2) ұлылық, дәреже), қазақ тіліндегі «кеңес, кеңесші» мағынасындағы санат сөзімен байланысты шыққан тәрізді.

Тірек сөздер: этногіл, моңғол тілі, этномәдени дерек, қоғамдық-саяси термин, ертегі, фразеологизм.

Р.Н. Шойбеков

Главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова, доктор филологических наук, профессор

ЭТНОЯЗЫКОВОЕ СОДЕРЖАНИЕ СЛОВА «САНАТ» В ХАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. В результате историко-лингвистических исследований выясняется, что многие слова и словосочетания в современном языке в эпоху ханства использовались в качестве общественно-политического термина. К таким лингвистическим единицам относятся слово санат, пришедшее в наш язык из древнего арабского языка, и связанные с ним фразеологизмы, такие как санат салу, елге санат салды, санда бар, санатта жоқ, санатқа қосылды, санатқа кірді, санаттан шығарды. Автор считает, что слово «санат» употребляемое в современном казахском языке в значениях «совет, советник» происходит от арабского слова «санад» 1. Архитектура, гармония. 2. Величие, степень.

Ключевые слова: этноязык, монгольский язык, этнокультурный факт, общественно-политический термин, сказка, фразеологизм.

R.N. Shoibekov

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
doctor of philological sciences, professor

ETHNOLANGUAGE CONTENT OF THE WORD «SANAT» IN KHANATE SOCIETY

Annotation. As a result of historical and linguistic research, it turns out that many words and phrases in the modern language during the era of the khanate were used as a socio-political term.

These linguistic units include the word *sanat*, which came into our language from the ancient Arabic language, and phraseological units associated with it, such as *sanat salu*, *elge sanat saldy*, *sanda bar*, *sanatta zhok*, *sanatka kosyldy*, *sanatka kirdi*, *sanattan shygardy*. The author believes that the word «*sanat*» used in the modern Kazakh language in the meanings «advice, counselor» comes from the Arabic word «*sanad*» 1. Architecture, harmony. 2. Greatness, degree.

Keywords: ethnolanguage, Mongolian language, ethnocultural fact, social and political term, fairy tale, phraseological unit.

Қазіргі тілімізде қолданылып жүрген бірсыпыра сөздер мен сөз орамдары, байқап қарасақ, хандық дәуірде қоғамдық-саяси термин ретінде қолданылған. Ондай тіл бірліктерінің қатарына тілімізге ерте заманда араб тілінен енген *санат* сөзін және сонымен байланысты қалыптасқан *санат салу*, *елге санат салды*, *sanda bar*, *санатта жоқ*, *санатқа қосылды*, *санатқа кірді*, *санаттан шығарды* тәрізді фразеологизмдерді жапқызуға болады. Мәселен, «Кенесары - Наурызбай» жырында:

*Қара ағашты Дулатты
Хан аузына қаратты.
Аттансын деп көп қосын
Жұртқа салды санатты, –*

деген жолдар кездеседі (Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. Алматы: Жалын, 1993. – 20 б.)

Жырдың соңғы екі жолы «ел ішінен соғысқа көп қосын әскер, жауынгер шықсын» деген жарлықты, яғни қазіргі кезде қолданылып жүрген «әскерге шақыру» дегенді білдіреді. Әрине, ол уақытта әскерге шақыру қажетті кезінде жау шапқанда мобильді сипатта болған. Санат салу хандық заманда болған қылқұйрық шығарудан мүлде басқа. Өйткені қылқұйрық шығару – елге аса қауіпті жағдай төнгенде атқа мінуге жарайтындардың бәрін жас, кәрі демей майдан шебіне шығару. Қылқұйрық шығару әскердің қарасын көбейту үшін қолданылған.

Жас ұлан жауынгер қатарына қосылу үшін санда ғана емес, санатқа кірген, яғни санатта да болуы тиіс. Санатқа кіру үшін ертедегі салт бойынша ұлан ерлік қадамын жасауы шарт.

Ұланның аң аулағанда немесе жаугершілікте алғаш көрсеткен батырлығын *ер белгісі* деп атаған. Бұл жөнінде «Қырымның қырық батырында» былай делінеді:

Тама он жасына келгенде, әкесі Көгістің қаруын асынып аңға шығып жүреді. Бір күндері болғанда жапан далада жүріп қалмақтың қарулы қолына кезігіп қалады.

*Әкесінің жасында
Жауға мінген торы бар.
Ерліктің сонда қоры бар.
Ол баланың көңілінде
Бір түрлі ақыл, ойы бар.
Айтсам атты бермес деп,
Қару менен жарақты
Киім менен кешекті
Менен жасырып қояр деп
Ойлайды сондай ақылды
Атасы мен анасы
Ұйықтап үйде жатқанда,
Күннің көзі батқанда,
Көтеріп басын алады,
Төңірегін қарады,
Үстіне киім киінді,*

*Киінбей енді кетем деп,
Ер белгісін етем деп,
Ойлаған екен бір ақыл,
Басқа жаққа кетем деп,
Күнде жеп таяқты
Балалардан кетем деп.
Үйден шығып жөнелді.
Байлаулы тұрған тұлпарды
Ерттеп мініп алады
Шылбырды жібек байлады,
Жүрейін деп сапарға
Кетуге бала сайланды...*

(Қырымның қырық батыры, Алматы: Арыс, 2005. – 203- б.).

Ер белгісін көрсеткен ұландар санатқа кірген болып саналады. Оны *қатарға кіру* деп те атаған. Мысалы:

*Сонда Қазі сөйледі: – Екі жасар күнімде
Әкем Орақ алдына алып отырып әлділейтін мені,
Сонда айтушы еді, Қондыкер деген қалмаққа
Жеті барып, жетеуінде де ала алмай келдім,
Менен туған ұл болсаң, қатарға кірген тең болсаң,
Қондыкер деген қаланы ал, – деуші еді...*

(Қырымның қырық батыры, Алматы: Арыс, 2005. – 131- б.).

Байырғы салт-дәстүрге байланысты түркі халықтарында санатқа, яғни қатарға кіргенше балаға ат, кейін берілетін қосымша ат, лақап ат қойылмаған. Ер белгісін көрсеткендер кейін халық берген атымен аталып, елге танымал болып қалады. Мәселен, «Қорқыт Ата» кітабында Дерсе хан ұлы Бұқашханның 15 жасқа келгенде Байындыр ханның мүйізін тасқа сүзсе ұндай қылып үгітетін бұқасымен айқасып, бұқаны жұдырығымен басынан ұрып құлатып, басын кесіп алады. Сол кезде Қорқыт Ата келіп: «*Байындыр ханның алаңында бұл ұлың бұқа өлтірді, баланың аты Бұқаш болсын, атын мен қойдым, жасын Алла берсін*», – дейді. Содан кейін баланың Оғлан аты ұмытылып, Бұқаш атанып кетеді (Қорқыт Ата. Энциклопедиялық жинақ. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. 156-б.).

«Ер Бегіс» жырында: –*Сүйініштің жасы қырыққа келгенде, бала көрмей жүріп барып бір балалы болады. Ол баланың атын ноғайлы елі жиналып отырып: «Арғы атасы Қарадөң, одан туған Жұбаныш, өз әкесі Сүйініш қатарынан асқан ерлер еді. Мұнан туған бала да ер болар, мұның атын Бегіс қоялық. Егер ер болса, есіміне ер атағын қосармыз», – деп ойлады да, мұның атын Бегіс қойды», – дейді (Қырымның қырық батыры, Алматы: Арыс, 2005. 183- б.).*

Қазақ балалары 3-5 жасынан бастап атқа мініп үйренгендіктен, бос белбеу болмай, қимылы ширақ, бағыл болып өскен. Санатқа қосылуға ерте жастан талап қылған. Оны *талаптану* деп атайды (*Он беске жасым толғанда, Талаптанып жол шектім* – Ноғайлы жырларынан). Соғыс кезінде жекпе-жекке санат қатарына әлдеқашан қосылған, тәжірибелі жауынгер, батырлар шыққан. Екі жақтың әскері кездескенде жекпе-жекке шығуға тілек білдіріп, бел байлаған сарбаз яки батырды *талапкер* деп атаған:

*Жекеге қалмақтардан шықты біреу
Аң болып, жұрт түңіліп тұрғанында.
Қазақтан қандай сарбаз шығады деп.
Қырдағы көзін тікті, ойдағы да.
Жекеге шықты бір қалмақ
Қолында кездей шоқпары.*

Оң мен солға айғайлап,

Талапкер деп айтады...

... Бұл жақтан да талапкер

Есім ханнан бата алды (Қазанғап Байболұлы. Еңсегей бойлы Ер Есім. Дастандар. Алматы: «Жалын» баспасы, ЖШС, 2005. 58-59-бб.).

Ер балалар көбінесе 13-15 жас аралығында (кейбіреулері одан да ертерек) санатқа қосылып үлгерген. Осыған байланысты «Он үшінде ұл – ұлан, Он алтыда қыз – ұлан» деген мақал қалыптасқан. Мақал соғыс кезінде он үшке толған ұлды, он он алтыға толған қызды атқа кондырып, ұландар қатарына қосқандығын аңғартады (Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). Алматы: Тоғанай Т., 2004. 440-б.) Санатқа қосылған ұландар әскер қатарында *жауынгер, сарбаз* деп аталған. Олардың арасынан ерекше ерлік көрсеткендері *ер, батыр* сөздерімен қосылып айтылған.

Хандық заманда *санат* сөзі қоғамдық-саяси термин ретінде басқа ұғымда да қолданылды. Көпшілікке белгілі «*Әр ханның тұсында бір сұрқылтай*» деген мәтелдегі *сұрқылтай* сөзі «ханның кеңесшісі» дегенді білдірсе, ертеректе оның орнына *санат* сөзі қолданылған. «Алтын балық» ертегісінде мынадай этномәдени дерек ұшырасады.

– *Оны естіген патша санаттары күншілік етеді. Олар патшаны былай деп азғырады:–Бұл алтын балық жалғыз болмау керек. Оның жұбайын таптырып алыңыз балаға, – дейді. Патша санаттарының айтқан ұсынысын қабыл алады* (Қазақ халық әдебиеті: Көптомдық (ҚазССР Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты). Алматы: Жазушы, 1986. Ертегілер. Екінші том. 1988. 31-б.)

Тіл дамуының барысында «кеңесші» мағынасында моңғол тілінен енген *сұрқылтай* сөзі қолданылған уақыттан бастап *санат* сөзі қолданыстан шыға бастаған, «кеңесші» деген байырғы мағынасы да ұмытылған. Қазіргі тілімізде қолданылып жүрген *санат* атауы араб тіліндегі *санад* (1) сәулет, жарасым; 2) ұлылық, дәреже), қазақ тіліндегі «кеңес, кеңесші» мағынасындағы *санат* сөзімен байланысты шыққан тәрізді.

А. Жунисбек

Главный научный сотрудник Института языкознания им. А. Байтұрсынова, доктор филологических наук, профессор

**ЕВРОПОЦЕНТРИЗМ ИЛИ ТЮРКОЦЕНТРИЗМ
(фрагментарный ответ проф. М. Джусупову)**

Эту статью следует читать не как «СПОР с М. Джусуповым, который всех превосходит и исстребляет», а как «ВСТРЕЧУ с истиной о казахской письменности».

Аннотация. Статья является быстрым ответом на неуместные высказывания проф. Джусупова. Каждый дискуссионный тезис оппонента оказывается ошибочным с точки зрения фонетики и сингармологии все это подтверждается аргументами вытекающими из исконной природы казахского языка.

В качестве бескомпромиссной альтернативы к «евроцентристскому» фонологическому анализу фонетики казахского (тюркского) языка предлагается «тюркоцентристский» сингармологический анализ. В статье приводятся важные сведения о комплексной реформе казахского письма.

Ключевые слова: сингармонизм, сингармология, тонология, фонология, сингема, аллосингема, тонема, аллотонема, фонема, аллофонема, графика, алфавит, казахский язык, реформа письма.

Ә.Жүнісбек

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор

**ЕВРОПОЦЕНТРИЗМ НЕМЕСЕ ТЮРКОЦЕНТРИЗМ
(проф. М. Жүсіповке үзінді жауап)**

Бұл мақаланы «Оза шауып, ойран салып жүрген М.Жүсіповпен САЛҒЫЛАСУ» деп емес, «қазақ жазуының ақиқатымен ТАБЫСУ» деп оқу керек.

Аннотация. Мақала проф. Джусуповтың орынсыз пікір-айтысына шапшаң жауап ретінде дайындалған. Қарсы жақтың әрбір ұсынымы фонетика-сингармология тұрғысынан теріс екені жан-жақты дәлелденіп, қазақ тілінің төл табиғатынан туындайтын дәйектермен айғақталады. Қазақ (түркі) тілінің «европәзімшіл» фонологиялық талданымына қарсы бітіспес балама ретінде «түркіөзімшіл» сингармологиялық талданым ұсынылады. Қазақ жазуының кешенді реформасы жайлы мол мәлімет келтірілген.

Тірек сөздер: үндесім, сингармология, тонология, фонология, сингема, аллосингема, тонема, аллотонема, фонема, аллофонема, графика, әліпби, қазақ тілі, жазу реформасы.

A.Zhunisbek

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
doctor of philological sciences, professor

«EUROCENTRISM» OR «TURKOCENTRISM»

Annotation. The article is a quick response to a difficult discussion, to inappropriate statements by prof. Dzhusupov. Each debatable thesis of the opponent turns out to be erroneous from the point of view of phonetics and syngarmology, all this is confirmed by the arguments arising from the primordial nature of the Kazakh language.

As an uncompromising alternative to the «Eurocentric» phonological analysis of the phonetics of the Kazakh (Turkic) language, the «Turkic-centered» syngarmological analysis is proposed. The article provides important information about the comprehensive reform of the Kazakh letter.

Keywords: syngarmonism, syngarmology, tonology, phonology, syngema, allosingem, tonem, allotoneme, phoneme, allophoneme, graphics, alphabet, Kazakh language, writing reform.

Вместо введения

Статья написана как эмоционально-экспромт ответ, мягко говоря, на непростую «дискуссию о дискуссии» проф. М. Джусупова (*Джусупов М. Казахская графика: вчера, сегодня, завтра (кириллица или латиница...)*. – М.: Российский... 2013. – 106 стр.), и является моим по шаговым ответом на его непрерывную цепь «разоблачительных» тезисов (**подробный теоретико-практический анализ будет подготовлен и опубликован позже в спокойной обстановке**).

Проф. Джусупов, безусловно, взбудоражил тот Совет в Москве, который рекомендовал его книжку в печать. Среди членов Совета, безусловно, нашлись ученые, которые с удовольствием смаковали его выступление, ведь, когда «свои быют своих», всегда вызывают аплодисменты, а также наверняка были и те, которые не могли не заметить, что у него «дважды два – двадцать».

00. Реформа письма начинается не с графики, а с алфавита.

От «типа графики» (*термин* Джусупова), по его мнению, ничего не зависит – ни небо, ни земля, что верно – то верно. Но если с небесной абстракции «тип графики» спустимся на реальный уровень «алфавит», то все успокоится: и земля, и небо.

01. «Европацентризм», это – методы и принципы анализа европейских (более шире индоевропейских) языков, где теоретической основой анализа фонетики является *фонология*. «Европацентризм» не решил и не решит кардинальные (и элементарные) проблемы тюркской фонетики, ибо принципы и средства фонологического анализа акцентных (асингармонических) языков переносятся на сингармонические (анацентные) языки.

02. «Тюркоцентризм», это – методы и принципы анализа тюркских (более шире урало-алтайских) языков, где теоретической основой анализа фонетики является *сингармология*. Следовательно, тюркской «фонологии» нет, есть тюркская сингармология (подробно ниже). Тюркские языки, как сингармослоговая языковая семья, таит в себе ещё много нерешённых лингвистической (только, не фонологической) теорией вопросов, для решения которых необходим специальный (только, не европоцентристский) теоретический аппарат. В результате сингармологических исследований устройство тюркских языков предстанет в совершенно новом, непривычном для индоевропеистики, виде. Это будет реальная картина органично присущих этим языкам звукового строя.

В этой «дискуссии» не может быть компромисса: между «европацентризмом» и «тюркоцентризмом», между «фонологией» и «сингармологией», между «славянской графикой» и «казахским алфавитом», и, конечно, между Джусуповым и Жунибек.

Реформа казахского письма направлена на восстановление сингармологической истины и справедливости.

03. Фонология Джусупова, это – фонология **42 букв** в нынешнем казахско-русском (точнее, русско-казахском) алфавите, т.е. фонология «букв/знаков», где он с «европацентристским» упорством путает кириллические буквы и казахские звуки. Все его фонологические манипуляции – это манипуляции с буквами, а не звуками.

Один только из его исследовательского фонда «гениальный» пример *жарА – жарУ*, где по Джусупову буквы **а** и **у** оппозиция разных «гласных» (???), сводит всю его самохваленную фонологию на нет (подробный анализ ниже).

И еще, как говорится, *дальше в лес...* Поражает фонологические шедевры профессора: «...буква «щ» обозначает... долгий сингармонящий шипящий согласный...» (стр.86). Сразу ставим жирную точку – **в казахском языке долгих звуков, как гласных, так и, тем более, согласных нет (!!!)**, (подробный анализ ниже).

Еще хуже «**ми** – литературная норма» (стр.97)... Извините, исследовательская необузданность в квадрате (подробный анализ ниже).

Дальше некуда «Сонант образует слог» (стр.84)... Извините, еще раз, полная безграмотность в казахской фонетике (подробный анализ ниже).

Далее, везде и всюду в этом роде... Все его до единого сверж «некомпетентные» (*любимый термин* – Джусупова) в казахской фонетике тезисы – против его самого.

Получается, или Джусупов мастерски обвел вокруг пальцев членов Совета, который рекомендовал его работу в печать, или им было «наплевать» на какую-то его «казахскую графику». Скорее всего и то, и другое.

Казахской (английской, русской и иной) графики нет:

- есть древнетюркская (латинская, славянская и др.) графика;
- еще раз, казахской (английской, русской и иной) графики нет;
- есть казахский (английский, русский и др.) алфавит.

04. Надменное неприятие Джусуповым проекта реформы казахского письма было ожидаемо. К сожалению, в этом он не первый и, «надеемся», не последний. Они были, есть и будут, ибо это стало обыденной нормой в нынешние сложные и непредсказуемые времена, когда отсутствует морально-этическая ответственность, как перед обществом, так и перед наукой. Что скрывать, **реформа казахского письма**, как мероприятие суверенного Казахстана по возрождению и восстановлению *национального* содержания казахского языка и, в первую очередь, его *национального* письма, у некоторых «соотечественников» (слово с намеком беру в кавычки) вызывает, вместо сочувственно цивилизованной поддержки, неприятие, граничащее с вульгарной ненавистью. Они не упускают случая, чтобы даже правое дело превратить в посмешище для русскоязычной аудитории, как внутри страны, так и *за ее пределами*.

05. *Забегая вперед*: фрагмент текста из **ABAY JOLI** на основе казахского национального латинского алфавита, на стадий предварительной рекомендации Международной Тюркской Академией как один из возможных вариантов.

Теперь, пусть дорогой профессор попытает найти в этом кратком фрагменте хоть микроскопический недостаток, **противоречащий естественной фонетико-грамматической системе** (*состав звуков, тембр слов, морфемы и их линейная величина, слоги и их линейная структура, слогоделение и правила переноса, ритм речи*) **казахского письма**, кроме губной гармонии которую, по известной причине, оставил в нынешнем виде. Не найдет (!!!), если даже перелистает всю эпопею «Абай жолы». Это и будет результатом (дай бог, нашему суверенитету будущего, мира и спокойствия, спасения от авантюризма и провокации) нынешней реформы казахского письма.

Uş kündik joldıñ bügingi, soñğı künine bala şäkirt barın saldı. Qorıqtan kün şığa atqa mineyik dep asıqqan-dı. Buni qaladan alıp qaytqalı barǵan aǵayım Baytastı da tañ atar-atpasta özi oyatıp turǵızıp edı. Kün uzın attan da tüspey, özge jürǵınşilerden oq boyı alda otırǵan. Key-keyde özine tanıs Köküyirim men Buwratıyǵen, Taqırbulaq sıyaqtı qonıs-qudıqtardıñ tus-tusına kelgende bala oqşaw şıǵıp, astındaǵı jaraw qula bestisin aǵızıp-aǵızıp ta aladı...
-Mına balanıñ awılǵa asıǵıwın-ay!

Реформа казахского письма:

- при плохом алфавите – не может быть хорошей орфографии;
- при хорошем алфавите – не может быть плохой орфографии.

Основные шаги

06. Из-за его не терпящих возражения (*айттым – бітті...*) заключений-оценок (*сказано*

– все...), а также полного отсутствия в книжке, традиционных в интеллигентно-ученой среде, вставок взаимной терпимости и смягчающих вставок при цивилизованной дискуссии типа: *может быть, наверное, по-нашему, мы думаем, мы считаем, необходимо еще раз, посоветоваться, хотим напомнить, трудно согласиться* и т. п. книжка потеряла дискуссионную привлекательность, превратившись в «дорогу с односторонним движением» и подтекстом *«только и только – Я!»*.

07. Однако поднятая им проблема *казахской графики* (???), в том виде, каковой он представил в своей книжке, не имеет никакого отношения к реформе казахского письма, это только повод неудачно подобранный для утоления своей необузданной амбиции, не более. У неискушенных в казахской фонетике людей может создаться впечатление, что весь мир держится на Джусупове: сам раскидывает, сам собирает, сам разбирает, сам расставляет, сам выносит приговор, сам амнистирует, сам... сам... сам... (ведь, наверное, неслучайно его конвейерная раздача своего детища, где возможно и где не возможно, кому нужно и кому не нужно).

Более того, как я уже отметил, все его до единого «разоблачительные» тезисы – против него самих. Это, в первую очередь, касается методов и принципов анализа фонетики типологически различных русского и казахского языков.

Вынужденное отступление. Чего стоит только пафосный все дозволяющий стиль изложения, но это и есть ваша натура, как говорится *три в одном*: «лингвиста, лингводидакта, методиста» (стр.2) и пр. Да, я хорошо знаю о вашей способности выступать и писать, как говорят казахи *«әтірікті шындай ғып, шынды құдай ұрғандай ғып»* (на русский язык не переводится).

Не отвечать на ваши пассажи не простят мне немалые мои коллеги и ученики, у которых, без ложной скромности, я уважаем и как ученый, и как человек. **И вы, дорогой профессор, первый человек в долгой моей (научной и житейской) жизни, который посоветовал мне «не обижаться на зеркало...»** (стр.50), дальнейшим своим бессмысленным «конкретно... хотя» меня не введете в заблуждение.

Ваша фраза – не мед и не сахар (!!!).

Теперь я адекватно возвращаю вам долг, дорогой Мақа, вы тоже не обижайтесь, у вас не только «язык без костей», но и ваш «карандаш без цепей».

Реформа казахского письма: в ней нет места чьей бы то ни было надменной наука подобной тенденциозности.

У нас в Казахстане, к вашему сведению, проблема графики как таковой не стоит: вопрос в пользу латиницы решен на самом высоком государственном уровне. Наша проблема – это комплексная **реформа казахского письма**.

Реформа казахского письма – это не только и не столько простая смена графики.

Далее, идем по джусуповским позициям, на ваши избитые философско-теоретические абстракции не будем реагировать, это будет зря трата времени и сил. Останемся на ваших конкретных примерах и проведем их конкретный анализ. Итак,

08. Начнем с того, о моей «недальновидности» (стр.45), не буду спорить, пальму первенства по «дальноркости» отдаю без боя. Тем не менее, должен сообщить, что данный вопрос в Казахстане изучается основательно, без спешки и комплексно с привлечением различных и ответственных специалистов (в ПРОЕКТ привлечены: филологи (фонетисты), экономисты, историки, юристы, востоковеды, методисты, политологи, информатики, журналисты и др.) на академическом уровне по *государственному заказу*. В результате составлен комплекс мер и рекомендаций по переходу на латинскую графику и по преодолению возможных трудностей и негативов при переходе на нее, проводятся предварительные эксперименты, в первую очередь, среди студентов и учащихся. Так что профессор может особо не переживать за нашу «недальновидность». Или же еще какая «дальновидность» нужна Джусупову?

Разве не вы, дорогой профессор, в каждый приезд к нам, сокрушались что, в Узбекиста-

не в состав комиссии был включен один единственный фонетист (Абдуазизв), упрекнув состав комиссии в некомпетентности и ущербности принятых ею мер. Ваши слова мы пропускали мимо ушей (а зря!), поскольку, для нас было не ново, что быть не довольным всем и вся, унижительно оценивать всех и всю в вашей натуре.

Реформа казахского письма – коллективно-комплексное мероприятие.

09. Далее, главное, в списке использованной им литературы нет ни одной научной работы, тем не менее, это не мешает дорогому оппоненту в каждом абзаце указывать на чьи-то «теоретические и практические» недостатки (стр.46 и далее везде). Им мои «теоретические и практические» недостатки обнаружены на основе *легковесного газетно-журналистского материала*, а не на основе наших научных статей, докладов и исследовательских отчетов, которых великое множество. Меня удивляет его бесконечные ссылки типа «журналист утверждает., журналист отмечает. . .». Журналистов можно понять, им давай только «жаренное», если его нет, то они это сами создают, это их профессия. А что, журналист – вам советник?

Все мы смертные. Вполне возможно, я это не отрицаю, во время беседы экспромтом может выскочить какие-то не подготовленные мысли. Это и есть специфика свободной беседы.

Теперь более важное, профессор перешел все мыслимые и немыслимые границы «нападения», пугает уже международной политикой: «И в Москве есть чего опасаться. . .» или же «Кыргызстан . . . вслед за Казахстаном» якобы говорил Жунибек (стр.62), да, такой намек есть в моих работах и что в этом крамольного, разве не так? Ведь немало тюркских народов в составе России. И судя по реакции их ученых в различных встречах тюркологов, они вовсе равнодушны к тем общетюркским культурно-образовательным процессам, которые происходят в суверенных тюркских республиках. Они ученые исследователи, если не лучше Джусупова, то и не хуже его! Не может быть такого, что бы вы, как частый и «любопытный» участник различных тюркологических форумов, не заметили эту тенденцию. Далее, я, оказывается, этого не знал, «в Москве (России) нечего опасаться» (стр.63), да, кириллический Джусупов – защитник надежный, «У Российской Федерации. . . свой великий, мировой научный потенциал» (стр.63), ойбай-ау, если бы не ваш вселенский восторг, я бы этого не заметил. Не спорю, это ваш искренний восторг, но. . .

Как бы вы не старались нивелировать ситуацию с Татарстаном, Башкортстаном и другими тюркоязычными народами в составе РФ (стр. 62), завидовать их *языковой судьбе* не стоит.

Развести тюркские народы по разным углам, как это делалось раньше, теперь никому не удастся и любой политический шантаж вряд ли будет иметь успех. Тюркские народы поняли, что гарантия их суверенитета в их общности во всех общественно-исторических, культурно-экономических сферах, в том числе письма (алфавита). Стремление к единому алфавиту (рекомендации группы тюркских республик-государств) в их делах и мыслях. Произношение слов, конечно, будут различаться, но зрительный образ слов (текста) любого тюркского языка будут понятны всем тюркам.

Реформа казахского письма: войти в общую систему тюркского алфавита (письма).

10. «...мы полностью согласны с тем, что те буквы, которые передают сочетание звуков (я, ю)... на письме можно не обозначать специальными знаками. Их можно передавать буквосочетаниями. Однако не следует этот способ... определять как *нововедение кого-то из современных казахских лингвистов*» (выделено – нами, намек принят) – пишет Джусупов (стр.61). Первое, профессор забыл или, скорее всего, до сих пор так и не понял, что **и**, **у** тоже как и **я**, **ю** – «буквы, которые передают сочетание звуков». Далее, еще в 1964 году был дан подробный фонетико-фонологический анализ звукового состава этих букв. Это делалось для того, чтобы больше никто не плутовал, как Джусупов, в «лесу из четырех букв». По всей вероятности он забыл, что эта проблема всестооронне обсуждалась при подготовке его докторской диссертации.

Между прочим, в этой проблеме с внесистемными буквами казахского алфавита я не одинок. Поток критически заинтересованных статей не остановится, пока не будет завершена начатая реформа казахского письма.

Реформа казахского письма актуальна для всего казахского общества.

11. Профессор мне приписывает слова, мол «Смена графики – языковая реформа» (стр.46) Нет, это совершенно не корректно с вашей стороны (как говорят казахи *белден басып...*), дорогой Джусупов, я писал, «...что переход к латинской графике не просто замена одного знака кириллицы на другой знак латиницы, а фундаментальная на государственном уровне реформа всего казахского письма, включая *алфавит, графику и орфографические правила*».

Смена графики или переход на латинскую графику – это только один из технических инструментов осуществления реформы казахского письма, т.е. является всего лишь «зримой» частью реформы. Поэтому, вырвав из контекста реформы казахского письма ложную и несуществующую проблему графики и подготовив плотненькую книжку и как бы не жонглировал ею, Джусупов ничего полезного для Республики Казахстан не сделал. **Но профессор должен быть осторожным в этом своем стремлении, это авантюрно-провокационный поступок.** Если убрать провокационную предложенной им проблему графики из его книжки, то останутся в ней одни белые страницы. А также на месте названия книжки, намеком («кириллица или латиница» с *многоточьем*) призывающего сторонних (близких и дальних) сил к действию, также останется только грязно-зеленая обложка. И это он делает в то время, когда вопрос о графике в Казахстане снят с повестки. Или, он надеется воспользоваться затянувшейся объективно-субъективной паузой, чтобы вернуть процесс к началу или совсем задушить. Ну что же, это тоже ожидаемо. На память приходит, старшее поколение наверняка помнит, слова одного одиозного руководителя Советов, который стучал кулаками: «если все мы перейдем на русский язык (т.е. *если забудем родной язык* – реплика наша), то быстрее придем к коммунизму» (перейти-то перешли, но коммунизма так и не увидели). Параллели сами по себе напрашиваются, т.е. и Джусупов тоже «строчит» карандашом: если все мы «останемся» на кириллице, то ... никто, в том числе сам профессор, не знает куда придем.

12. Да, он прав, что «буква или графема не является носителем той или иной политики, идеологии» (стр.45), если не является носителем, то, что страшнее, является инструментом. И не шадящее ли жало этого «инструмента» испытали на себе не одно поколение казахов (тюрков)? Ведь сам Джусупов же признает, что «...политика может быть причиной, или даже *главной причиной* (*курсив* – наш), или одной из причин смены графики в государстве. . .» (стр.45), а для чего нужна была смена графики, прежде государство знало хорошо. Оно хорошо поощряло ультра реформу в виде тоталитарных, якобы «благостных», правил: алфавит в кириллической рамке; ввести *внесистемные буквы* в написание исконно казахских слов; писать так как в русском языке; произносить так как в русском языке; в добавок еще был принят ультра написание ТАСС, КПСС, ООН и др., (теперь мы плавно и без скачков вернулись к национальному стандарту написания). И вы – дорогой профессор – *преуспевающий и переспевший* плод той самой реформы. Не было бы той самой реформы – не было бы и нынешней вашей книжки, ваших фонологии и теорий, я с вами не вел бы этот спор, которого тоже не было бы.

13. Не странно ли само крикливое название «Казахская графика», которой нет в природе. Что за взбудораживающий клич, там где все тихо и мирно. К кириллице, как типе графики (*тип графики* – ваше ключевое слово), наше отношение нейтральное, пусть существует как есть и процветает. Нас волнует содержание и качество современного казахского алфавита, независимо от типа кириллической или иной графики. А вы все время тянете в обратную сторону: мол «тип графики ни причем., тип графики ни причем...». Нам тоже «тип графики» ни причем.

Реформа казахского письма – это комплекс фонетико-грамматических мер по оптимизации ущербной европоцентристской орфографии.

14. «Кириллица полностью передает сингармонизм казахского слова... В случае с написанием и произношением слова **ми** (выделено – нами) нет нарушения сингармонизма» (стр.46). Стоп! Не только нарушение, есть разрушение, к этому еще вернемся. Я вас понял... Если из вашего лексикона, как носителя казахского языка (?!), исчез исконно родное слово **мый** [miy], этому радоваться не стоит. Почему? Этого, как специалист «три в одном», сами должны хорошо знать. Не дай бог, чтобы не было последователей вашему примеру. «Реформа казахского письма» как раз и направлена на предотвращение этой тенденции и против вашей и аналогичных ей других теорий, которые идеализируют эту губительную тенденцию. Теперь вернемся к началу, в другом месте пишете: «Уже несколько десятилетий у молодежи и людей среднего возраста наблюдается четкая тенденция мягкого произношения этого слова [мий], а не [мый]. Итак, в настоящее время написание «ми» соответствует *литературной норме* (выделено – нами) произношения слова» (!?) (стр.97), (что старшее поколение – в утил., осторожно, дорогой Джусупов!). Ну, конечно, рубить так рубить, поражает ваше «исследовательское бесстрашие» граничащее, извините, с вседозволенностью. Получается, по вашему, бог с ними с «орфоэпическими словарями и орфографическими правилами учебников казахского языка» в **Республике Казахстан (!)**, но ведь словари и учебники – документы государственного статуса, и там четко указано **ми** – это **мый** [miy] и не по-другому. Никому не дано нарушать этот произносительный стандарт. Следовательно, появлению [miy] и объявлению его «литературной нормой» должна быть поставлена научно-методическая преграда, для безответственного и противоправного утверждения, что оно «литературная норма» профессорского звания не надо. К сожалению, в нынешней ситуации когда девальвированы исследовательские ответственности перед наукой и, конечно, моральные ответственности перед обществом, можно говорить и писать что угодно.

Ваши примеры типа *kiman* неубедительны, в составе этого слова есть мягкий сингармонический маркер (которого нет в написании слова **ми**) – первый слог. Тем не менее, вы не заметили произношение этого слова, против вашей воли, как *kim.An*? Ведь это ожидаемая тенденция, если ее не предупредить. Академик Л.В.Щерба предупреждал об ответственности письма перед языком.

Да, в *некоторых мини регионах* тенденция мягкого произношения **ми** есть из-за зрительного ориентира на «злополучного» **и** (а также нельзя исключить влияния и окружения узбекского языка в речи диаспоры казахов в самом Узбекистане и сопредельных районах). Такое произношение вызывает острую **иронию** у *казахов*, вызывает насмешку и презрение, вы этого не заметили?

Как мы уже неоднократно отмечали и будем отмечать, реформа казахского письма направлена на предотвращение этой тенденции. А ваш «вклад» в современную теоретическую и практическую казахскую фонетику это – «жығылған үстіне жұдырық» (на русский язык не переводится).

В настоящее время существуют две фонетические (и лексико-грамматические) системы в речи абсолютного большинства казахов: исконно-казахская и тоталитарно-казахская. Обе системы существуют совершенно автономно друг от друга и все время приходится отмечать, что в конкретном случае имеются в виду исконно казахские слова со своей звуковой структурой, либо тоталитарно внесенные заимствования со своей звуковой структурой. Попытки объединить исконно казахские и заимствованные звуки под одну фонологическую, тем более под сингармологическую систему совершенно и объективно (из-за устойчивой сингармонической морфемно-слоговой модели казахской речи и устойчивой акцентно-словесной структуры русского языка) не реальны, хотя такие попытки были, есть и, безусловно, еще будут, в первую очередь, дорогой Джусупов, в вашем лице (наглядное подтверждение – ваша книжка). Таким образом, современный

казахский алфавит (и орфографические правила) нельзя называть казахским, он является «казахско-русским», точнее «русско-казахским». На его основе, начиная с «Эллипе» (казахского Букваря), проходит «гибридное» письменно-устное речевое воспитание казахов от поколения к поколению.

Удивительно, что у вас, как говорится, на все случаи дискуссии готовы оправдания: то в языке бывают исключения, то язык «живой организм» и развивается и т.п. Мы тоже *со студенческой скамьи* в курсе, что «бывают исключения» и «язык развивается». Это говорю потому, что вы между строк, и к месту, и не к месту постоянно намекаете на чью-то теоретическую некомпетентность. Я вас понял... долг верну ниже.

Реформа казахского письма – это мероприятие, направленное на освобождение от наследия тоталитарного письма.

15. Да, вы правы, когда пишете: «... когда фонема в алфавите обозначается буквосочетанием... это с лингвографической точки зрения нежелательный вариант, тем более, что в истории казахского письма (алфавита) биграфов, триграфов, полиграфов не было» (стр.48). А вы запутались именно в этих «ваших нежелательных» биграфах и триграфах: **и** [iy], [iy]; **у** [uw], [üw]; **я** [ya], [yä]; **ю** [yuw], [yüw], которые реально присутствуют, внося беспредел в казахскую орфографию. Что предосудительного в том, что реформа казахского письма направлена на ликвидацию этой «нежелательности».

Реформа казахского письма: сингармологический анализ звукового состава принесенных в алфавит проблемных букв.

16. Существуют попытки Джусупова минимизировать результаты влияния русской орфографии на казахский язык путем введения правил исключения (стр.45 и далее везде). Да, в любом языке бывают необходимые исключения из орфографических правил. Но правил исключения не может быть много, если их много, то это уже не исключение. А таких ненормативных исключений в казахской орфографии не десятки, не сотни, а тысячи. Одним из направлений предполагаемой реформы является, как раз, *исключение исключений* из казахской орфографии. Сколько слов в казахском языке, например, с одной только буквой **и**, столько же (подсчету не поддается) исключений из правил. И столько раз учитель должен поправлять ученика, что произносить надо вот так, а не так (как методисту это вам нравится?).

Если язык «живой организм», то ему необходимо «терапевтическое» обеспечение, чтобы он правильно развивался, т.е. время от времени проводит текущие или кардинальные реформы. Предлагаемая нами реформа казахского письма из этого ряда.

Бессчетное и раболепное злоупотребление ссылками на факты русского языка, в качестве идеальных стандарт ориентиров, не смотря на «антагонистические» различия между типологическими структурами с казахским языком, во все не желательно. Иноязычные ориентиры, будь трижды привлекательными, в конечном счете приводят только к отрицательному результату.

Реформа казахского письма направлена на исключение исключений и ложных правил из учебников, которые необоснованно много в казахской орфографии.

17. Вы пишете, что «...современное казахское *кириллическое* (выделено – нами) письмо ни в коем случае не нарушает сингармоническое звучание казахского слова..., не нарушает его слоговую и морфемную структуру, не затрудняет перенос слова с одной строки на другую...», дальнейшее ваше «потому что» нас не интересует (стр.49). Как же вы можете утверждать «ни в коем случае». Из тысячи примеров возьмем только одну и рассмотрим: **жиюы** (или этого типа: **киюы**, **үюы**, **тиюы**, **аюы** далее до бесконечности). Теперь попробуйте найти, где тут *нормальные сингармотембр, морфема, слог, слогоделение, границы слога и переноса*. Этого вы сами, дорогой профессор, не сможете сделать, не то что ребенку-ученику.

Дорогой профессор, для лингвистической забавы. Допустим, под перенос попало слово **аюы** (исключить такое нельзя). Как бы вы поступили? Нельзя

а-юы, так как запрещено правилами оставлять гласную одну в прежней строке. Нельзя *аю-ы*, так как запрещено правилами перенести гласную одну на новую строку. Пример, конечно, уникальный, тем не менее наглядная иллюстрация к вашему очередному неопровержимому «не затрудняет перенос слова». Опять вопрос: нужна или нет реформа казахского письма? Вот в чем суть нашей с вами дискуссии, а не «тип графики».

Ваш ответ ясен, мол это «результат человеческого ума» (стр.49), пусть будет по вашему, но к чему «лишние правила» (стр.49) там, где их не должно быть. Вся беда в том, что если бы в алфавите не было бы этих *внесистемных* букв, то не было бы и этой неразберихи.

В чем наша вина, если эту неразбериху хотим привести в порядок: **jyuwu [ji-yu-wu]** против трагикомического **жи-ю-ы** (или **[qi-yi-wu], [u-yu-wu], [ti-yi-wu], [a-yu-wu]**).

Реформа казахского письма: это мероприятие, направленное на то, чтобы привести в порядок фонетико-лексико-морфо-синтаксическую линейную последовательность казахского текста.

Теперь самое главное.

18. Вы пишете: «Нынешняя кириллическая графика, алфавит и орфография казахского языка – одни из лучших в мире...» (стр.46). Извините, надо иметь нешуточную «смелость...» (если не говорить еще жестче), чтобы так заявлять. Кто и как доказывал эту исключительность, ваша и другие политико-идеологические абстракции не в счет (да, простят меня память классиков-лингвистов, они, естественно, имели ввиду не современный алфавит). И я в ответ предъявляю еще большую «смелость», чем вы. Современные кириллическая графика, алфавит и орфография казахского языка – *единственные и самые худшие в мире* и вот почему (я вынужден предложить вам фрагмент из элементарного курса казахской фонетико-морфологии):

«Сонымен, **Морфем талданым:**

– **оқы** етістігінің көсемше түрі **оқи** болса, сонда көсемшенің көрсеткіші дауысты **и** дыбысы болғаны ма? Онда көсемшенің бір «көрсеткіші **дауыссыз й [y]**» деген ереже қайда қалады?

– **оқы** етістігінің тұйық рай түрі **оқу** болса, сонда тұйық райдың көрсеткіші дауысты **у** дыбысы болғаны ма? Онда тұйық райдың «көрсеткіші **дауыссыз у [w]**» деген ереже қайда қалады?

Ең сорақысы, осы жердегі «дауысты **ы** дауысты **у**-мен алмасадь» деп түсіндіретін ереженің барын қайтерсің! Ал **оқы** етістігі дауысты **ұ**-ға (жарайды, тіптен, көз елес **ы** дауыстысы бола қойсын) аяқталып тұрғаны, оған келіп дауыссыз **у[w]** тіркесіп, тұйық рай **оқуу [oquw]** жасалағаны қаперімізге кірмей-ақ қойды.

Қазақтың **ұу** дыбыс тіркесінің естілімі орыстың **у** дауыстысының, қазақтың **ый(-ій)** дыбыс тіркесінің естілімі орыстың **ы(-и)** дауыстысының естілімімен *жалған* ұқсас екеніне сеніп қалғанбыз (жоқ, сеніп қалғансыз!).

Буын талданым:

– **миы** сөзінің буын құрамы **ми-ы** болып, алғашқы буын дауысты **и** дыбысына аяқталып, келесі буын дауысты **ы** дыбысынан басталып тұр ма? Онда қазақ сөзінің ішінде «**буын дауысты дыбыстан басталмайды**» (А.Байтұрсынұлы) деген ережені қайда қоямыз? Оның үстіне сөз соңында «дауысты буын тұрған деген не?» деп, аң-таң боламыз.

– **суы** сөзінің буын құрамы **су-ы** болып, алғашқы буын дауысты **у** дыбысына аяқталып, келесі буын дауысты **ы** дыбысынан басталып тұр ма? Ендеше қазақ сөзінің ішінде «**буын дауысты дыбыстан басталмайды**» деген ережені тағы еске сала кетеміз. Оның үстіне «сөз соңында дауысты буын неге тұр?» деп, тағы аң-таң боламыз.

Тасымал талданым:

– **жиын** сөзі **жи-ын** болып тасымалданып, тасымал жігі екі дауыстының арасынан өтіп тұрады ма? Онда «**қазақ сөзінің ішінде екі дауысты қатар тұрмайды**» деген ережені қайда қоямыз? Оның үстіне «сөз соңында тұйық буын тұрған деген не?» деп, әрі-сәрі боламыз.

– **суық** сөзі **су-ық** болып тасымалданып, тасымал жігі екі дауыстының арасынан өтіп тұрады ма? Ендеше **«қазақ сөзінің ішінде екі дауысты қатар тұрмайды»** деген ережені тағы қайталаймыз. Оның үстіне «сөз соңында тұйық буын неге тұр?» деп, әрі-сәрінің үстіне дел-сал боламыз.

Көріп отырғанымыздай, аттаған сайын сұрақ белгісі алдымыздан шығып отыр. Бұл – бүгінгі қазақ жазуының жұмсартып айтқанда, күмәнді тұстары көп деген сөз».

Ну, что, дорогой профессор, вкратце этого достаточно или еще продолжить? Ваши ссылки на некомпетентность составителей орфографии, мягко говоря, не обоснованы. Потому что, **при плохом алфавите, каким является современный казахский алфавит, не может быть хорошей орфографии, какими бы компетентными не будут ее составители.**

В результате реформы орфографические правила сократятся в несколько раз, главное, их содержание станет родным и понятным, в методическом плане отпадет необходимость силовой и холостой «зубрежки» внесистемных орфографических правил учениками и не только ими.

18.1. Состав и система звуков (фонетический уровень). Ниже приводим системный блок состава гласных и согласных казахского языка. Вне этого блока нет (!!!) звуков в казахском языке. Попытки привнести изменения в этот состав нарушает всю фонетико-сингармологическую систему звуков казахского языка.

а	ә	п	б	м	а	ә	p	b	m
ы	і	т	д	н	і	і	t	d	n
	е	к(-к)	ғ(-ғ)	ң(-ң)	е	q(-k)	ğ(-g)	ŋ(-ŋ)	
ұ	ү	с	з	р	u	ü	s	z	r
о	ө	ш	ж	л	o	ö	ʃ	j	l
			й(-й)						y(-y)
			у(w)						w

Глубоко и непростительно ошибаетесь, дорогой профессор, утверждая, что в казахском языке 11 гласных (стр.73), то же самое и по количеству согласных. (и не пытайтесь меня «подавить» бесполезными ссылками на «советских» авторитетов).

Тоталитарный алфавит аморфен, он по своей природе количественно-качественно необъятен, можно включать, какие угодно и сколько угодно знаков. Хорошо, что вы остановились на 11 гласных, есть коллеги, которые доводят до 15. В то время как **национальный алфавит** казахского (любого) языка строг, он всегда количественно-качественно замкнут и не терпит интервенции чуждых букв-знаков. Следовательно, забота об алфавите языка – это гарантия сохранности национальной произносительной модели речи в настоящем и в будущем.

18.2. Сингармоническое созвучие слов (лексический уровень). Имеются ввиду «мягкое» произношение **и**, характерное для русского языка, которое нарушает твердый тембр казахских слов, «твердое» произношение **у** характерное для русского языка, которое нарушает мягкий тембр казахских слов.

18.3. Линейная величина и звуковая структура морфем и слов (морфологический уровень). Например, показателем неопределенного глагола является не гласный **у**, а согласный **[w]**. Ваш, дорогой профессор, **у** не гласный звук, а буква (знак), которая обозначает сочетания гласных **[u]** или **[ü]** с согласным **[w]**: **[uw]**; **[üw]**.

Извините, когда вы доказываете смысловозначительные функции **а** и **у** как гласных в паре слов **жарА – жарУ** (стр.74), наверное перепутали казахские слова с русскими. Здесь буква (?) **у** в составе казахского слова **жару** обозначает сочетание гласного **[u]** с согласным **[w]**, т.е. **[jaruw]**, последний компонент которого имеет морфологическую функцию – показатель неопределенного глагола. Большого доказательства, теперь, вашей глубочайшей «некомпетентности» (*термин* – ваш) в фонетике казахского языка, мол **[a]-[uw]** – две разные гласные фонемы, здесь не нужно (более подробно ниже). По всей вероятности, вы не очень «уважаете» и казахскую морфологию (по крайней мере в данной

части), тогда как морфологический анализ является действенным доказательством многих фонетических закономерностей.

18.4. Слогоделение и перенос слов (методический уровень). В казахском языке внутри слова:

- исключено сочетание гласных: **жи-ын** правильно [ji-yɯm];
- слог не начинается с гласного: **у-ық** правильно [u-wuq]
- в конце слов не встречаются полужакрытый (ГС) и гласный (Г) слоги: **ки-ін** правильно

ki-yin;

- абсурдное слогоделение: **а-ю-ы** правильно [a-yu-wu]

18.5. Некорректная орфография нарушает ритмическую структуру речи (синтаксический уровень). Например, вместо одного звука появляется сочетание двух звуков, т.е. ложные геминаты, в результате вместо одно компонентной ритмики появляется двух-компонентная нарушенная (разрубленная) ритмика: бесспорно **и** это *ый/йи*, **я** это *йа/яа*, вставив эти значения по своим кириллическим местам, получаем архиотрицательное *ыййа/ййя*. Сравните, **сия** - **сыййа** правильно [sɪYɑ], **алия** – **алиййә** правильно [äliYä].

18.6. В заключение представим звуковое содержание внесистемных букв.

буквы	твёрдый вариант		мягкий вариант	
	кир.	лат.	кир.	лат.
И	ый	[ɪy]	йи	[iɪ]
У	уу	[uw]	үү	[üw]
Я	йа	[ya]	йә	[yä]
Ю	йүу	[yuw]	йүү	[yüw]
Щ	шш	[ʃʃ]	шш	[sʹsʹ]

Как видно, из таблицы, не следует путать букву со звуком. А потом, дорогой методист, не странно ли, что один и тот же знак имеет ничем необъяснимое *немаркированное* двойное чтение?! Или же: ничем неоправдываемое отрицательно орфографическое написание **ми** и естественное положительно орфографическое написание **мый**: в первом случае приходится заставлять запоминать топорное правило чтения, которое в конечном счете перестает работать, во втором – маркированная подсказка обеспечивает гладкое правило чтения. Хорошо, вашу теорию оставим в стороне. С практико-методической точки зрения нужна или нет реформа казахского письма? Ответ оставляем вам как методисту.

Реформа казахского письма (на основе латиницы): призвана привести в теоретико-практический порядок все эти абсурдности.

19. Что касается звуков *к(-к)*, *г(-г)*, как бы вы меня не иронизировали, но ответьте, пожалуйста, где и когда я писал или говорил, что «...да и буква «к» вряд ли уместна, если исходить из казахского речевого потока» (стр.59). Это же, не знаю как вас называть по-русски, по-казахски будет... (Прошу прощения у читателей, я вынужден, как говорится, *клин клином...*).

Сингармологический анализ этих пар звуков (извините, не букв) дан в наших прежних работах, еще раз возвращаться не будем.

Почему у меня [y(-y)], [ɲ(-ɲ)] не буду объяснять, вам все равно не понять, для этого надо быть *фонетистом*.

Проф. Л.Р.Зиндер писал, что если аллофоны одной фонемы различаются артикуляционно, то с точки зрения учебно-методической целесообразности, их необходимо обозначать разными буквами, что и сделал я в своем проекте. Надеюсь вы в курсе киргизского орфографического опыта в этом вопросе.

Реформа казахского письма: орфографические правила должны быть оптимальными, недопустимо, чтобы они опережали развитие сингармологической системы казахского языка.

20. Удивительно, вы очень смелы, как можете бездоказательно отрицать то или иное лингвистическое явление, когда пишете, ссылаясь на кого-то (что за безответственные

ссылки, мол «такой-то журналист пишет о Жунисбеке то-то...»), что «... в смене графики с кириллицы на латиницу нет лексической проблемы» (стр.47). Я уже полемизировал с вами, что у «млахого казахского кириллического алфавита не может быть *хорошей* орфографии», ряд примеров выше приведены. Скажите, пожалуйста, вам нравится ввод в состав написания исконно казахских слов русских букв **и, у, я, ю** и др. Судя по тому, как вы рьяно защищаете все русские вкрапления и постоянно ставите в пример алфавит и орфографию русского языка, вам это нравится. А нам нет, и вот почему: хотя цену самому русскому языку, а не его «благостной» для казахского языка орфографии, мы не хуже вас знаем: «... Под благой фразой о «благостном» влиянии русского языка *казахovedы-политиканы* придумали новое орфографическое правило, по которому в написание исконно казахских слов ввели заимствованные буквы **и, у, я, ю, ш**, которые вдребезги разрушили состав звуков на *уровне фонетики*, сингармонические тембры слов на *уровне лексики*, морфемные и слоговые структуры, порядок переноса слов на *уровне морфологии* и ритмику фраз на *уровне синтаксиса*». Сюда добавим лексикографические «благостные» наши достижения. Вот они: «Бөгде дыбыс/таңбалар ең алдымен сөздіктің әліпби ретін бұзады. ...«Орфографиялық сөздіктегі» төл сөздердің жазылымына *и, у, я, ю, ш* таңба/дыбыстары еніп кеткендіктен, қазақтың көптеген сөздері өз орнын таппай, «адасып» жүр. Біз бұл жерде тек бас буынды ғана ескеріп отырмыз, ал ішкі әліпби ретінің қиыр-шиыры одан да зор, ол жағын арнайы талдау керек болады. Мысалы, *абу [abɯ]* – 4 сөз, *ақи [aɣɯ]* – 20 сөз, *аю [ayɯw]* – 16 сөз, *ая [aya]* – 146 сөз, *ару [aruw]* – 32 сөз, *аиу [aɯɯw]* – 34 сөз, *би [bɯ/biɯ]* – 134 сөз, *бу [buw]* – 151 сөз, *ду [duw]* – 56 сөз, *жи [jɯ/jiɯ]* – 100 сөз, *жу [juw]* – 49 сөз, *зия [ziya]* – 34 сөз, *си [siɯ/siɯ]* – 96 сөз, *су [suw/siɯw]* – 145 сөз, *ми [tiɯ/tiɯ]* – 63 сөз, *му [tuw]* – 104 сөз, *и [ɯ/ɯ]* – 239 сөз, *у [uɯ/ɯ]* – 292 сөз өзінiң сөздіктегі төл орнын таппай отыр (бұллар мысалдырдың бір бөлігі ғана)». Это только часть «заблудших» в алфавитном реестре по первому слогу слов. «Заблудшие» слова внутри алфавитного ряда не поддаются подсчету.

Из-за ущербной «кириллической» орфографии страдают все учебно-методические предметы. Чтобы объяснить эти несуразности преподаватели и учителя вынуждены прибегнуть к еще более несерьезным объяснениям: одна и та же буква (один и тот же звук) то бывает гласной, то бывает согласной. Оцените сами, на примере казахского языка это смешно или трагично? Это что же я к вам обращаюсь, вы же не далеко от них ушли, когда утверждаете, что «Сонант – это звук, который в зависимости от позиции в составе слова выполняет то функции гласного, т.е. образует слог (ба-ру, ке-лу), то функции согласного, т.е. не образует слог (тау, бау)» (стр.84). Извините, выше с вашим примером *жару* эту ситуацию разбирали, однако еще раз придется вернуться: в словах *бару, келу* не сонант *ɯ/w* образует слог, а гласные *ɤ/ɯ* и *ɯ/ü* являются слогаобразующими: [ba-rUw], [ke-lÜw]. Здесь **позиции** ни причем. И это результат хваленной вами «супермирового» алфавита. Если «сонант образует слог», то можно считать, «повезло» всем сонантам казахского языка: **й[y], м[m], н[n], ң[ŋ], р[r], л[l]** и, конечно, **у[w]**.

Дорогой профессор, в казахском языке гласный всегда есть гласный, согласный всегда есть согласный. Если иное найдете где-то и в каком языке, то оставьте себе, мы не будем покушаться на вашу находку.

Может быть мы вам «поможем» оптимизировать ваш тезис: *буква* в зависимости от позиции то будет гласной, то будет согласной, но тогда это уже не *фонетика*.

Реформа казахского письма призвана привести в порядок алфавитный ряд словарей и оптимизировать учебно-методический комплекс (учебники, учебно-методические пособия, орфографические и орфоэтические словари и др.).

21. В Казахстане вопрос «будем переходить, не будем переходить» уже не обсуждается, обсуждается вопрос «как будем переходить». Так что ваши старания помешать – запоздалые, интересно, почему вы не помешали переходу к латинице у себя в Узбекистане. У нас в Казахстане вы против перехода, это ваша позиция и никто вас в этом не упрекает, но причем тут чьи-то «теоретические и практические» недостатки. Имейте в виду, дискреди-

тация Жунисбука (если вам это удастся!) реформу казахского письма, в том числе перехода на латиницу, не остановит.

Тем не менее, сама Россия (Китай, Япония, арабские страны и др.) внутри своего родного печатного текста, а также на стадионах, выставках-ярмарках, форумах имена людей, названия компаний, рекламные объявления и т.п. вынуждены давать на основе латинской графики и тем самым процесс набирает обороты. Чего стоит только одно написание **Sochi** на груди каждого россиянина во время олимпиады или популярное **Gwanjou** на китайской стороне во время первенства мира, или **Russia** на севере от нас. Все это вам ни о чем не говорит?. Может быть это как раз та глобальная и неумолимая тенденция, от которой никому не дано оставаться в стороне и от которой вы нас стараетесь «спасти». Не поздно ли будет потом.

Реформа казахского письма призвана спасти казахский алфавит и орфографию от горе «европоцентристов».

22. Да, вы правы, переход на латиницу решается на государственном уровне, однако мнения, например, киргизских ученых к которым вы пренебрежительно, т.е. с высока относитесь (еще раз, они ученые если не лучше, но и не хуже вас!), что ничего не стоят (стр.62). И вы тоже не лучше и не хуже их, но взяли на себя роль «регулятора движения», однако они больше вас и лучше вас имеют право участвовать в процессе на родной стороне. Тем более, этим вы занимаетесь очень оригинально, сидя в Узбекистане, транзитом через Москву, учите нас как жить?! Мы тоже на своей стороне, к вашему сведению, в своих проблемах разбираемся неплохо и знаем как их решать.

Попутно отметим, что вы не брезгуете методами давления на оппонента, иронизируя мол «решает государство, а не какие-то личности» (стр.62). Что, по вашему, исследовательские структуры и исследователи, которые работают по государственному заказу, существуют вне государства.

Реформа казахского письма – общее дело государства и граждан РК.

23. Вернемся к джусуповской Нью-мью... (стр.64), злорадствовать, как показала каждая строка вашей книжки, у вас оказывается в поведенческой норме. Поэтому не будем реагировать, пропустим мимо ушей.

Дело в другом, предложенная (на стадии рекомендации) **Международной Тюркской академией** казахский национальный латинский алфавит является наиболее удачным вариантом в контексте предложенного пятью тюркскими республиками (государствами) общетюркского алфавита.

Общетюркский алфавит и казахский национальный алфавит прошли научную апробацию в ряде межтюркских семинаров и круглых столов при Академии. Следовательно, представители тюркских республик, если и не будут копировать, то обязательно возьмут в качестве ориентира из-за фонетико-грамматической общности наших языков. В этом не сомневайтесь.

Так что, **Международная Тюркская академия**, которая осуществляет межтюркскую консолидирующую деятельность и в области алфавита, дорогой профессор, не какой-нибудь ваш нью-мью.

Еще и еще раз, развести тюркские народы по разным углам теперь никому не удастся и ваш «лингво-лингводидактико-методико» шантаж вряд ли будет успешным.

Реформа казахского письма призвана подготовить научно обоснованные рекомендации для высших структур.

24. До этого об этих ваших примерах, дорогой Джусупов, я уже в кратце упомянул, однако вопрос требует более подробного анализа. Фонология позволяет открыто «лгать», вот *первый* пример из вашего «резерва» (стр. 74), несмотря на то, что в паре **жара-жару** (сюда же добавим ваши – **бару, келу**) звуковые содержания букв (знаков) **а** и **у** несопоставимые фонетико-морфологические линейные величины **[a]-[uw]**, очевидную разницу между гласным звуком **а** и морфологическим сегментом **[uw]** вы, мягко говоря, не заметили, отсюда и

самоуверенно предложенный вами ложный теоретико-практический (возвращаю вам долг) результат. Если позволим себе продолжить вашу «фонологическую» прозорливость, то в парах **жарА-жарЫП**, или **жарА-жарЫЛ**, или **жарА-жарЫС** также имеем пары разных «гласных фонем»: [a]-[ɪp], или [a]-[ɪl], или [a]-[ɪs]. А ведь **жарА-жарУУ** – [a]-[uw] одного ряда с этими очевидными фонетико-морфологическими примерами.

Второй пример, в казахском языке всего три слова с буквой **щ**, где не понятно (без мотивации) и *бестолково* введенная в их написание: **ащы**, **тұщы** и **кещсе**. Здесь буква **щ** означает сочетание (гемината) согласного **шш** [ʃʃ] (как и множество аналогичных сочетаний – **сс**, **тт**, **нн**, **пп**, **кк**, **ққ** и др. звуковой состав которых не вызывает сомнений):

– с сингармотвердым неогубленным [ʃʃ] – [aʃʃɪ],

– сингармомягким неогубленным [ʃʃʲ] – [keʃʃʲe],

– сингармотвердым огубленным [ʃʃ^о] – [tuʃʃ^оu] сингармоническими вариантами, и ни в коем случае не «долгий сингармомягкий шипящий согласный» (стр.86). Все три слова имеют единую двухсложную артикуляционную и морфологическую структуру. Следовательно, фонетико-морфологический анализ будет иметь общий результат.

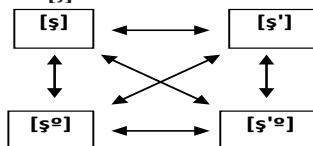
Очень важное, морфологическая (и слоговая) граница проходит между компонентами сочетания:

– ашшы [aʃʃɪ] – ашу [aʃuw], ашып [aʃɪp], ашкылым [aʃqɪltɪm], ашыпты [aʃɪttɪ], ашты [aʃtɪ] (диалектное), где последний компонент [ʃ] свободно чередуется со звуками [u], [ɪ], [q], [t];

– тұшшы [tuʃʃu] – тұшыт [tuʃut], тұшу [tuʃuw], тұшыды [tuʃudu], тұшыр [tuʃur], где последний компонент [ʃ] свободно чередуется со звуком [u].

– границы слога артикуляционно свободно и перцептивно определенно проходит между компонентами: аш-шы [aʃ-ʃɪ], тұш-шы [tuʃ-ʃu], кещсе [keʃ-ʃe] если сомневаетесь, уважаемый профессор, то попробуйте провести слоговое деление по вашей версии **а-шы**, **тұ-шы**, **ке-щсе** запнетесь, потому что противоестественно, т.е. противоартикуляционно.

Все это говорит о том, что компоненты сочетания морфологически самостоятельные единицы. Если в составе слов [aʃʃɪ], [tuʃʃu] имеются «сингармотвердое неогубленное» сочетание [ʃʃ] и «сингармотвердое огубленное» [ʃʃ^о], то по сингармологической аналогии и в составе слова **кещсе** [keʃʃe] имеется «сингармомягкое неогубленное» сочетание [ʃʃʲ]. Примеров «замкнутого» как [aʃʃɪ], [tuʃʃu], [keʃʃe] для «сингармомягкого огубленного [ʃʃ^оʃʲ^о]» не оказалось (но морфологический свободных примеров достаточно: көшші [køʃʃ^оʃʲ^оü], күрішші [küriʃʃ^оʃʲ^оü]), однако это не нарушает сингармологическую четырехтембральную систему согласного [ʃ]:

Мышечное (тактильное) восприятие показывает, что артикуляция **щ**, как при **сс**, **тт**, **нн**, состоит из волнообразных, т.е. напряженно-напряженных последовательности. Если бы мы имели «долгого сингармомягкого шипящего согласного», то его артикуляция проходила бы «гладко» как при русском **ш**. В заблуждение, вас вводит и то, что в казахском языке, к вашему сведению, артикуляция мягких сингармовариантов согласных более напряженная, чем у твердых сингармовариантов. Думаем, что по этой артикуляционно-перцептивной причине выпал из вашего «фонологического резерва» слова [aʃʃɪ], [tuʃʃu] или, скорее всего, из-за того, что они не удовлетворяют вашу теорию о «долгих согласных».

Если буква **щ** кириллическое «благодное» приобретение, то можно было бы распространить ее и на другие аналогичные слова, сравните: ашшы [aʃʃɪ] – ащы [aʃʃɪ], ұшшы [uʃʃu] – тұшшы [tuʃʃu], кешше [keʃʃe] – кещсе [keʃʃe], однако морфо-слоговая структура первых слов в парах наглядно и легко выдает ложную суть «долгого сингармомягкого шипящего согласного».

Наверняка глаза в лоб пошли бы у членов Совета, которые рекомендовали вашу книжку в печать, если до них дошла бы истинное содержание ваших фонологических шедевров.

Да, есть известное общefonетическое правило, «...если в языке есть звук, который хотя бы в одной минимальной паре слов изменяет их значения, это самостоятельная фонема...» (стр.86), теоретический да, но практический вряд ли найдется такой язык. Поэтому ваша попытка сохранить букву **ш** из-за одного слова *кеше*, тем более фонетико-морфологический не оправданного, сами подумайте, даже при вашей запредельной симпатий к кириллице, уместна ли.

25. В артикуляционной базе казахского (тюркского) языка отсутствует гортанное произношение типа **h** как в арабо-персидском языке и заднеязычное щелинное произношение типа **x** (и, вообще, в казахском языке нет заднеязычных согласных) как в русском языке. Следовательно, для носителей казахского (тюркского) языка гортанное произношение **h** не является естественно-реальным звуком (отдельные индивиды воспитанные на истинных традициях арабского языка исключение) и заднеязычное произношение **x** не является естественно-реальным звуком (отдельные индивиды воспитанные на истинных традициях русского языка исключение), поэтому они будут вынуждены его заменить с близким по перцептивному эффекту звуком из родного языка. Для этого место образования данных арабо-казахских и русско-казахских звуков, по возможности, должны быть близкими. Таким звуком в казахском (тюркском) языке является увулярное смычное (щелинное) ненапряженное **q/(x)**. Однако зрительный обман у носителей языка на **h** и **x** остается, отсюда и заключения якобы казахи (тюрки) произносят гортанный и заднеязычный звуки, которые по Джусупову являются высоким стилем казахской речи (стр.56), несмотря на отсутствие артикуляционной обеспеченности (нулевое присутствие гортанной и заднеязычной артикуляции).

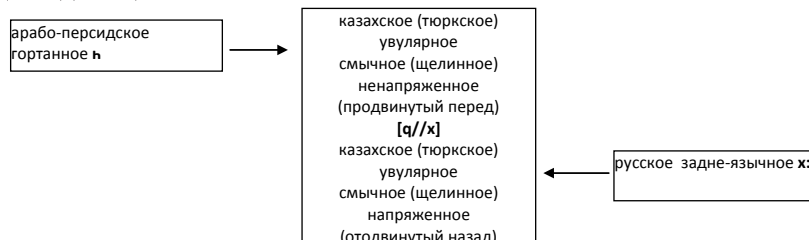
Таким образом:

– в артикуляционной базе казахского (в целом, всего тюркского) языка нет гортанного согласного звука как арабо-персидское **h**, который в казахском языке ассимилятивно реализуется как увулярное смычное/(щелинное) ненапряженное **[q/(x)]**, т.е. *продвинутой вперед* артикуляцией;

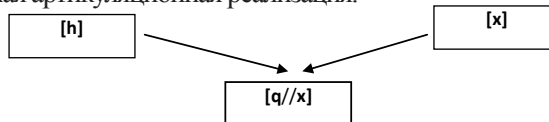
– в артикуляционной базе казахского (в целом, всего тюркского) языка нет заднеязычного согласного звука как русское **x**, который в казахском языке ассимилятивно реализуется как увулярное смычное/(щелинное) напряженное **[q/(x)]**, т.е. *отодвинутой назад* артикуляцией.

Оказалось, что артикуляционная адаптация гортанного **h** и заднеязычного **x** происходит на основе единого для обеих заимствованных букв (!) (звуков) в виде увулярного **[q/(x)]**, в первом случае путем продвинутости вперед от гортанного мес-та образования к увулярному месту образования, во втором – путем отодвинутости назад от заднеязычного места образования к увулярному месту образования. В механизмах адаптации ничего сверх естественного (арабско-русского) и высоко стильного нет и не может быть. Оба варианта **[q/(x)]**, как увулярный смычный [maqambet/qaqarman], так и увулярный щелевой [makhambet/qakharman] в интервокальной позиции – естественная реализация в потоке речи.

Модель адаптации **h/x** в казахском языке

Процесс можно смоделировать, как для арабо-персидского, так и русского вариантов соответствует единая артикуляционная реализация.

Модель является фонетически безупречной. Другого объяснения не существует.

Написание в начале слова щелевого **x** [**kh**] **хабар** [**khabar**], **хат** [**khat**] и др. является искусственно традиционным (для их произнесения нужна артикуляционная подготовка как иностранного звука), так как в казахском языке в анлаутной позиции щелевые варианты [**q**], [**k**] отсутствуют: **қабар** [**qabar**], **қат** [**qat**]. Реальную смычную реализацию [**q**] в начале слова нельзя пренебрежительно (любой языковой факт требует к себе уважительного отношения) относит к «разговорному стилю» и противопоставлять к абстрактному «высокому стилю». Это является неловкой попыткой выхода из теоретического тупика. «Высоко стильное» произношение букв (а не звуков) [**h**], [**x**] требует предварительной сознательной артикуляционной подготовки, в результате нарушается произносительный автоматизм казахской речи. Как известно, такое артикуляционное поведение носителя языка наблюдается при постановке артикуляции звуков иностранных языков.

Слов с искусственной орфографией *буквами* **h**, **x** в казахском языке всего несколько (русские заимствования не в счет), что является дополнительным свидетельством о не типичности для казахской речи.

26. Далее миниответы.

26.1. «...в самой сути смены письма нет и не может быть других (не графических) целей...» (стр.45) — если бы целью было только смена графики, то вы отчасти правы, а когда имеются в виду *реформа казахского письма*, то все ваши графические «умозаключения» несостоятельны.

26.2. Трудности (стр.45) перехода, да они есть и немалые. Все зависит от научной и учебно-методической организации реформы казахского письма. А преодолеть трудности вашего «графического» вмешательства — тут придется попотеть. . . Однако, *«шегірткеден қорыққан егін екпейді»* (на русский язык не переводится).

26.3. «Сингармоническое звучание казахского слова не зависит от типа графики» (стр.49). Еще как зависит, например, кириллическое **и** всегда мягкий монофтонг [**i**] как в русском языке и никогда не фонетический дифтонг *ий* [**iy**] как в казахском языке или кириллическое **у** в любой позиций гласный [**u**] как в русском языке и никогда не согласный [**w**] как в казахском языке. Следовательно,

– русская буква **и** всегда и в любой позиций будет «диктовать» свою мягкость;

– русская буква **у** всегда и в любой позиций будет «диктовать» свою гласную перцепцию,

этим создавая учебно-методические и иные проблемы в казахском языке.

26.4. «...нельзя... заниматься «этническими чистками» (стр.58). Слава богу, что вы меня не обвиняете в «геноциде букв».

Вот наваши «этнические чистки» ответ А.Байтұрсынова, давайте почитаем: *«Қазақтың төл дыбыстарын түгендеп, соған лайықтап таңба санын ықшамдау А.Байтұрсынұлынан басталған болатын. Сол кезде таңба санын қорғап Ахаңның «жағасынан алғандар» болған. Оларға Ахаң «таңбаларды қысқартып, артығын борышыма берейін деп отырған жоқпын» деген екен. Мен де 42-ні қысқартып, 26 (28)-ға түсіргенде, профессор мырза, артық таңбаларды иеленіп кетейін деп отырған жоқпын».*

26.5. Совершенно верно, но в первую очередь вам самим, «Следует опираться на внутреннюю (прежде всего) и внешнюю суть языка, речи, письма как постоянных категорий» (стр.80), от которых, судя по каждой строке вашей книжки, сами, что касается казахского языка, безнадежно далеки. Следовательно, с вашей стороны *«делайте как Я»* не пройдет.

26.6. «Что же касается написания слова ми... к которому А. Джунисбеков многократно обращается, так это ведь правило орфографии, а не принцип графики» (стр.96). (Да, я к этому примеру часто обращаюсь, потому что он является наиболее типичным и показательным). Дорогой профессор, какая лингвистическая или учебно-методическая нужда была (кроме политико-идеологической) вместо прежнего естественного написания слова ввести разрушающий естественный произносительный облик слова знак. В учебно-методическом плане еще хуже: трагикомически пришлось развести слова путем принятия правил-исключений *тый-ти, сый-си*. Слов с такими исключениями и абсурдными правилами чтения в казахском языке тысячи. Такое состояние орфографии вас как «методиста», может быть, устраивает, а нас нет. А в чем наша некомпетентность, если путем реформы казахского письма стараемся избавиться от такой абсурдной орфографии, оптимизировать учебно-методический процесс и *кое-кому открыть глаза на казахскую лингвистическую истину*. Вы крайне негативны, когда хотите оставить нас и дальше под кириллическим колпаком..., тогда как весь мир (**русские** не исключение) уяснил себе, мировое информационное пространство начало и будет «говорить» только на латинице. Опоздавшему не позавидуешь.

Дальше продолжать нет смысла.

Любой (точнее – все) ваш «фонологический» тезис не находит объективно-го и справедливого исследовательского подтверждения в рамках фактов казахского языка. Это все кириллический самообман, сами верьте и возвышайтесь, никто вам не будет мешать. А мы не верим в силу объективных фактов казахского языка.

Реформа казахского письма: если бы не было бы той ультра реформы, то,

– не было бы вашей нынешней ультра книжки;

– не было бы вашего нынешнего ультра восторга;

– не было бы всех ваших «лингво-лингводидактико-методико» судебных решений;

– не было бы много чего (и кого), что мешают нам спокойно жить и существовать.

СИНГАРМОЛОГИЯ. Теория в науке – вечный процесс, у которого нет начала и нет конца, у него есть только продолжение. Следовательно, теория не имеет завершения – или постоянно обновляется, или неожиданно и ниоткуда появляется.

Практика в науке – прерывистый процесс, цепь исследовательских результатов завершается там где получен результат и пауза до следующего результата.

Современная теоретическая фонетика казахского (тюркского) языка ждет:

– или обновления, поскольку «европацентризм» не решил кардинальные (и элементарные) проблемы тюркской фонетики или ввел в заблуждение, так как принципы и средства фонологического анализа акцентных (асингармонических) языков были перенесены на сингармонические (анакцентные) языки;

– или появления новых сингармонических усилий, где в результате сингармологических исследований устройство казахской (тюркской) фонетики предстанет в совершенно новом, непривычном для индоевропеистики, виде.

Современная практическая фонетика казахского (тюркского) языка получит реальную картину органично присущего казахскому (тюркскому) языку звукового строя.

Научно-теоретические и учебно-методические негативы в современной казахской (тюркской) фонетике заставляют критический взгляд на теоретико-практические «неоспоримые» стандарты «европацентристики» в тюркологии.

Надо полагать, что, как бы это не выглядело дерзко, необходимость по новому осмыслить как теорию, так практику анализа тюркской фонетики назрела. И начинать это надо с казахской фонетики.

Если раздел фонетики изучающий ударение называется акцентологией, то по аналогии раздел изучающий словесный тон должен называться тонологией, а раздел изучающий словесный сингармонизм – сингармо[но]логией. Получается система разделов фонетики изучающих словесные просодии различных языков одного уровня с акцентологией.

Объединяющим все три системы словесных просодик разделом фонетики будет, естественно, просодология (Рисунок 1). Поскольку просодология находится на один уровень выше акцентологии, то они не могут быть синонимами, как это, можно сказать, ошибочно принято в европацентристике.

Просодология как раздел фонетики изучает общую систему словесных просодик, тогда как частные вопросы изучаются соответствующими одного уровня словесными просодиками: акцентология - словесное ударение в флективных языках, тонология - тональные уровни слов в слоговых языках, сингармология - политембральные характеристики слов в агглютинативных языках.

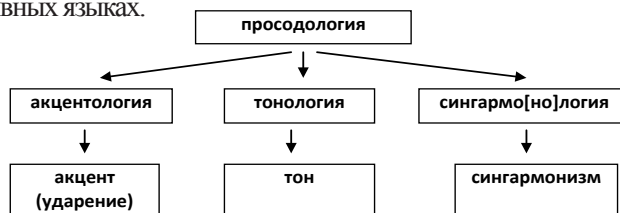

Рисунок 1. Полная система просодических единиц

Система просодологии дифференцированно объединяет функциональные единицы словесного уровня, оптимально отражая типологические различия различных родственных групп языков мира.

СЕГМЕНТОЛОГИЯ. На общefonетическом уровне необходимо пересмотреть структуру сегментной фонетики.

Так как «фонология – раздел лингвистики, исследующий фонемы и различительные признаки фонем», то становится ясным, что она не относится к уже общепризнанным тонемам в слоговых языках и, еще неизвестным широкому кругу фонетистов, предложенным нами сингемам в сингармонических языках. Другими словами, если учесть принципиальное лингвистическое (типологическое) различие фонемы, то тонема и сингема не могут быть объектом исследования для фонологии.

Итак, во всех лингвистических словарях и трудах ясно сказано, что фонология изучает фонему, а что тогда изучает тонема и сингема?

Фонема, тонема и сингема фонологические единицы одного уровня, но свойственными только каждому из них типологически функциональными характеристиками (Рисунок 2).

В результате получается система одного уровня единицами которой являются фонология/фонемология, тонология/тонемология и сингармология/сингемология. Ясно, что фонология не может быть объединяющим фактором равных по себе лингвистических единиц. Следовательно, необходим раздел науки более высокого уровня, чем фонология, таким разделом фонетики, который изучает вышеприведенную систему является сегментология (Рисунок 3).

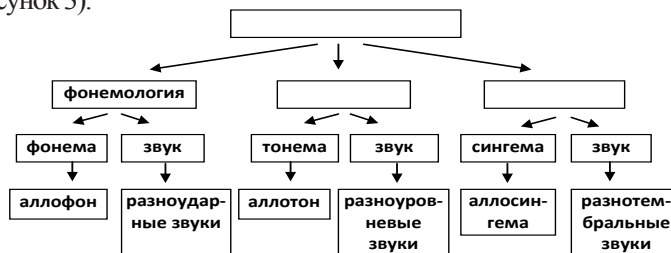

Рисунок 2. Неполная структура сегментологии

Система сегментологии дифференцированно объединяет фонологические, тонемологические и сингармологические единицы минимального уровня, оптимально отражая типологические различия различных родственных групп языков мира (Рисунок 4).

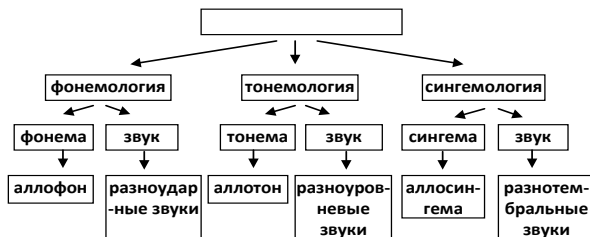

Рисунок 3. Полуполная структура сегментологии

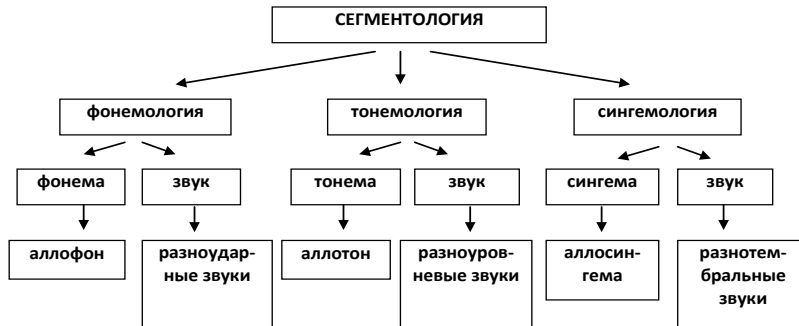

Рисунок 4. Полная структура сегментологии

Таким образом, минимальной линейно неделимой единицей в тюркских (казахском) языках является *сингема* (в противоположность *фонеме* и *тонеме*), а вариантами реализации являются *аллосингемы* (в противоположность *аллофонам* и *аллотонам*) (Рисунок 5).

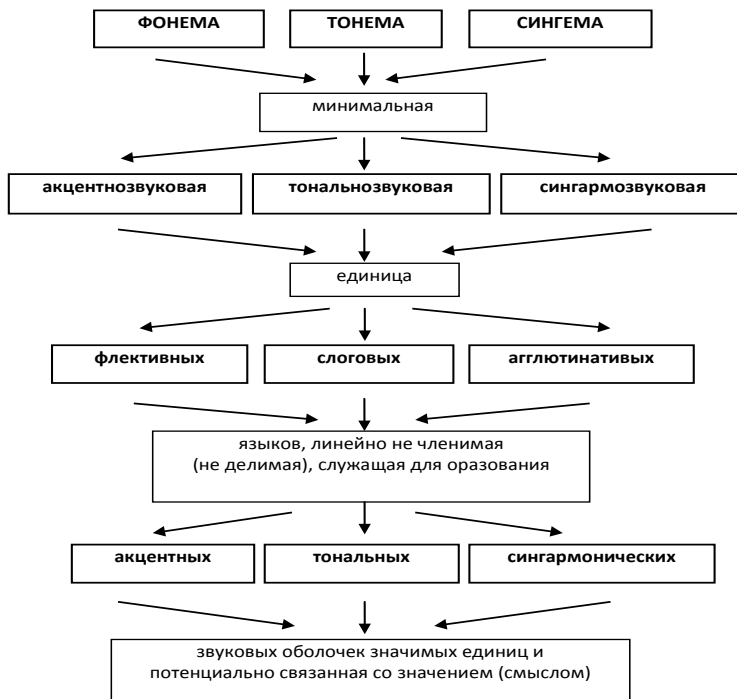

Рисунок 5. Дифференцированно-объединительная схема минимальных сегментных единиц языков мира

На примере казахского языка это выглядит так:

В казахском языке 3 гласных сингем и 17 согласных сингем, всего 20 сингем:

Широкая гласная сингема состоит из двух аллосингем: [a, ä];

Узкая гласная сингема состоит из четырех аллосингем: [i, i̇, u, ü];

Дифтонговая сингема состоит из трех аллосингем: [e, o, ö].

Всего 9 гласных аллосингем. То, что в традиционной фонетике определялось как девять гласных «фонем», на самом деле это – девять гласных аллосингем.

В тюркских (сингармонических) языках каждый согласный – это система, состоящая из четырёх сингармозвуков, которые, кроме общих артикуляционных характеристик, присущих данному согласному, имеют взаимоисключающие сингармонические артикуляционно-перцептивные характеристики. Следовательно, каждая согласная сингема состоит из четырёх аллосингем. Для казахского языка это – всего 66 согласных аллосингем (согласная сингема [w], естественно, не имеет неогубленных аллосингем).

Следовательно в казахском языке имеются 75 (9 гласных + 66 согласных аллосингем) сингармонических звуков (таблица 1). Попутно отметим, что ассимилятивный состав звуков казахского языка составляет 152 аллосингем. Любое казахское сингармоническое слово образуется (составляется) из комбинации этих аллосингем.

Сингармологический дифференциальный признак противопоставления твердых/мягких, а также огубленных/неогубленных сингем в тюркских языках обусловлен не свойством отдельных гласных и согласных звуков, а свойством целого тюркского слова (слога), это тот фундамент, на который должны опираться сингармологические и фонетические исследования звукового строя тюркских языков. Любое исследование, которое не опирается на сингармоническую просодию слова, не учитывает её специфики, не может адекватно раскрыть природу тюркского звука, слога и слова. Любой из этих сегментов приобретает лингвистическое осмысление только в том случае, если будет проведено в сингармонической связи в составе слова.

Система сингармонических диакритических знаков:

∅ – отсутствие знака означает *неогубленный твердый* тембр;

[°] – знак означает *неогубленный мягкий* тембр;

[ᵒ] – знак означает *огубленный твердый* тембр;

[ᵑ] – знак означает *огубленный мягкий* тембр.

a	i	...	p	b	m	t	d	n	q	ḡ	ḡ	s	z	r	ᶤ	j	l	y	...
ä	i̇	e	p°	b°	m°	t°	d°	n°	k°	ḡ°	ḡ°	s°	z°	r°	ᶤ°	j°	l°	y°	...
...	u	o	pᵒ	bᵒ	mᵒ	tᵒ	dᵒ	nᵒ	qᵒ	ḡᵒ	ḡᵒ	sᵒ	zᵒ	rᵒ	ᶤᵒ	jᵒ	lᵒ	yᵒ	w
...	ü	ö	pᵑ	bᵑ	mᵑ	tᵑ	dᵑ	nᵑ	kᵑ	ḡᵑ	ḡᵑ	sᵑ	zᵑ	rᵑ	ᶤᵑ	jᵑ	lᵑ	yᵑ	wᵑ

Таблица 1. Сводная таблица сингем (выделены жирным шрифтом как основной вариант) и аллосингем в казахском языке.

Примечание. *Надеемся, что таблица может послужит образцом для определения системы сингем и аллосингем и в других тюркских языках.*

Закключение. *Под сингармонизмом следует понимать однородную тембральную организацию всех звуков, как гласных, так и согласных, составляющих замкнутый фонетический облик (слова) в целом.* Сингармонизм – своеобразный результат коартикуляции по горизонтальному положению языка и по участию губ между гласными и согласными составляющих слог. Однако важно отметить, что эта коартикуляция в сингармологической системе тюркских языков является фундаментальным артикуляционно-перцептивным признаком просодии слова. С точки зрения сингармонической просодии слова *гласные* и *согласные* имеют равный сингармологический статус. Следовательно, «палатально /велярная» модификация согласных зависит не от тембра соседнего гласного, а результат сингармопросодии всего слова.

Стало ясным, что признание минимальной языковой единицей фонемы и словесной просодией ударения справедливо не для всех языков мира.

Попутно отметим, что у Джусупова «лингвотвердые противопоставления» (ал-ол и др.) и «лингвомягкие противопоставления» (әл-әл, әл-іл и др.) «европоцентристская» копия методов противопоставления в русском языке (стр.74). Вам, дорогой профессор, кажется, что буква *л* является одинаковой фонетической позицией для всех гласных. Нет, дорогой профессор, вы опять впали в зрительный обман на букву *л*. Здесь не один звук, следовательно, не одна фонетическая позиция, как вы представляете, а цепь ассимилятивных звуков, следовательно, цепь различных фонетических позиций. Как я говорил выше, в казахском (тюркском) языке слог сингармо-ассимилятивно замкнутый артикуляционный сегмент и он не распадается на независимые друг от друга составляющие как в русском языке, чтобы можно было провести манипуляцию взаимозаменяемости (это разговор другого порядка и в другой раз). Нечего скрывать, на эту «удочку» в начале исследовательского пути мы тоже попадали.

Фонология и фонетика находятся в тесной взаимной зависимости друг от друга. Простой пример, если студент задаст вопрос: скажите, профессор, что такое дифференциальный (фонологический) признак «открытость» или «закрытость»? Ответить можно только фонетически, т.е. артикуляционно описывая и наглядно демонстрируя положение органов речи и не иначе. В этом прямая зависимость фонологии от фонетики. Но фонологи часто грешат определяя статус (значимость) фонологии выше фонетики. Этому свидетельство ваши, уважаемый Джусупов, выступления, где пренебрежительно относитесь к результатам фонетических, в частности, артикуляционных исследований (но от этого, проще говоря, фонетике не жарко, не холодно).

Пренебрежение артикуляционной фонетикой (важного раздела самой фонетики) не достоинство, а, наоборот, исследовательская ограниченность самого исследователя, не важно кто он – фонолог или кто-то там еще. Фонолог не всегда фонетист, фонетист всегда фонолог.

Реформа казахского письма – это не забава компьютерной игры со знаками (буквами), а фундаментальное лингво-образовательное мероприятие, безусловно, с историко-перспективным подтекстом. Каждый народ имеет политико-моральное, историко-культурное право на обеспечение и сохранение уникальной фонетико-грамматической модели своего родного языка.

Казахский национальный латинский алфавит
(проект)

[a], [ə], [b], [ǰ(-g)], [d], [e], [j], [z], [y], [q(-k)],
[l], [m], [n], [ŋ], [o], [ö], [p], [r], [s],
[t], [w], [u], [ü], [ʃ], [i], [i].

За основу казахского латинского алфавита принят, предложенный пятью тюркскими республиками (государствами) общетюркский алфавит, который находится в портфеле **Международной Тюркской академии в Астане.**

Продолжение текста «Абай жолы»

Abay özinen ülken kisiniñ qorıqqanına qattı ırza edi. Jumabaydıñ nege aşuwlğanın uǵıp tur. Qoñır jüzi qızarıp, tömen qarap qısıla küle berip, börkin aynaldıra bastadı. Kәdimgi “jolbasar” urılarşa şapan-börkin aynaldırıp kiyip, murını men awızın qızıl oramalmen tañıp alıp, Jumabaydı quwǵanda taǵı sol urılarşa “dawsımdı tañıtpaymın” dep, mıñqıldap söylep buyırıp bergен. Baytas qorıqsa, qorıqpa da sır aldırған жоқ.

Правильная орфография обеспечивает правильную – звуковую, тембральную, слоговую, морфемную, ритмическую – линейную последовательность букв (знаков). Получаем во всех отношениях «ладкую» структуру текста, которая естественно отражает казахскую речь. Никаких привнесенных правил или исключений из правил. **ЭТО БУДЕТ РЕЗУЛЬТАТОМ «РЕФОРМЫ КАЗАХСКОГО ПИСЬМА».**

МРНТИ 16.31.41

А.Қ. Жұмабекова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
филология ғылымдарының докторы, профессор

РЕФЕРАТТЫҚ ЖӘНЕ АННОТАЦИЯЛЫҚ АУДАРМА ТУРАЛЫ

Аннотация. Мақалада ресми-іскери аударманың негізгі түрлері – аннотациялық және реферативті аударма түрлері талданады. Аударманың осы түрінің мәтіндеріне қойылатын талаптарға сипаттама беріледі; аннотациялық пен реферативті аударманың түрлерін және шағын түрлерін аударушылардың жұмыс істеу кезеңдері көрсетіледі; аударманың нақты мысалдары келтіріледі.

Тірек сөздер: ресми - іскерлік стиль, аннотациялық және реферативті аударма, құжат, іс-қағаздары, мәтін, аудармашы, талап.

А.К. Жумабекова

Казахский национальный университет имени Абая,
доктор филологических наук, профессор

О РЕФЕРАТИВНОМ И АННОТАЦИОННОМ ПЕРЕВОДАХ

Аннотация. В статье анализируются основные виды официально-делового перевода – аннотационный и реферативный перевод. Описываются требования, предъявляемые к текстам этого типа; раскрываются этапы работы переводчиков над видами и подвидами аннотационного и реферативного перевода; приводятся конкретные примеры переводов.

Ключевые слова: официально-деловой стиль, аннотационный и реферативный перевод, документ, деловые бумаги, текст, переводчик, требование.

A.Q.Zhumabekova

Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
doctor of philological sciences, professor

ABOUT REFERENCE AND ANNOTATION TRANSLATIONS

Annotation. The article analyzes the main types of official-business translation - annotation and reference translation. The requirements for this type of texts are described; the stages of translators' work at species and subspecies of annotation and abstract translation are revealed; the specific examples of translations are given.

Keywords: official style, annotation and reference translation, document, business papers, text, translator, claim.

Аудармашы-маманға шет тілінде жазылған арнайы әдебиетке (негізінен, ғылыми-техникалық мәтіндерге) реферат және аннотация жаза білу өте маңызды. Шетел тілін білмейтін тапсырыс берушіге түпнұсқаның қысқаша мазмұнын білу аса қажет.

Рефераттық аударма түпнұсқадан 5-10 есе қысқа болады. Рефераттық аудармамен жұмыс жасау барысында барлық артық ақпарат алынып тасталады.

Реферат түрлері

1. Материалдың баяндалуына қарай рефераттар *ақпараттық* (рефератконспект) және *индикативтік* (реферат-түйіндеме) болып бөлінеді.

Реферат-конспектте түпнұсқаның негізгі мәселелері жалпылама түрде беріледі.

Реферат-түйіндеме анағұрлым қысқа. Ол реферат-конспектпен салыстырғанда жалпылаудың жоғары дәрежесін қажет етеді.

2. Рәсімделуі мен қабылдануы бойынша рефераттар *жазбаша* және *ауызша* бола алады.

3. Дереккөздердің қамтылу дәрежесі бойынша рефераттар *монографиялық*, *жинақтық*, *таңдамалы және шолу* рефераттары болып бөлінеді.

Монографиялық реферат бір ғана дереккөзге (материалға) сүйеніп жазылады, *жинақтық реферат* – бірнеше мақалалар, кітаптар мен құжаттарды пайдалану арқылы болса, *шолу реферат* – арнайы тақырып немесе бағыт бойынша қысқа шолу ретінде жазылады; *таңдамалы реферат* – жеке тараулар, бөлімдер немесе материал бойынша жазылады.

Рефераттық аудармамен жұмыс жасау кезеңдері:

1) түпнұсқамен алғашқы танысу (тақырап, жоспар, суреттер, суретасты жазуларын зерделеу, мәтін мазмұнына қатысты ұсыныстар);

2) көз жүгіртіп оқып шығу;

3) мазмұнын болжау;

4) мәтінді екінші рет егжей-тегжейлі оқып шығу; берілген салада арнайы әдебиеттерді қарау;

5) мәтінді белгілеу (мәтіннің алынып тасталынатын бөліктері тік жақшаға алынады);

6) жақша сыртында қалған мәтінді оқу; байланыспайтын бөліктерін жою;

7) түпнұсқа мәтінінің жақша сыртында қалған бөлігін толықтай жазбаша аудару.

Реферат жазуға қажетті біліктер:

– мәтін құрастыру тәсілдерін, мақала жазу жоспарын білу (кіріспедегі мәселенің тарихы, тәжірибеге негіздеме, тәжірибе сипаттамасы, нәтижелері, қорытынды);

– мәтінді жалпылай зерттеу барысында мәтіннің мазмұнын алдын ала болжай ала білу.

Рефераттың елеулі және ерекше сипаттамасы ол – ақпараттылық. Басқа құжаттардың ешбір түрі бастапқы мәтіннің мазмұнын толық аша алмайды. Рефераттың дәл осы ерекшелігі бастапқы құжаттарды оқуға кететін уақытты 90 %-ға дейін үнемдеуге мүмкіндік береді.

Рефераттардың көлемі:

Индикативті рефераттардың орташа көлемі кемінде 500 баспа белгісі, ақпараттық рефераттар – 1000 баспа белгісі, шолу рефераттары – 2500-10000 баспа белгісі болады.

Реферат жазу бастапқы құжатты мағыналық қысқарту, яғни компрессия болып табылады.

Компрессия дегеніміз бұл:

• негізгісі мен бастысын бөліп көрсету;

• осы басты мәселені қысқаша баяндау.

Осылайша, бастапқы мәтінді қысқартудың екі жолы бар:

1) мардымсыз бөліктерін алып тастау;

2) басты ойды қысқаша жаңа түрге өзгерту.

Реферат кең ауқымды контексте ойдың логикалық даму заңдылықтары бойынша туған жаңа мәтін болып табылады, мысалы:

Бастапқы мәтін (орыс тілінде)	Реферат (ағылшын тілінде)	Реферат (қазақ тілінде)
1. Если нагреть фосфор без доступа воздуха, то через некоторое время его свойства резко изменятся: фосфор приобретает красно-фиолетовый цвет, перестает светиться в темноте, делается неядовитым и не самовоспламеняется на воздухе.	Describes the changes in the properties of phosphorus when heated without access air.	Ауасыз қыздырғандағы фосфор қасиеттерінің өзгеруі сипатталады.
2. Метод радиоиммунных исследований имеет серьезные преимущества перед другими методами: во-первых, все исследования ведутся без введения большому радиоактивных препаратов, во-вторых, его чувствительность в сотни раз выше, чем химических методов, и, наконец, точность результатов намного превосходит биохимические и химические методы анализа.	Outlines the advantages of radioimmunoassay studies over other methods .	Радиоиммундық зерттеу әдістерінің басқа әдістерден артықшылықтары жазылады.
3. Экономико-географические исследования имеют исключительное значение для развития сети национальных парков.	Emphasizes the importance of economic-geographical research for the development of a network of national parks.	Экономика-географиялық зерттеулердің ұлттық парк жүйесін дамытудағы маңызы баса айтылады.

Аннотация (андатпа) дегеніміз – таза ақпараттық мақсаттағы барынша ықшамдалған материалдың сипаттамасы. Аннотация реферат сияқты материалды өзімен алмастыра алмайды. Ол оқырманға кітаптың немесе мақаланың тек жалпы мазмұнын ғана береді. Аннотация жазу шеберлігі мәтіндегі ең маңыздысы мен бастысын дұрыс анықтай алуда.

Бастапқы құжаттың жалпы жоспарының көмегімен аннотация жазу оңайға түседі. Мазмұндаманы барынша ықшамдау үшін жоспардың негізгі тұжырымдамаларын біріктіру жолымен мүмкіндігінше ең аз тармақтарға келтіру керек.

Аннотацияның көлемі – 500 баспа белгілері. Анықтамалық (сипаттама) аннотациялардың көлемі 800-1000 баспа белгілерінен аспауы тиіс.

Аннотацияда түпнұсқаның негізгі үзінділері қолданылмайды, аннотация авторының тұжырымдамалары ғана беріледі. Аннотация лексикасы етістіктерден гөрі есім сөздердің және нақты зат есімдерден гөрі абстрактілі зат есімдердің көп болуымен, салыстырмалы тұйықтылығымен және лексикалық құрамының бірыңғайлығымен ерекшеленеді.

Аннотациялық аударманың түрлері

Аннотациялардың екі түрі болады: сипаттама және реферативті.

Сипаттама аннотациялық аударма материалдың мазмұнын ашпай, тек сипаттамасын береді. Көбінесе сипаттама аннотация потенциалды оқырман ақпарат алуы үшін аннотацияланатын мақала немесе кітап жоспарының жалпылама тұжырымдамалары болып табылатын атаулы сөйлемдерден тұрады. Сипаттама аннотация кітаптың басында беріледі және шығу мәліметтерінен басталады. Сондықтан дайын аннотацияны орыс тілінен қазақшаға аудару беруге болады, мысалы:

Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь – 3-е изд., перераб. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 320 с.

Сөздік 224 ақпарат көздерінен алынған 2028 сөздік мақаладан тұратын ақпараттық құрал болып табылады. Ақпарат құралы аударматану мәселесімен айналысатын барлық оқырмандарға арналған.

Өкінішке орай, аннотациясы дұрыс берілмеген немесе мүлдем аннотациясыз кітап-

тар бар.

Реферативті аннотациялық аудармада материалдың құрылымы беріледі, яғни материалдың бір-бірімен байланысқан, барынша ықшамдалған түрі беріледі. Негізінен реферативті аннотация оқырманды еліктіру мақсатымен басылымның мұқабасына қойылады, алайда басылымдар мен мақалалар бойынша ақпараттық мақсатта да құрылуы мүмкін.

Кең көлемді материалды қамтитын шолу рефераттары жеке мақалалар немесе кітаптарға жазылған, ішкі және сыртқы байланыс үшін белгілі бір реттілікпен орналасқан сипаттама және реферативті аннотациялардан тұратынын айта кеткен жөн.

Рефераттар, баяндамалар және ғылыми жұмыстарды жазу барысында ешбір жағдайда плагиатқа (дереккөздерді көрсетпей, басқа біреулердің мәтіндерін пайдалану) жол бермеу керектігін есте сақтау керек.

Ғылымда бұл этикалық сипаттағы маңызды мәселе; оған қоса жұмыста плагиаттың анықталуы ғылыми дәрежеден айырылуға әкеп соғады. Басты қиындығы сол, ғылыми жұмыс жазу барысында бұрынғы зерттеушілердің ойларына сүйенбеу мүмкін емес. Алайда белгілі бір мәселенің шешімі ретінде жаңа тәсіл ұсынылса, бұл плагиат болып саналмайды.

Жас зерттеушілерге ғылыми жұмыстарында өзінің және біреудің ойлары мен ұсыныстарын бөліп көрсету, түпнұсқа мәтінін дұрыс дәйексөз келтіріп, өз сөзімен айта білу өте маңызды. Көптілді тұлғаларға, барлық тілдегі ғылыми мәтіндерде қолданылатын тілдік клишелер мен грамматикалық құрылымдарды білу керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Алимов В.В. Теория перевода. Перевод в сфере профессиональной коммуникации. 4-е изд., испр. М.: Эдиториал УРСС, 2006. С. 26-27.

[2] Белкина Л.В. Научно-технический перевод. Владимир: Владимир. Политехн. ин-т, 1993. С. 42-46.

[3] Жұмабекова А.Қ., Жұмашева Г.А. Аударма терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: ИП Уатханов, 2012. С. 61-65.

В.Г.Салагаев

Профессор университета «Туран», кандидат филологических наук

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ РИТОРИКА В ВУЗЕ

Аннотация. В статье рассматривается содержательный аспект компетентности, выделяются разновидности профессиональных риторик: политическое и дипломатическое красноречие, деловая и военная речь, академическое, правовое (судебное) красноречие, массовые коммуникации, духовное красноречие и др. При этом разновидности риторик включают в себя систему жанров. Совокупность жанров общения, которыми профессионально должно владеть будущее должностное лицо, составляет основу его коммуникативной компетенции. Выводы статьи могут быть использованы при формировании типовых и рабочих планов вузовских специальностей.

В вузе или колледже необходимо формировать и развивать коммуникативную компетентность будущих специалистов, их способность и умение вести общегражданский и профессиональный диалог.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, профессиональная риторика, система жанров, цели общения, логика и образ, точность, логичность, чистота и выразительность речи.

В.Г.Салагаев

«Туран» университетінің профессоры, филология ғылымдарының кандидаты

ЖОО-ДАҒЫ КӘСІБИ РИТОРИКА

Аннотация. Мақалада күзiреттiлiктiң мазмұндық аспектiсi қарастырылады, кәсiби шешендiктiң келесiдей түрлерi айқындалады: саяси және дипломатиялық шешендiк, iскерлiк және әскери сөйлеу, академиялық, құқықтық (сот) шешендiк, бұқаралық коммуникация, рухани шешендiк және т.б. Сонымен бiрге риториканың түрлерi өз iшiнде жанрлар жүйесiн қамтиды. Болашақ лауазымды тұлғаның кәсiби түрде меңгеруi қажеттi қарым-қатынас жанрларының жиынтығы оның коммуникативтiк күзiреттiлiгiнiң негiзiн құрайды. Мақаланың тұжырымдары жоғары оқу орындары мамандықтарының типтiк және жұмыс жоспарларын қалыптастыруда қолданыла алады.

ЖОО мен колледжде болашақ мамандардың коммуникативтiк күзiреттiлiгiн қалыптастырып, дамыту қажет. Олардың жалпы азаматтық және кәсiби тақырыптарда диалог жүргiзу қабiлеттерiн шындау керек.

Тiрек сөздер: коммуникативтiк күзiреттiлiк, кәсiби риторика, жанрлар жүйесi, қарым-қатынас мақсаты, логика мен образ, дәлдiк, қисындылық, сөйлеу амалдарының тазалығы мен көркемдiгi.

V.G.Salagaev

Professor of the University «Turan», Candidate of philological sciences

PROFESSIONAL RHETORIC IN HIGH SCHOOLS

Annatation. The article considers the content aspect of competence, identifies the types of professional eloquence: political and diplomatic eloquence, business and military speech, academic, legal (judicial) eloquence, mass communication, spiritual eloquence, etc. At the same time, the variety of rhetoric includes a system of genres. The set of communication genres that a future official should possess professionally is the basis of his / her communicative competence. The conclusions of the article can be used in the formation of standard and working plans of university specialties.

It is necessary to develop communicative competence of the future specialists in colleges and high schools, their ability to conduct everyday and professional dialogues.

Keywords: communicative competence, professional rhetoric, system of genres, aims of communication, logics and image, accuracy, consistence, cleanness and expressive-ness of speech.

Качество подготовки специалиста в современных условиях понимается как достижение образовательных результатов в виде сформированных ключевых компетентностей:

- информационная компетентность (знание предмета);
- коммуникативная компетентность (умение писать тексты и вести диалог);
- компетентность в решении профессиональных проблем.

Умение публично выступать, дискутировать, организованно и эффективно вести переговоры, составлять документы – все эти и другие разновидности коммуникации по советской еще традиции исключаются из стандартных учебных планов специальностей. Способность выпускника и его готовность вести эффективное речевое взаимодействие как бы сами собой разумеются. Между тем практика показывает, что выпускники не владеют убеждающим и влиятельным словом, не умеют писать профессиональные тексты. Выход один – этому надо учить. Дисциплина, которая поможет будущему специалисту вести результативное профессиональное и личное общение, называется риторикой. Проблема заключается в том, какой объем знаний предмета нужен будущему специалисту и какие именно умения необходимы и достаточны ему для успешной работы.

Существует старая традиция делить риторику – учение о речевой деятельности на общую и частную. Общая риторика рассматривает систему базовых понятий и принципиальные позиции коммуникативного взаимодействия: правила общения в социуме (этнос), знания, ценности, опыт, способности и энергетику языковой личности (пафос), технику логико-языковой аргументации и этико-психологического убеждения (логос) [1]. Знание этих принципов и алгоритмов, некоторый опыт общения в гражданском социуме студенты могут приобрести в курсе «Общая риторика», или проще «Риторика». Владение жанрами устных коммуникаций и умения документального взаимодействия во внутренней и внешней среде фирмы студенты могут получить в профессиональных практических курсах, которые могут называться «Бизнес-риторика», «Практическая риторика», «Педагогическая риторика», «Риторика для юристов» и подобное [2,3,4]. Кстати скажем, что лучше всего такие спецкурсы могли бы разработать и вести филологи, так как словесность – предмет их забот.

Частная риторика (как учение и практика) опирается на специфические условия общения в разных средах и своеобразные правила его ведения, совокупность требований к людям разных сферах деятельности и правилам информационного влияния в корпоративной и внешней среде (PR). Современная филология выделяет такие частные разновидности риторики:

1. *Речи политические:* парламентские слушания и дебаты, пропаганда, агитация, круглые столы, конференции лозунги и призывы, речи лидеров на политических собраниях, жанры политических СМИ и др.;

2. *Дипломатическое общение*: этикетные протокольные жанры, переговоры и переписка, консульская документация, конференции и др.;

3. *Деловая речь*: деловые переговоры с заключением и оформлением сделок, совещания, телефонные контакты, учредительные, организационные, распорядительные документы, внутренняя и внешняя переписка и др.[5];

4. *Военное красноречие*: воинские уставы и наставления, боевой призыв, боевой приказ, штабная переписка, ГП/ и радиосвязь на учениях и в боевых условиях и др.;

5. *Академическое красноречие*. Оно состоит, во-первых, из *преподавательских жанров*: лекции и циклы лекций, учебные курсы, разработки семинарских, практических и лабораторных занятий, руководство учебными дискуссиями, доклады, научные и методические статьи, учебные пособия. *Студенты* используют такие жанры: конспекты, рефераты, семинарские сообщения и дискуссии, лабораторные исследования, курсовые и дипломные работы и др.[6];

6. *Педагогическое общение* в школе: планы по дисциплинам (перспективные и поурочные), урок, устные рассказы детей, их письменные сочинения, детские дискуссии и литературное творчество и др.;

7. *Правовое общение, судебное красноречие*: тексты законов и кодексов, допрос, свидетельские показания, юридические консультации, судебные слушания, речи обвинения и защиты, их прения и др.;

8. *Духовно-нравственное красноречие*: канонические тексты (для христиан - Библия и Евангелие), сочинения отцов церкви, житийная литература, проповеди, беседы с верующими, исповедь, молитва, курсы богословия, богословские диспуты и др.;

9. *Бытовое общение*: дружеская беседа и спор, семейные беседы, неофициальные контакты на работе, телефонный диалог, частная переписка и др.;

10. *Массовые коммуникации: телевидение, радио, печатная и интернет-журналистика* со всеми жанровыми подробностями внутри каждой разновидности;

11. *Диалоги с самим собой*: мысленная подготовка к письменному или устному высказыванию, чтение «про себя» с критической или позитивной оценкой, споры с «alter ego», внутреннее планирование и репетиции и др.[7].

Для частной риторики более приемлем термин «профессиональная», так как она касается разных областей жизни и связана с деятельностью людей разных профессий и должностей. К тому же термин имеет большую объясняющую силу. При этом профессиональная риторика теоретически обобщает опыт конкретной культурно-языковой среды и учит практике общения по тем нормам, которые в ней сложились к настоящему моменту. Отсюда как раз и следует, что готовя студентов и магистрантов к профессиональной деятельности, вуз или колледж, обязан сформировать у будущих специалистов *профессиональную коммуникативную компетентность* как основу для успешной работы на соответствующих должностях.

Как видно из перечня разновидностей (который может построен на других основаниях), каждая из них делится на конкретные жанры – монологические и диалогические, свойственные автору или слушателю (читателю, воспринимающему), тематически приходящие той или иной профессиональной сфере деятельности.

Далее нам хотелось бы обратить внимание на жанровый аспект общения профессионалов. Ведь по своей должности управленец имеет дело, например, с документами учредительными, организационными, информационными, по трудоустройству и по связям с общественностью, то есть со специфической совокупностью текстов разных жанров. При этом профессионал должен стремиться к тому, чтобы создаваемые им тексты или устные выступления были влиятельными, эффективными. Это должен понимать и политик, и управленец в бизнесе, и журналист, и педагог, и маркетолог, то есть каждый, для кого *слово есть дело*.

Профессионал должен осознавать также, что человеческое мышление осуществляется в двух формах – логической и образной, и им соответствуют две разновидности познания – наука и искусство, взаимно дополняющие друг друга. В конкретных текстах логика и образ сосуществуют в разных пропорциях, одновременно выражаясь в словаре, грамматике, композиции текста. Формально-мысловое своеобразие некой совокупности однородных текстов и составляют модель (матрицу, схему, скелет) жанра. Подчеркнем, что в каждом жанре и форма, и содержание оригинальны и неразделимы. В то же время между жанрами, как и разными областями жизнедеятельности, не существует абсолютных границ.

Повседневное общение в каждой сфере профессиональной деятельности «должностного лица» складывается из последовательного применения определенных жанровых форм. Для иллюстрации возьмем служебную ситуацию «командировка». «Сценарий» *информационных действий* для достижения цели командировки складывается обычно так. Инициатива командировки может принадлежать вашему непосредственному начальнику. «Просчитав ситуацию», он *устно* объясняет вам, почему поездка необходима, что именно, в какие сроки и с каким результатом должно быть сделано. Вы уясняете себе задачи и соглашаетесь выполнить поручение. Далее ваш начальник обосновывает в *докладной записке* руководителю предприятия необходимость вашей командировки. Будущим партнерам по *электронной почте или спецсвязи* направляются проекты договора, другая информация. Издаётся *приказ*, в котором в категорической форме формулируются конкретные поручения вам, сроки командировки, денежное содержание и формы отчетности. Затем вы получаете деньги, садитесь на поезд и «отбываете в командировку». Там вы встречаетесь с нужными людьми, проводите по протокольной процедуре *устные переговоры* и заключаете выгодный обоим сторонам *договор*, оформив его по юридическим и другим правилам жанра, и едете обратно. По возвращении вы составляете письменный *отчет*, устно докладываете начальству о результатах, оформляете *авансовый (финансовый) отчет* в бухгалтерию, которая проводит окончательный денежный расчет с вами.

Как видим, общая коммуникативная ситуация - совокупность обстоятельств общения, состава его участников и правил процедуры - делится на относительно самостоятельные «микрорепизоды» с применением разных видов коммуникации.

Совокупность жанров общения, которыми должно владеть должностное лицо, составляет основу его коммуникативной компетенции. Для вузовского преподавателя – это формы общения, используемые в учебно-воспитательном процессе. Надо уметь составлять научно-методические документы: рабочие программы курсов, конспекты лекций, планы семинарских, практических и лабораторных занятий, СРС, СРСП, тесты – что составляет учебный курс. Надо уметь читать лекции, организовывать мыслительную деятельность студентов на семинаре, выстраивать лабораторные микроисследования, направлять студентов на результативное изучение источников и живой реальности.

Теперь с учетом рекомендаций общей риторики предложим алгоритм разработки профессионального текста в любом жанре.

Марк Тулий Цицерон формулировал последовательность действий оратора таким образом: 1) найти что сказать; 2) найденное расположить по порядку; 3) изложить; 4) запомнить; 5) произнести.

Эту общую схему необходимо детализировать применительно к избранному жанру.

1. Первая позиция в руководствах по риторике называется «инвенция», или «изобретение», или «формирование замысла». Этот этап включает а) поиск источников достоверной, актуальной и полной информации по теме; б) извлечения в свернутом виде данных этих источников (выписки, цитаты, конспект, резюме, табличные данные и под.), в) определение проблемных точек и выработка собственной гипотезы решения проблем; г) формулировка темы.

Этическая сторона этого этапа означает, что источникам должны доверять не только вы, но и ваши слушатели или читатели. Иначе текст не будет убедительным. Актуальной информация может также быть в разной степени для вас и вашей аудитории. Иначе она не вызовет встречного интереса – главного двигателя взаимопонимания. Необходимый и достаточный объем привлекаемых сведений и мнений также служит взаимной убежденности лектора и аудитории. Важно перед планированием и написанием текста «протестировать» будущих слушателей: их количество, возраст, осведомленность и заинтересованность, ценностные ориентиры и др.

По *целям* общение может быть:

- а) *информирующим* (для сообщения сведений и их адекватного восприятия);
- б) *аргументирующим* (для высказывания и доказательства своего мнения и изменения мнения собеседника);
- в) *агитирующим, пропагандистским* (для побуждения к каким-либо действиям, как в рекламе);
- г) *эвристическим* (для совместного нахождения истины);
- д) *эпидейктическим*, то есть *оценочным* (для выражения рациональной, эмоциональной или нравственной оценки чего-либо);
- е) *гедонистическим*, то есть *развлекательным* (для того, чтобы доставить удовольствие себе и партнерам по общению);
- ж) *поэтическим* (для создания образно-ценностной, эстетической «картины мира» и ее адекватным восприятием читателем или зрителем).

При формировании замысла весьма важна формулировка общей цели: рассказать, объяснить, доказать, поставить проблему, обсудить, выработать общую точку зрения и др. Эту цель следует конкретизировать применительно к времени, месту, составу слушателей и прочим условиям и принятым правилам общения в данной ситуации.

Цель конкретного акта коммуникации должна быть ясно осознана и сформулирована автором текста как можно точнее. Именно конкретика позволит вам держать себя в узде на всех стадиях разработки темы и во время общения.

Надо продумать также и организацию общения. Имеется в виду формирование наилучших отношений между ритором и слушателями (читателями), выбор места, времени и другое.

2. Планирование текста означает – определение его структуры, композиции, что, в свою очередь, предполагает порядок расположения аргументации. Убедительность вашего текста будет зависеть от отобранного количества и, главное, качества аргументации.

Уместно напомнить, что логически правильное доказательство состоит из *тезиса* (то, что требуется доказать), *аргументов* (истинных суждений, обосновывающих истинность тезиса) и *демонстрации* (логической связи между тезисом и аргументами). Так вот, когда говорят об аргументации, то имеют в виду именно эту *базу обоснования*, ее состав и качественные характеристики. Каковы же эти качества и свойства?

Со времен античности принято выделять естественные доказательства, называемые эвиденцией. Искусственные доказательства подразделялись на логические, этические и чувственные. Позднее логические доводы были объединены с естественными доказательствами под названием *argumentum ad rem* (аргументы к делу). Остальные искусственные доказательства стали называться *argumentum ad hominem* (аргументы к человеку). «Аргументы к делу» составляют основу доказательства, а «аргументы к человеку», к его чувственной и этической сфере, составляют арсенал воздействия на психику человека.

Естественные доказательства, в свою очередь, включают такие разновидности, как *факты, аксиомы науки и статистика, законы и общепринятые теории*.

Этические и чувственные аргументы в логическом доказательстве признаются сла-

быми. Но они могут (в зависимости от событийного и информационного контекста) приобрести силу в этической беседе или рассказе о событиях, приключениях, катастрофах и т.д.

Составляя план разумно идти от общего планирования текста к детализации. «Сначала скажите, что вы хотите сказать. Затем скажите это самое. И в заключении повторите главное», – хорошо написано в одном из риторических руководств. Собственно говоря, вводная часть текста – это (почему и о чем я намерен говорить в данной аудитории). Основная часть лекции – это логос, то есть развернутая аргументация. А пафосная часть – заключение – предлагает решение или итоговые формулировки объяснения или сообщения, то есть формулируется результат анализа.

3. Наиболее сложным является само написание текста лекции, доклада или разработки в другом жанре. К хорошему изложению предъявляется ряд общих требований. Вот основные из них: правильность, точность, логичность, чистота, богатство, выразительность, простота и краткость. Раскроем в сжатом виде смысл некоторых общественных требований к хорошей речи.

Точность – это позитивное качество речи, которое предполагает соответствие смысловой ее стороны словесному выражению.

Различается предметная точность (фактическая) и понятийная (собственно логико-речевая).

Предметная точность означает хорошее знание предмета речи, о котором я говорю. Если я искажаю факты, или просто не знаю чего-либо, или знаю мало, то ни о какой точности говорить нельзя. Речь не может быть полноценной, если я не знаю ее предмет. Поэтому-то такая точность и называется предметной. Нельзя уверенно говорить о том, чего не знаешь. Право говорит на какую-либо тему нужно завоевать упорным трудом.

Понятийная точность – это соответствие значения слова объему выражаемого в нем понятия. Значит, нужно правильно *выбирать* слова, употреблять их в тех значениях, которые закреплены за ними в современном литературном языке и отражены в толковых словарях.

Точность словоупотребления зависит от выбора слова из синонимического ряда, выбор адекватного контексту значения многозначного слова. Точность требует не смешивать паронимы, не использовать тавтологичные слова. Особенного внимания требует использования терминов: они должны быть понятны, должны прояснять сущность явления или быть распространенными в профессиональной среде.

Точность речи, таким образом, связана и с хорошим знанием предмета речи, и со знанием лексики и фразеологии языка, и правилами сочетаемости слов.

Логичность речи предполагает умение последовательно, непротиворечиво и аргументировано излагать ее содержание.

Между логикой мышления и логикой изложения существует глубокая внутренняя связь. Для того чтобы научиться говорить и писать логично, нужно научиться логично мыслить, овладеть правилами рассуждения, не допускать логических ошибок и просчетов. Но кроме этого, надо научиться так строить речь, чтобы логические связи текста были вполне понятны собеседникам или читателями. Особенно это касается научных, учебных и деловых текстов. Эта сторона доказательной речи тесно связана с формальной логикой.

Богатство речи – это и глубина мысли и чувства, и богатство лексики, и грамматическое разнообразие речи, это и богатство интонационной палитры произношения и другое.

Чистота речи – это отсутствие слов и выражений, чуждых литературному языку, чуждых этическим нормам.

Нашу речь засоряют диалектные, узкопрофессиональные, жаргонные слова, грубое просторечие и брань.

Выразительность речи позволяет усилить впечатление от сказанного, воздействовать не только на разум, но и на чувства и воображение собеседника.

Во всех этих случаях более эффективной и будет личностно окрашенная, то есть выразительная речь. При непосредственных контактах выразительность нашей речи придают голос, мимика и жестикуляция, в целом двигательное поведение, передающее наши эмоции и умонастроения.

Семантических (смысловых) способов сделать речь яркой и оригинальной достаточно много. Назовем некоторые: повторы, эпитеты, метафоры, сравнения, ирония, аллегории, гиперболы, каламбуры, риторические вопросы, восклицания и обращения и многое другое. При этом профессионал должен не только понимать их свойства и силу, но – главное – уметь уместно ими пользоваться.

Словесные образы обладают:

1) наглядностью, «картинностью», которая достигается сравнением называемых предметов или их близостью: *на сердце кошки скребут; волны безут; Уж побледнел закат румяный, / И тополи, стеснившись в ряд, / Качая тихо головою, / Как судьбы, шепчут меж собою* (Пушкин);

2) способностью передать субъективный взгляд на вещи, эмоции, оценки;

3) они дают возможность слушателю или читателю включиться в словесную игру, получив тем самым удовольствие от обращенной к нему речи. «Люди не столько слушают речь, сколько видят и чувствуют ее»;

4) достоинством словесных образов является их смысловая емкость, способность выразить «немногим многое»: *страна ликует; закат побледнел; «многоищу-мящее человеческое хотение»* (Иван Грозный);

5) словесный образ обладает внутренней энергией, интенсивностью, которая обращена к чувственным впечатлениям и ощущениям: зрительным, обонятельным, слуховым, осязательным, вкусовым.

Каждый жанр (лекция, приветствие, полемическая реплика и др.) обладает определенным соотношением логики и образности. Слушатели и читатели имеют свои жанровые представления и ожидания. С этой точки зрения они и судят об авторе, внутренне или публично спорят с ним или принимают ту «картину действительности», которую им предлагают в речи.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. *Рождественский Ю.В.* Теория риторики. М.: Добросвет, 1999. 482 с.
2. *Стернин И.А.* Практическая риторика: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Академия, 2003. 272 с.
3. *Михальская А.К.* Педагогическая риторика: история и теория: Учеб пособие. М.: Академия, 1998. 432 с.
4. *Введенская Л.А.* Риторика для юристов: Учебное пособие / Л.А. Введенская, Л.Г. Павлова. Изд. 6-е. Ростов н/Д: Феникс, 2007. 568 с.
5. *Салагаев В.Г.* Культура делового общения. Деловая риторика. Деловые документы: Учеб. пособие. Алматы: Каржы-Каражат, 2003. 232 с.
6. *Салагаев В.* Как написать диплом и диссертацию: Учебное пособие для выпускников бакалавриата и магистратуры гуманитарных специальностей. Алматы: Университет «Гуран», 2014. 320 с.
7. *Львов М.Р.* Риторика. Культура речи. М.: Издательский центр «Академия», 2004. С. 43-44.

Б.Қ. Қасым¹, Қ. Байоралова²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің магистранты

ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ТҮР-ТҮСТЕРДІҢ СИМВОЛДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аннотация. Кез келген ұлттық тіл халықтың этникалық мәнін көрсетеді. Теориялық-танымдық процестің жаңа кезеңінде тілді зерттеуге жаңа көзқарас қажет. Бұл процесс тіл мен адам санасының тұтастығында қарастырылады. Адам санасының нәтижесі-жүйелік түрде зерттелетін ассоциативті-ауызша құрылымдар. Әлемде болып жатқан барлық өзгерістерді адам қоршаған әлемді қабылдау арқылы біледі, тек танымдық ойлаумен шектелмейді, алынған ақпаратқа жауап табады, оны өңдейді, жаңартады және түсіндіреді, бағалайды, жеке тәжірибеде қолданады. Мұның бәрі әлемнің тілдік бейнесін қалыптастырады. Сондықтан мәдени тілдік мұраның үлгілерін тіл арқылы танылатын ұлттық рәміздер ретінде зерттеу қажет. Ұлттық рәміздердің негізі әр тілде әмбебап категорияларды білдіретін белгілер болып табылады.

Номинациялардағы символдық белгілер, олардың халықтық тілдік сана мен рухани-ұлттық мәдениеттің өзара байланысын жүзеге асырудағы функциялары. Тілдік рәміздер – бұл адамдар зерделейтін, тілде сақталған дәстүрлер мен стереотиптерді, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерді көрсететін ақпарат индикаторлары. Осыған байланысты танымал ұлттық рухани және мәдени мұра тілде дәуірдің мәдени-тарихи символы ретінде сақталып қалады.

Тірек сөздер: ассоциативті-вербалдық құрылым, дүниенің тілдік көрінісі, символ, символдық мағына.

Б.К. Қасым¹, Қ. Байоралова²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, доктор филологических наук, профессор

²магистрант Казахского национального педагогического университета имени Абая

СИМВОЛИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО СОДЕРЖАНИЯ

Аннотация. Любой национальный язык отражает этническую суть народа. На новом этапе теоретико-познавательного процесса требуется новый подход к исследованию языка. Этот процесс рассматривается в целостности языка и человеческого сознания. Результатом человеческого сознания являются ассоциативно-вербальные структуры, которые исследуются в системной форме. Все изменения, которые происходят в мире, человек осознает с помощью восприятия окружающего мира, не ограничиваясь только когнитивным созерцанием, находит ответы на полученную информацию, которую перерабатывает, актуализирует и интерпретирует, оценивает, использует в личном опыте. Все это формирует языковую картину мира. Поэтому образцы культурного языкового наследия

необходимо исследовать как национальные символы, которые познаются через язык. Основой национальных символов являются знаки, которые в каждом языке, несомненно, представляют универсальные категории. Символические обозначения в номинациях, их функции в осуществлении взаимосвязи народного языкового сознания и духовно-национальной культуры. Языковые символы являются индикаторами информации, осмысливаемой народом, отражающей традиции и стереотипы, обычаи и обряды, сохраненные в языке. В связи с этим известное национальное духовное и культурное наследие фиксируется в языке как культурно-исторический символ эпохи.

Ключевые слова: ассоциативно-вербальные структуры, языковая картина мира, символ, символическое значение.

B.Q. Qasym¹, Q. Baioralova²

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
doctor of philological sciences, professor

²Master's student of the Abai Kazakh National Pedagogical University

THE SYMBOLIC FUNCTION OF THE COLOR DESIGNATION OF THE NATIONAL CONTENT

Annotation. Any national language reflects the essence of the ethnic people. The new phase of epistemological process requires a new approach to the study of language. This process is seen in the integrity of language and human consciousness. The result of the human mind is an associative-verbal structures that are studied in the systemic form. All changes that occur in the world, one realizes with the help of perception of the world, not limited cognitive contemplation, he finds answers to the information that is processed, updates and interprets, evaluates, uses personal experience. All this forms a linguistic picture of the world. Therefore, samples of the cultural linguistic heritage should be investigated as national symbols, which are learned through language. The basis of national symbols are signs that in every language, no doubt, are universal categories. Symbolic nominations, their function in the implementation of the interconnection of the national language consciousness, spiritual and national culture. Language symbols are indicators of the information to make sense of the people, reflecting the traditions and stereotypes, customs and rituals that are stored in the language. In this regard, well-known national spiritual and cultural heritage is recorded in the language as a cultural and historical symbol of the era.

Keywords: associative-verbal structures, language picture of the world, symbol, symbolic designation.

Кез келген ұлт мәдениетіндегі түр-түс әлемі өзіндік ерекшелікке, өзіндік символдық мәнге ие. Яғни, «мәдениеттегі түр-түс» арқылы халық өзіндік эстетикалық көзқарасын, эмоциялық қалпын, адамгершілік түсініктерін білдірген. Қоршаған орта, аспан әлемін тіпті кез-келген материалдық мәдениетке байланысты заттар, киім-кешек, құрал-жабдық, сол сияқты рухани мәдениетке қатысты салт-дәстүрді түр-түссіз қабылдау мүмкін емес. Сондықтан түр-түс – ұлт мәдениетін танытатын бірден-бір жол.

Мифті байырғы адамдардың күнделікті тұрмысы мен өмір тәжірибесінен туған таным түсінігі, өмір салты, ішкі сезім түйсігінің нәтижесінде қалыптасқан ойлау жүйесі, адам баласының ежелгі, бастапқы танымындағы ғалам, оның жеке дүниелері, өмір жайындағы түсініктері деп білсек, мифтік түсінік, мифтік таным мифтік сана дәуірінде дүниенің миф арқылы біртұтас, бөлшектенбеген, синкретті (аралас) әмбебап қалпында бейнеленген қоғамдық сананың түрі деп түсіну керек. Сонда мәдени-рухани әлемнің ең ежелгі үлгісі ретіндегі мифтік сананы тілдегі сақталып қалған мифтік танымның көріністері арқылы

зерделеу барысында олардың құрамынан әртүрлі ежелгі наным-сенімнің, ұжымдық таным-тәжірибенің нышандарын анықтауға болады.

Адам баласы өзін қоршаған табиғатты, өзін-өзі, қоғамдағы заттар мен құбылыстарды жан-жақты да терең танып білудің бір қыры, қайнар көзі мен тәсілдеріне түр-түс әлемі жатады. Адам баласы әртүрлі түр-түсті бір-бірімен салыстыра отырып ажыратады. Олардың бір тобы адамға жылы көрінсе, енді біреулері суық болып көрінеді. Осыған байланысты түстерді **жылы** және **суық түстер** деп бөлу қалыптасқан. Бұған себеп: ыстық оттың жалыны *қызыл*, *қызыл* екені, суық мұздың түсі *көкшіл*, *жасыл*, *қаракөк* екені түсінікті. Бірақ та табиғаттағы түр-түстердің барлығы әр уақытта да бір заттың, құбылыстың түр-түсін, өң-реңкін, сыртқы сипатын ғана анықтаумен шектелмейді. Сонымен қатар түр-түс атауларының мүлдем түр-түске қатысы жоқ немесе одан мағынасы тым алыс ұғым-түсініктерді білдіре алатыны белгілі. Яғни, қазақ тілінің мифтік жүйесінде кездесетін түр-түс атаулары да символдық қасиетке ие болып, белгілі бір ұғым-түсінікті өз бойына қалыптастырған символ ретінде қызмет еткен.

Халықтың өткен өмірін, тіршілігін сипаттайтын символдық мәнге ие сөздер мен сөз тіркестерінің (түр-түстерге қатысты) ұлт, халық тілінде сақталуы *болмыстың өмір сүру тетігі жарық пен қараңғылыққа байланысты* халықтың мәдени өмірінен тұтастай хабар береді.

Ерте замандағы қазақ халқының ұғымында жер жүзінің барлық жаратылысының түпкі төркіні, тегі төрт нәрседен: *топырақ, су, ауа (жел), оттан* жаратылған. Олардың ойынша, *жарық* – жылудың, күннің, өмірдің жақсылықтың бақыттың нышаны деп есептелсе, ал *қараңғылық* – суықтың, түннің, өлімнің, жамандықтың *символы*. Бұларды бір-біріне қарама-қарсы күштер деп есептеген. Яғни басқа халықтардағыдай қазақ халқы үшін де әлем екі түске – *ақ* пен *қараға* бөлінген. Оның бірі *ақ* түс – күллі игі жақсы қасиеттер иесі болса, *қара* түс – жамандық біткеннің белгісіне ие. Бұл түсінік халық санасына терең ұялап, оның тілі мен ойлау жүйесінен орын алған. Сондықтан да, *ақ* түс күні бүгінге дейін жақсы бастама атаулының бәрінен де табылады. Өйткені ол сұлулық әлемінің, адамгершілік қасиеттерінің біртұтас жиынтығын құрайды.

Жоғарыда айтылып өткендей, *ақ* пен *қара* түр-түс атауының барша жаратылыс дүниені қақ жарып, қарама-қарсы екі топқа бөліп, өзара салыстыру арқылы танып білуде атқаратын қызметі зор. Адам баласының өзінің айналасындағы табиғатты, әртүрлі құбылыстар мен заттарды қарап танып, білуі о баста осы екі түске байланысты туған болса керек. Өйткені, *ақ* және *қара* түр-түсі түрлі құбылыстарды бір-бірінен айырып жіктеуге қолайлы. *Ақ* түс күннің жарық сәулесіне шағылысып, отты түстердің бастауы саналса, *қара* түс қараңғылықпен тұмшаланған түстердің өзіндік ұйыпқысы болып саналған. Яғни *ақ* пен *қара* түсі бір тәулікте екіге бөліп тұрған күн мен түннің, жер асты мен жер бетінің символдары іспеттес.

Ақ пен *қара* түстерін мифтік таным жағынан қарастырып зерттеушілер бұл түстерді космостың *қара түнек* хаостан пайда болуымен байланыстырады. Яғни *қара* сөзі әуелде түсті емес, ең алғашқы тіршілік иесі, бастапқы тау, бастапқы су сияқты ұғымдарды білдіріп, қараңғы түнек қойнауынан шығып, жер бетінде тіршілікті орнатқан жасампаздық, қаһармандықтың атауларының құрамында кездеседі. Мысалы, қазақтың мифтік аңыз-әңгімелерінде, қиял-ғажайып ертегілерінде кездесетін *Қарақұс, Қаратау, Қарасу* т.б. атаулары. Мұндағы *қара* сөзі түсті емес, *бастапқыдағы* бір бейне, нүкте, ұғым дегенді білдіреді.

Қазақ халқының ежелгі дүниетанымында дүниені төрт бұрышты деп түсініп, әр тұсқа өзіндік символдық түс бергені белгілі. Сонда *қара* түс солтүстікті символдайды. «Авестада» солтүстік жақтағы қасиетті тауды «Хукариа» деп атайтындығы айтылады. «Хукариа» атауының иран тіліндегі бастапқы айтылу нұсқасының «Хух Хара» болғандығын ескерсек, мұндағы «хара» о баста моңғол-түркі тілдеріндегі «қара» тұлғасынан шыққандығын айтуға болады. Яғни «Хух Хара» сөзі бүгінгі түркі тіліне «Харатау» – «Қаратау» деп аударылады

[1,207]. Бұл жердегі «қара» сөзі түсті емес, «түпкі, бастапқы» деген мағынаға ие болып тұр. Яғни жоғарыдағы «қара» сөзімен келген бірнеше атаулардың құрамындағы *қара* сөзі заттық ұғымды білдіріп, «бастапқы тіршілік иесі», «бастапқы тау», «бастапқы су» сияқты ұғымдардың болғандығын аңғартады. Мәселен, қазақтың қиял-ғажайып ертегілері, соның ішінде «Ер Төстік» ертегісінде *Темірхан* деген кейіпкер кездеседі. *Темірхан* – төменгі әлем (жер асты) әміршілерінің бірі. Ғалым Д.М. Керімбаев осы атаудың құрамындағы *темір* сөзін түр-түс атауын білдіретін «қара» сөзімен байланыстырып, нәтижесінде мұндағы *темір* сөзі түр-түс атауына да, металға да қатысты емес, «*жер асты*» деген ұғымды білдіретінін айтады: «Төменгі әлемде тек алтын ғана емес, пайдалы қазбалар темір, жез т.б. бола береді. Жер асты – бұл үнемі қараңғы, қап-қара болып тұратын әлем, темірдің де түсі – *қара*. Түркі тілдерінің бірі – өзбек тілінде «*қараң*» сөзі «темір» деген мағынада қолданылады. Сөйтіп, мифологиялық есім семантикасынан «*қара*», «*қараңғы*», «*жер асты*» семасын шығаруға болады. Яғни, Темірхан бұл Қарахан – қараңғы (жер асты) әлемінің әміршісі деп топшылауға болады» дейді [2,48].

Мұндай ұғым қазақ халқымен қатар буряттардың дүниетанымдық негіздегі фольклорында да болғандығы байқалады. Мысалы, аңыз кейіпкері, төменгі әлемнің иесі Ерлік (эрлик) ханның үзірлері үнемі *қара түсті аттарға мініп*, адамдардың жанын аулайды. Ерлік пен оның көмекшілеріне арнап адам жанын ауламас үшін, буряттар қараңғы түнде *қара түсті* жылқылар мен қойларды құрбандыққа шалып отырған екен [3,63].

«*Қара*» сөзі жер асты, төменгі әлем ұғымын білдірсе, «*ақ*» сөзі оған қарама-қарсы жоғарғы әлем, құдайлар мекені, аспанның символы болған. *Ақ* түсінің о дүниелік символы қазақ халқының мифтік түсінігінде төрт түлік, соның ішінде жылқы малының ақ түстісімен байланысты болған. *Ақ* түс ежелгі түркі-моңғол халықтарының архаикалық мифтік түсінігінде күн сәулесіне, күнге теңелген. *Ақ* түсінің қасиетті саналуының негізі күн түсін білдіргендіктен тек алғашқыда аспан Құдайларына ғана құрбандыққа шалынып, келе-келе, тарихи даму сатысында жаратушының елшісі рөлін атқарған елді басқарушы мен атакты адамдарға арналу әдеті пайда болған. Сондай-ақ *ақ* түс С.Қасқабасов – «өлі дүниенің түсі». Малдың *ақ* түстісін құрбандыққа шалу екі дүние арасындағы жалғастырушылықты білдірсе, тек төрт түлік ішінен *ақ түсті жылқы* ғана «өлілер патшалығына» оңай жеткізуші медиаторлық рөлді атқарушы болып танылған [4, 97].

Ақ түсті жылқының магиялық күшіне сенген, оның өнімдерін пайдаланған. *Ақ* боз биенің сүтіне адам шомылса, бойындағы ауру-сырқауы, қайғы-қасіреті кетеді екен. «Алпамыс батыр» жырында жауды жеңіп, жорықтан келген Алпамыс тақсирет тартқан ата-анасын *боз биенің* сүтіне шомылдырыпты. Ол жырда былай көрсетілген:

Тозып кеткен ел-жұртын
Тегіс жиып алады.
Тентегі мен телісін
Түзетіп жөнге салады.
Атасы мен анасын
Боз биенің сүтіне
Шомылдырып алады.

Сол сияқты хан сайлар алдында да қазақтар ханды *ақ боз биенің* сүтіне шомылдырып, ақ киізге отырғызып хан көтерген. *Ақ* түсті ақ культінің рөлін және *ақ* түстің магиясын саркальды күшке санау әлемнің көптеген халықтарына белгілі, оның ерекшелігі тек аспан құдайлары мен патшалар, ақ сүйектер тұқымына арналған. Яғни, уақыт өте келе бұл бейнені қараңғылықтан ажыратып, қарама-қарсы сипатқа ие болатын екі бейне қалыптасады. Содан барып *қара* түс пен *ақ* түстің атауы шығады.

Астарында қазақ халқының ғарыштық дүниетанымының ұлттық белгілері жатқан табиғат құбылыстары мен жан-жануарлардың түр-түстік символикасына қазақтар үлкен мән берген. Соның нәтижесінде, қазақ халқының ұғымында жоғарыда айтылған *ақ*, *қара* түс атауларымен бірге, *ала* түсінің де қасиеті ерекше болған. Түр-түс атауларының тек

осылармен ғана шектеліп қоймайтыны белгілі. Әйтсе де, қазақ мифологиясында бұлар үш дүниенің негізі, символы болып есептелген. Мәдениеттанушылар Ж.К.Қаракөзова, М.Ш.Хасанов «Космос казахской культуры» деген еңбегінде осы түр-түстер туралы: «*Белый цвет* – символ высшего мира, был цветом богов, но без черного цвета нет и белого, день не существует без ночи. *Черный цвет* – символ потустороннего мира, низшего мира. Но, говоря о символике черного и белого цветов, нужно иметь в виду еще одну особенность казахского мировосприятия. Это ощущение взаимосвязанности и взаимообусловленности всех явлений, что не позволяет их четко разделять на «черное» как «злое», «отрицательное» и «белое» как «доброе» и «положительное». Следовательно, *ала* – полосатый, многоцветный, пестрый обозначает не определенный цвет, а цветовую гамму, символизируя все многоцветье мира и, таким образом, являясь объединяющим цветом и его сакральность связана с жизненно важными вопросами» деген ой айтады [5,61].

Ала – орта дүниенің, жер бетінің символы ретінде көптеген ұлттық әдет-ғұрыптарда маңызды орын алады. Академик Ә.Марғұлан мынадай мысал келтіреді: «Өлікті жөнелткенде абыз *ала жіптің* бір шетін мәйіттің денесіне байлап, бір ұшын өзі ұстап: «*Ала жіп, ала жіп*, бұл кісінің бар күнәсын ала біт!» – деп айтады [6,102].

Қазақ танымында *алалық*, *түстілік*, *алапестікке* байланысты әңгімелер тектен-текке айтылмаған, бұлар таза мифтік түсініктің қарабайырлануы (профанация) нәтижесінде ежелгі мән мен идеяның ұмытылып кетіп, есте сақталып қалған сөз тіркесі мен әңгіме фрагменттері кейінгі жағдайда басқаша түсіндіріліп жүр. Б.Ақбердиева осы сөздің негізгі символдық белгісі ретінде *күнге* тәуелді етеді. Яғни, *алалық* – күн белгісі, атрибуты [7,203]. Қазақ дүниетанымында мұндай күнтексті белгі ретінде *қал*, *қалша*, *нес*, *шұбар* сияқты сөздер қолданылады. Бұлардың барлығы да ежелгі күнтексті образдың сипатынан қалған сарқыншақтар, қазақ жырлары мен аңыздарында батырлардың өзіне, немесе атына берілген теңеу болған. Алалық пен алапестікті кейін тек ауру-сырқат болар деп түсінген. Шындығында *нес* сөзі де *дақ*, *қал* дегенді білдіреді. Оны белгілі сырқатқа телу – кейінгі қазақ тілінің дәстүрі, ертедегі қазақтар ежелде күн бетіндегі дақты қалға, менге ұқсапқан. *Ала* сөзін жан-жақты қарастырған Р.Сыздықованың еңбегінде: «*ала* сөзінің ертеректегі берген мағынасы әлдеқайда көп болған. Солардың бірі *ала* сөзіндегі «*бейберекетсіз, анық емес*» деген мәнді тіліміздегі мына тұрақты тіркестер береді: *ала көлеңке*, *алагеуім*, *елең-алаңда*, *ала құйын*, *аласатыран* т.б.» делінген [8,19]. Осы берілген барлық сөздерден уақыт мағынасы сезіліп тұрады. *Ала* түсінің уақытқа қатыстылығы жөнінде мифолог С.Қондыбай да нанымды дерек айтады. Ғалым *ала* сөзін ертегі-аңыздардағы ат-жылқылардың түсіне қатыстыра отырып, *ала ат күн мен уақыттың символы* дейді. Ол қазақ жылқыны түстеуге келгенде алдына жан салмайтындығын ескерте отырып, *ала* түс ұғымына *шұбар*, *тарғыл*, *сарыала*, *бурыл*, *қызылжүрең* сияқты бірнеше түс араласқан қосындыны *ала түс* деп орташалап алып, мифтік тұрғыдан қарастырады. Бұл тұста С.Қондыбай зерттеуші А.Машановтың «*Ала* бие не ала құлын түн мен күннің (ақ пен қараның) теңесуі, аралығы... «Қырық өтірік» ертегісіндегі Тазша баланың ала биені іздеп, аспаннан бұлт арасынан табуы – осы уақыт мәселесі болады. Тазша дегеніміз «тасшы» – «жұлдызшы, есепші», сырық – күнсағат, ине – компас, *алабие* – күн мен түннің көктемгі теңесуі, наурыз болып шығады. «Алаш алаш болғанда, Алағай ат болғанда, таңбасыз тай, еңсіз қой болғанда» деген жолдардағы *алағай* – ежелгі мифтік уақыт, ол кезде қоғам жоқ, малдың ен-таңбасы жоқ. Яғни тәртіптің болмаған уақыты деген пікіріне сүйене отырып, былай дейді: «Осы теңеулердің барлығында да *ала ат* күнтексті мифтік образ ретінде көрінеді. Оның алашұбарлығы да, алқызылдығы да, алаоттылығы да, сайып келгенде, күн образымен байланысты. Бұл – қазақ мифологиясының басты белгісі мен түсі» [1,241].

Түркі тілінің осы күнгі сөздіктерінде *ала* сөзінің ат, жылқы мағынасы көрсетілмейді, өзге де сындық мағынасымен қатар жылқының түсін білдіретіндігі айтылады. Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігінде «*ала* сөзінің екінші мағынасы көне, ол жылқы ішінде көрнекті жүйрік ат» деген мағынаны танытады [9,50]. Шынымен де, қазақтың эпостық

жырлары мен өткен ғасырлардағы ақын-жыраулардың мұраларында *ала* сөзі *ат*, оның ішінде *азбан* ұғымында жиі кездеседі. Яғни, *ала*, *алаша ат* мықты, күшті, жүйрік аттың символы. Яғни, *алалық* түске байланысты емес, медиаторлық (қарама-қарсылықты біріктіріп қоса алатын «күдіретті күш») қасиетке берілген атау. Сонда *ала*, *алаша* атты мифтік триадалық символдың тіліміздің лексикология-фразеология жүйесіндегі көріністің бірі деп тануға болады. Сондай-ақ, тілімізде осы сөзбен кездесетін сөздер мен сөз тіркестерінде *алаш*, *аласатыран*, *алай-түлей*, *алапат* т.б. жер жүзі, жер беті, тіршілік, өмір сүру, күресу, мифтік таныммен айтқанда орта дүниеліктің белгісі бар екендігін айта кету керек. Себебі, жер бетінің символы – **ала** түспен белгіленеді. Сонда үш дүниенің түр-түстік сипатын былай кестеге түсіруге болады.

Ақ түс – жоғары дүние – тәңірілер мекені, мәңгілік өмір немесе тазалық пен пәктік символы. **Ала** – орта, жер беті, екі шеткері (жоғары және төмен) дүние арасындағы медиатор – ол ақ пен қараның, жоғары мен төменнің сипаттары мен қасиеттерін араластыра сіңірген. Барлық жағынан да тұрақты сипаты жоқ, ақ та, қара да емес, алуан сипатты ала дүние: тіршілік, от, аласатыран. **Қара** түсі – төменгі дүние, су, жер асты *символы*. Яғни, дүниеде қарама-қарсылықсыз ешнәрсе жоқ. Қарама-қарсылықсыз дамудың жүзеге асуы да мүмкін емес. Бұл дәлелденген диалектикалық өмір заңы. Өмірдің мәні қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресін тану, жеңу болса, сол түсінік қазақ ұғымында ақ пен қара, ақ пен қараның бірігуінің нәтижесінде ала сөзінің айналасынан орын алады.

Кесте 1

Үш дүниенің түр-түстік сипаты

Түр-түс	Ғаламның мифтік моделінің вертикаль үлгісі бойынша орны	Сипаттамасы
Ақ түс	Жоғары дүние	Тәңірілердің мекені, мәңгілік өмір немесе тазалық пен пәктіктің символы
Ала түс	Ортаңғы әлем, жер беті	Екі шеткері (жоғары және төмен) дүниелер арасындағы медиатор. Ол ақ пен қараның, жоғары мен төменнің сипаттары мен қасиеттерін араластыра бойына сіңірген. Барлық жағдайда да тұрақты сипаты жоқ, ақ та емес, қара да емес, алуан сипатты – ала дүние.
Қара түс	Төменгі әлем, су, жер асты қараңғылы.	Төменгі дүние, зұлымдық ордасы. Өлім, о дүние.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. Алматы, 2004. 120-123 бб.
- [2] Керімбаев Д. Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құрамы мен этнолингвистикалық сипаты: Филол.ғыл.канд.дисс. Алматы, 2004. 105 б.
- [3] Голандова Г. Долюмаистические верования бурят. Новосибирск, 1987. С. 31-34.
- [4] Каскабасов С. Золотая жила. Астана, 2000. С. 78-82.
- [5] Каракөзова Ж., Хасанов Ш. Космос казахской культуры. Алматы, 1993. С.56-58.
- [6] Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. Алматы, 1998. 164-167 бб.
- [7] Ақбердиева Б. Қазақ тіліндегі мифтік жүйе. Алматы, 2005. 95-98 бб.
- [8] Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы, 1998. 46 б.
- [9] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-10 том. –Алматы: Ғылым, 1974-1986. 58 б.

МРНТИ 16.21.07

Р.Д.Карымсакова

Доцент университета «Туран», кандидат филологических наук

**НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ СУДЕБНОЙ
ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ
(на примере двух номинаций)**

Аннотация. Лингвистическая экспертиза представляет собой исследование продуктов речевой деятельности (то есть аудиозаписей, газетных публикаций, товарных знаков и т.п.), направленное на установление значимых фактов и получение ответов на поставленные перед экспертом вопросы. Поскольку практическая необходимость проведения лингвистической экспертизы чаще всего возникает для установления юридических фактов в ходе рассмотрения и разрешения судебных дел, в большинстве случаев понятие «лингвистическая экспертиза» тождественно понятию «судебная лингвистическая экспертиза».

В статье излагается общая характеристика судебной лингвистической (филологической) экспертизы: указываются ее назначение, объект, задачи исследования.

Ключевые слова: прикладная лингвистика, судебная лингвистическая экспертиза, экспрессивные этнонимы, этнофолизмы, оппозиция «свой-чужой», мамбет, калбит, возбуждение вражды.

Р.Д.Карымсакова

«Туран» университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты

**СОТ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ САРАПТАМАНЫҢ
ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ӘЛЕУЕТІ
(екі аталымның мысалында)**

Аннотация. Лингвистикалық сараптама маңызды фактілерді анықтауға және сарапшының алдына қойылған сұрақтарға жауап алуға бағытталған сөйлеу әрекетінің өнімдерін (яғни аудиожазбалар, газет жарияланымдары, тауар белгілері және т.б.) зерттеу болып табылады. Лингвистикалық сараптаманың практикалық қажеттілігі, көбінесе, сот істерін қарау және шешу кезінде заңды фактілерді анықтау үшін туындағандықтан, көп жағдайда «лингвистикалық сараптама» ұғымы «сот-лингвистикалық сараптамасы» ұғымымен бірдей.

Мақалада сот-лингвистикалық (филологиялық) сараптаманың жалпы сипаттамасы берілген: оның мақсаты мен міндеттері, нысаны мен зерттеу міндеттері.

Тірек сөздер: қолданбалы лингвистика, сот-лингвистикалық сараптама, экс-прессивтік этнонимдер, этнофолизмдер, «өзім-өзге» оппозициясы, мамбет, калбит, ұлттық араздықты қоздыру.

R.D.Qarymsaqova

Associate Professor of the University «Turan», Candidate of philological sciences

**SCIENTIFIC AND RESEARCH POTENTIAL OF JUDICIAL LINGUISTIC
EXPERTISE
(by the example of two nominations)**

Annotation. Linguistic expertise is a study of the products of speech activity (i.e., audio recordings, newspaper publications, trademarks, etc.), aimed at establishing significant facts and obtaining answers to the questions posed to the expert. Since the practical need for linguistic expertise most often arises to establish legal facts in the course of consideration and resolution of court cases, in most cases the concept of «linguistic expertise» is identical to the concept of «forensic linguistic expertise».

The article describes the general characteristics of judicial linguistic (philological) expertise: its purpose, object, tasks of the research are indicated.

Keywords: applied Linguistics, judicial linguistic expertise, expressive ethnonyms, ethnophaulisms, «one's own vs other one's» opposition, mambet, kalbit, excitation of animosity.

Одним из основных направлений прикладной лингвистики, специализирующейся на решении практических задач, связанных с изучением языка, а также на практическом использовании лингвистической теории в других областях, является лингвистическая экспертиза.

Лингвистическая экспертиза представляет собой исследование продуктов речевой деятельности (то есть аудиозаписей, газетных публикаций, товарных знаков и т.п.), направленное на установление значимых фактов и получение ответов на поставленные перед экспертом вопросы. Поскольку практическая необходимость проведения лингвистической экспертизы чаще всего возникает для установления юридических фактов в ходе рассмотрения и разрешения судебных дел, в большинстве случаев понятие «лингвистическая экспертиза» тождественно понятию «судебная лингвистическая экспертиза». В собственно лингвистическом аспекте лингвистическая экспертиза – это вид исследования, позволяющий устанавливать истинность/ложность либо возможность / невозможность описательных высказываний об объекте. В этой связи лингвистическая экспертиза обладает большим ресурсом для осуществления научных исследований и использования их результатов в правоприменительной практике, поскольку производство лингвистической экспертизы основывается на лингвистических теориях и разработанных в языкознании методиках исследования лингвистических объектов.

Являясь одним из средств доказывания, лингвистическая экспертиза назначается управомоченным лицом (органом). На сегодняшний день лингвистическая экспертиза наиболее востребована в гражданском процессе по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации, а также в уголовном процессе по делам о клевете, оскорблении, возбуждении социальной, национальной, родовой, расовой, сословной или религиозной розни, пропаганде сепаратизма, пропаганде или публичных призывах к развязыванию агрессивной войны и т.д.

Среди множества задач, разрешаемых лингвистической экспертизой, ставится вопрос о толковании и разъяснении значений и происхождения слов, словосочетаний, устойчивых фразеологических выражений, а также исследовании высказывания с целью толкования его смыслового содержания. В преобладающем большинстве первая задача решается при помощи лексико-семантического, лингво-стилистического анализа спорных слов, словосочетаний и других языкоречевых единиц. Этот анализ проводится на материале толковых словарей языка, в большинстве которых, как известно, дается полная характеристика слова (в том числе все его значения, сферы функционирования). Однако в лингвоэкспертной практике имеются случаи, когда в русском тексте в качестве объектов исследования выступают слова, которые имеют определенную степень освоения русским языком, но не зафиксированы в толковых словарях русского языка, что создает значительные трудности для экспертного лингвистического исследования. Приведем пример из экспертной практики, когда необходимо было исследовать два слова-конфликтгена (*мамбет* и *калбит*), содержащих оценку лица как представителя этноса. Экспертиза была

иницирована судом, была поставлена задача установить наличие оскорбительных характеристик конкретных лиц в определенных высказываниях. Оценки, содержащиеся в спорных словах, называют экспрессивными этнонимами (национальными прозвищами), в семантической структуре которых совмещаются денотативное значение, выраженное семей народ, представитель народа и эмотивно-оценочный компонент, передающий отношение говорящего к обозначаемому. Эти этнонимы не являются самоназваниями народов и выступают в качестве синонимов нейтральных этнонимов (например: *қацап, москаль, Иван, бурла* «русский»; *фриц, ганс, колбасник* «немец», *галл, лягушатник* «француз», *янки, америкос* «американец», *чурка, чучмек, чурек* «выходец (житель) из Средней Азии», армяшка, хач, ара «армянин», *жид* «еврей» и др.). Часть экспрессивных этнонимов имеет пренебрежительную коннотацию, направленную на осуждение, уничижение, выражающую презрение к этносу или к какой-либо его части. Для обозначения таких этнонимов в западной литературе используется термин этнофолизм (от греч. «народ, племя» и «дурной, ничтожный»). При этом не все этнофолизмы обладают только лишь пренебрежительной коннотацией; так, по мнению Грищенко А.И., Николиной Н.А., в слове *хохол* «украинец, малоросс» «сконцентрирована целая гамма оценочных значений: от собственно уничижительного до ироничного и ласково-добрососедского» [1, 177].

Существование людей различных национальностей неизбежно вызывает появление формальных и неформальных знаков, отличающих и выделяющих их представителей. И подобное наблюдается во всех языках. Как негативная оценочная номинация, этнофолизмы могут создавать образ чужого в оппозиции «свой – чужой». Как установлено, эта оппозиция имеет универсальный характер и является неотъемлемой составляющей онтологических представлений о бинарной структуре мира. В частности, для этнической картины мира категория «свой – чужой» является ядерной. Маркерами отношения к «чужим» может служить описание внешних черт, поведения, среды обитания, особенностей характера иного социума и т.д. Как показал анализ материалов устной разговорной речи и СМИ (в том числе и материалов форумов и комментариев), денотату «этнически чужой» соответствуют различные сигнификативные компоненты, выражаемые определенными этнофолизмами (например, «иной национальности» *азеры, хачики, чужки*; «с иной внешностью и характерологическими чертами» *черный, черножопый, узкоглазый, узкопленочный*; «с низким интеллектом и уровнем культуры» *чурбаны, чурки, чучмеки, чуреки*) [6, 93].

Основная эмоция в восприятии «чужого» – отторжение, неприятие. Если провести шкалирование эмоций по параметру «отношение представителя одной национальности к представителю другой национальности», мы увидим, что эмоциональные состояния говорящих могут быть разной интенсивности и содержания. Так, на шкале эмоций в ее отрицательном диапазоне эмоции могут располагаться по следующей степени нарастания, усиления отрицательного содержания (неодобрение, неприязнь, пренебрежение, презрение, ненависть, вражда), которое в целом адресатом может быть воспринято как уничижительно-оскорбительное отношение.

В современном русском языке экспрессивные этнонимы образуют обширную по составу группу, единицы которой различаются по способу образования, степени экспрессивности и характеру выражаемой оценки [2, 181-187]. Среди них для автора статьи особый интерес имеют названия *мамбет* (производные – *мамбетство, мамбетизм, мамбетский*) и *калбит*.

Этнофолизм *мамбет* образован на базе казахского собственного имени Мамбет, распространенного в XIX и в начале XX века на территории Центральной Азии; этимологически мотивировано именем пророка (от арабского *Мухаммад*) и представляет собой один из его фонетических вариантов, возникшего в результате процессов ассимиляции, диссимиляции и диареzy. Мухаммад-Мухамбет-Мухамет-Махамбет-Мамбет. Однако в

языковом сознании современного носителя казахского языка и казахско-русских билингвов, за редким исключением, имя Мамбет не ассоциируется с именем пророка. Нейтральное в казахоязычной среде, это слово является основой и для ряда стилистически нейтральных в казахском языке производных имен (Абулмамбет, Мамбеткали, Мамбетали, Мамбетжан).

Слово **мамбет** возникло в городской среде в 60-е годы, обозначая тогда казахов, приехавших из аулов в город и не знавших русского языка. Подобные пренебрежительные обозначения сельских жителей имеются в различных языках. Так, американцы английским словом «redneck» (букв. «красношей») называют сельских обитателей (фермеров), деревенщину. В Узбекистане приезжих из областей жителей называют *харьтами*, в Кыргызстане – *мырками*. Слово *мамбет*, первоначально обозначавшее лишь сельчан, с течением времени приобрело новые оценочные значения. Несколько интерпретаций этого слова найдете: <http://zonakz.net/articles/5697>):

– *«Если аульный приезжает в город и живет по городским правилам, то он не мамбет. А если он приехал в город, но не хочет жить по его правилам, а живет по своим, аульным, то он мамбет»;*

– *Я, например, считаю что мамбетизм не определяется местом проживания или происхождения, не определяется образованием. На мой взгляд, мамбетизм – состояние души человека, при котором он не отличается качествами интеллигентного человека. Ему не присущи такие черты как уважение к традициям других народов, тактичность, терпимость, самообразование. Отличительные черты – это чванство, самодовольство, бескультурье, незнание собственной культуры и где-то даже пошлость. Сам термин, конечно, возник в городской среде. Просто он со временем трансформировался в сознании городской молодежи и стал обозначать одним словом аульную молодежь, которая не может грамотно говорить по-русски, модно и со вкусом одеваться, не располагает средствами.*

Использование этого слова наблюдается и в печатных СМИ:

1. *«Многие из них (казахов. – РК.) по-прежнему пренебрегают родным языком. Называют его «мамбетским». Но если казахский язык не нужен самим казахам, тогда зачем он нужен другим? Сегодня «языковой политики много», а вот «языкового воспитания» нет»* (Берик Абдыгалиев «Желание говорить», Время, 26.2.2009).

2. *О какой демократии мы можем говорить? Если мы все будем опять отдавать акимам, которым давали задание набрать за партию власти не менее 85%, а в ответ они говорили - «я что, от своего имени 5% не смогу добавить». И это соревнование пошло по всем областям. Это отвратительно! Стыдно! Мамбетство сплошное! Лизоблюдство сплошное! Пусть кто-нибудь скажет, что не был задействован административный ресурс, я ему просто плюну в лицо. У нас Конституция изнасилована, у нас выборные законы изнасилованы! Все сплошь фальшь и игра, давайте честно в этом признаемся. Почему у нас оппозиция – это или преступники, или мерзавцы? Потому что для нас демократия – миф»* (А. Джаганова «Свобода слова», 22.01.09).

3. *«Знаю: скажут чиновники во власти, что я живу в прошлом, что у меня философия мамбета, что тоскую по тому, к чему нет возврата, что надо, мол, во имя светлого будущего казахов переселить в города, что, дескать, вполне достаточно, если в аулах останется 25% населения, что надо ломать стереотип, надо строить современные агрогорода, а землю, как товар, следует продавать, отдавать в руки доморожденных латифундистов с неказахскими фамилиями...»* (Г.Бельгер. Плетень чепухи. Тасжарган, №31, 3 сентября 08).

4. *«Мамбетизм простых людей – это агрессивное неприятие всего чужого и слепое почитание своего. Традиции и ритуалы порой навязываются именно с агрессией. Пару*

раз попадал в такие ситуации, когда подавался бесбармак, а к нему не подавались вилки. «Мы, казахи, бесбармак едим руками!» – со скрытым садизмом сообщалось растерянным городским казахам».

«– Я считаю, что проявление мамбетства – издавать книжки о своем роде, преувеличивать в них значение в истории собственных предков, приукрашивать события, наделять своих родственников несуществующими героическими качествами, талантами, расписывать подвиги, которых не было.

Мамбетизмом считаю чванство, бахвальство, нескромность. Один чиновник дарит дочке куклу в платье, расшитом бриллиантами, – вот это мамбетизм. Другой собирает важных гостей на свадьбе сына и поет им подхалимские дифирамбы, приписывая качества, которых и в помине нет. Каждому гостю дает такую оценку, будто тот является ключевой фигурой в истории государства. Гипертрофия собственной значимости и значимости своего окружения и преуменьшение значения других, не близких тебе людей – еще одна черта мамбета» (Алия Мамбетова «Мамбетты. Кого мы так называем?», «МК в Казахстане», №3, 22-28 января, 2004).

В основном этнофолизм *мамбет* выступает как оценочное обозначение определенной части представителей казахской национальности, которым свойственны негативные, с точки зрения «цивилизованного» человека, качества, что позволяет отнести его к речевым конфликтогенам, т.е. словам и выражениям, провоцирующим конфликт [3, 19].

В силу того, что данная лексема не кодифицирована (не зарегистрирована в словарях), для выяснения ее семантики и ассоциативного значения был проведен рецептивный и свободный ассоциативный эксперименты, результаты которого будут изложены в следующей статье. Данное слово не является нецензурным или ругательным (*ругань* – грубые, бранные слова, а также ссора, сопровождаемая такими словами) [4, 686]. *Ругательство* – грубое, бранное слово, выражение (там же). На данном этапе наши исследования позволяют представить семантическую структуру слова следующим образом:

Мамбет, -а; м. 1. Разг. Презрительное название сельского казаха. < Мамбетка, -и. ж. Мамбетский, -ая, -ое. 2. Разг. Об ограниченном, невоспитанном человеке.

Крайне оскорбительным для казахов прозвищем выступает этнофолизм *калбит*. Основная версия происхождения – слово произошло от тотемического названия привилегированного южноарабского племени *калб* (калб – «собака», килаб – «собаки», кулайб – «собачка»). В связи с использованием этого этнофолизма интересен пример юриста Б.Н. Пантелеева, который он привел несколько лет назад в беседе с журналистом газеты «Молодежь Татарстана» Георгием Барминым, который отмечает: «То, что некоторые слова наносят людям сильные обиды, объяснять не нужно. Недавно российское телевидение показывало сюжет о Президенте Казахстана Назарбаеве. Тот, рассказывая о своей юности, вспомнил некоторые подробности. Назарбаев начинал трудовую деятельность рабочим. И его взрослые коллеги частенько говорили ему и его товарищам, что у них все равно не получится работать нормально, поскольку они ... далее следовало оскорбительное обозначение национальности казахов. Последнее слово Назарбаев выговорил с большой горечью. Столько лет уже с тех пор прошло, а нынешний Президент никак не может забыть давней обиды» (http://politkor.narod.ru/polit-op/pressd//adil_soz.htm). Предполагаем, что было употреблено оскорбительное для казахов национальное прозвище *калбит*, выражающее этническую нетерпимость.

Негативная оценка и характеристики представителей определенной национальности, в т.ч. и казахов-выходцев из сельской местности, выраженные рассмотренными этнофолизмами, чаще всего вызывают чувство унижения, оскорбления. И в этом отношении исследование подобных этнофолизмов представляет интерес для лингвистической экспертизы, выявляющей наличие или отсутствие их оскорбительной направленности. Здесь необходимо отметить следующее: данные этнофолизмы содержат не рациональную, а эмо-

циональную оценку. Для слов, содержащих логическую, рациональную оценку (типа *предатель, дилетант*), существует некоторая дефиниция тот, кто перешел на сторону врага, нарушил верность кому-чему-нибудь, и называя так кого-то, мы доказываем, что этот человек действительно совершил названные поступки. Если же мы называем кого-то хачиком и чуркой, то главное вовсе не то, что обозначается словом, а выражение некоторого субъективного эмоционально-оценочного отношения к объекту, в большинстве случаев – отрицательного [5, 340]. Приведем фрагмент газетного текста, послужившего предметом судебного разбирательства.

Все упирается в казахский менталитет. Уроды! Их урывать надо – и все! У них нет будущего. Вот те казахи, которые вырвались из мамбетского, калбитского состояния – я, Кажегельдин, Косанов, Габдуллин, другие – мы все, мы вырвались, мы будем нормальными людьми, наши дети и – так далее. А вот те, которые там типа Амантая кажси, Хасен Кожжа-Ахмет – уже все, так и останутся, у них нет шансов получить хорошее университетское образование, у них нет шансов пробиться в политическую сферу. У них нет шансов добиться в жизни успеха. Они так и будут всю жизнь калбитами и мамбетами. И они этого не понимают» («Мало их мочили», «Караван» от 19 мая 2000 г.).

В юридическом аспекте этнофолизмы *калбит*, *мамбет*, как и все этнофолизмы, выражая негативную оценку, не относятся к нецензурным (неприличным) словам (в терминологии уголовного права оскорбление определяется как унижение чести и достоинства лица, выраженное в неприличной форме, под которой, в свою очередь, понимаются нецензурные слова). Иначе говоря, использование этих двух слов в отношении кого-л. юридически не может быть признано оскорблением (в том числе и оскорблением национального достоинства). Однако если эти слова входят в состав фразы, содержащей негативную установку против представителей определенной национальности в виде прямого призыва убивать их (уничтожать их физически) или применять другие формы насилия, то такая фраза содержит признаки возбуждения национальной вражды. Большая часть экстремистских выступлений происходит на расовой и национальной почве. Неприязнь к другим народам отражается в первую очередь в языке – их представителям присваиваются пренебрежительные наименования, отражающие этническую нетерпимость, вражду и ненависть к другим народам. Лингвистический анализ высказываний, включающих рассмотренные номинации лиц, установление их смысловой направленности – задача судебной лингвистической (филологической) экспертизы.

ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Грищенко А. И., Николина Н. А. Экспрессивные этнонимы как приметы языка вражды. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2006. С. 114-116.
- [2] Грищенко А. И. Источники возникновения экспрессивных этнонимов (этнофолизмов) в современном русском и английском языках: этимологический, мотивационный и деривационный аспекты // Активные процессы в современной лексике и фразеологии: Материалы международной конференции 8-9 июня 2007 г. памяти Л. В. Николенко и Ю. П. Солодуба (МПУ) / Гл. ред. Н. А. Николина. – М. Ярославль: Ремдер, 2007. С. 45-47.
- [3] Политкорректность в СМИ Казахстана: поиск гармонии. Алматы: «Әділ сөз», 2007. С. 71.
- [4] Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М., 2004. С. 41.
- [5] Кузьмина Н.А. Дело о разжигании межнациональной розни (экспертиза сайта РНЕ – РОССИЙСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА) / Юрислингвистика-9: Истина в языке и праве. Барнаул, 2008. С. 81-86.
- [6] Иссерс О. С., Рахимбергенова М. Х. Языковые маркеры этнической ксенофобии (на материале российской прессы / Политическая лингвистика. Вып. 3(23). Екатеринбург, 2007. С. 32-36.

A.K. Altaeva

Professor of the University «Turan»

**LANGUAGE AND THOUGHT CONTINUITY BY MEANS
OF GRAMMATICAL AND LOGIC-UNIVERSAL CATEGORIES CORRELATION**

Annotation. Goals of the research is to specify activity, possibility of using and application in linguistic system of sentences formed with the help of the given linguistic mean, by means of special conditional mood suffix examination. For achieving the given goals the following task have been presented to us: Substantiating continuity of language and thought by means of correlation of grammatical and logic-universal categories. The reason of realization of transmission conditional sentence in linguistic sphere from potential functions to resultive functions are situational category. Grammatical correlation and logic categories brings to language and thought intercommunication. Applied variants connected with limitation (restriction) of human thoughts, are the motivation display, which connected to functional and pragmatic nature of language norm.

This article deals with the interaction between language and the way of thinking in the conditional mood statements. In order to clarify the meaning of this type of sentences widely, from the application point of view, the language facts of replacing the forms of conditional mood are to be analyzed.

Keywords: dialectical logic, thought forms, norm, variant.

A.K. Алтаева

«Тұран» университетінің профессоры

**ГРАММАТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЛОГИКАЛЫҚ-ӘМБЕБАП
КАТЕГОРИЯЛАРДЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ АРҚЫЛЫ
ТІЛ МЕН ОЙЛАУ САБАҚТАСТЫҒЫ**

Аннотация. Зерттеудің мақсаты – шартты рай жұрнағын арнайы зерттеу арқылы осы тілдік құралдың көмегімен қалыптасқан сөйлемдердің қызметін, тілдік жүйеде қолдану мүмкіндігін нақтылау. Біздің алдымызға қойылған мақсаттарға жету үшін келесі міндет қойылды: грамматикалық және логикалық-әмбебап категориялардың арақатынасы арқылы тіл мен ойлаудың сабақтастығын негіздеу. Тіл саласындағы шартты ұсынысты әлеуетті функциялардан қорытынды функцияларға беруді іске асырудың себебі жағдаяттық категориялар болып табылады. Грамматикалық корреляция және логикалық категориялар тіл мен ойлауды өзара байланыстырады. Адам ойларын шектеуге (шектеуге) байланысты қолданбалы нұсқалар – бұл тілдік норманың функционалды және прагматикалық табиғатымен байланысты мотивацияның көрінісі.

Мақалада тіл мен ойлау сабақтастығы қарастырылған. Автор бұл нәтижеге грамматикалық және логикалық-әмбебап категориялардың өзара байланысына сипаттама беру арқылы жеткен.

Тірек сөздер: диалектикалық логика, норма, вариант, ойлау формалары.

А.К.Алтаева

Профессор университета «Туран»

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ ПОСРЕДСТВОМ СООТНОШЕНИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ И ЛОГИКО-УНИВЕРСАЛЬНЫХ КАТЕГОРИЙ

Аннотация. Цель исследования – специальное изучение суффикса условного наклонения, уточнить активность, возможность употребления и применения в языковой системе предложений, образованных с помощью данного языкового средства. Для достижения поставленных целей перед нами была поставлена следующая задача: обосновать преемственность языка и мышления посредством соотношения грамматических и логико-универсальных категорий. В языковой сфере причиной реализации передачи условного предложения от потенциальных функций к результирующим функциям являются ситуативные категории. Грамматическая корреляция и логические категории привносят в язык и мышление взаимосвязь. Прикладные варианты, связанные с ограничением (ограничением) человеческих мыслей, являются проявлением мотивации, связанной с функционально-прагматической природой языковой нормы.

Данная статья посвящена преемственности языка и мышления. Для этого результата автором охарактеризована взаимосвязь грамматической и логико-универсальной категорий.

Ключевые слова: диалектическая логика, норма, вариант, мыслительные формы.

Language and thinking are in the dialectical unity (are inseparable from the dialectical point of view) and influence each other in some extent. However, each of these phenomena is independent. That's why a statement of their unity may lead to the equality of language and thinking, i.e., grammar and logic. The logical trend appeared in linguistics thanks to the idea of unlimited influence of thinking on education and language progress. When it is said about close connection and interrelation of language and thinking, they mean intercommunication and interrelation between linguistic and logical phenomena, especially between a word and phenomenon, a sentence and a judgment. In most cases, thinking and language connection is considered on the base of a word and notion, connection, judgment and a sentence. A well-known Kazakh linguistics representative K.Akhanov pointed out the following indications and structural peculiarities of judgment and sentence: «In arguments with regard to an object or its meaning, which is considered in the form of thinking some thing is approved or rejected. In this connection, on the one hand approving and rejecting is considered to be as one of the specific indications of an argument. On the other hand, an argument may be in the form of true or untrue judgment. They are indications that are referred to the content of argument» [1,216].

On of the judgment and sentence indications is predicativeness and serving as the predicate. V.Z.Panfilov shows their difference as following: «The ability to differentiate the notion of predicativeness and serving as the predicate is of great importance. Predicativeness defines attitude of the sentence to the truthfulness. Predicativeness isn't a feature of one member of the sentence, it is a feature of the whole sentence»[4,169].

According to some linguists and logic scientists, language isn't limited only by indicating ideas, it is able to express feelings and emotions. Nevertheless, but these psychical processes need the presence of thinking and notion.

Logical structure of thinking is considered in the dialectical logic. The main thinking forms-

notion, judgment, conclusion are the images of phenomena and connections in the world of objects. Structural form of thinking, like its content, finds its place in language. Man gets to know surroundings through thinking, not by means of language. Language is a material manifestation of cognition through thinking. Word-building is also connected with thinking and it is dependent on thinking process.

One of the peculiarities of abstract thinking is its close connection with language. In his article «Categories of ideas and categories of language» a French structuralist E. Benvenist points out that thinking operations are abstract ones or always are expressed through language, being dependent on both categories.

The content is seen (through language) in certain boundaries. And non-materialized idea is incomprehensible, and remains in the former state, we can not take it as its «content». Language form isn't only the form of bringing ideas, but is also a form of explanation and realization of ideas. The main forms of abstract thinking are: notion, judgment and conclusion.

First of all, an ardent desire for cognition of surrounding, motions and actions of various phenomena appear in man. As a result of cognition, different notions will be formed in consciousness. Various notions in language in the process of sounding are based on the certain meanings and forms of soundings. Transition of logical categories into language ones are described in the work of B. Sagyndykuly as following: «Notion, having been formed in the consciousness, will be clear for all the people speaking the same language only after it has taken its sound form. This phenomenon is called the transition of logical category into sound category. Thus, an object logical notion will become a base of lexical meaning. An objective logical notion, existing with language, according to linguistics demand, is replaced by the term «nominative» meaning. Speaking about lexical meaning of a word, we mean its basic, non-derivative meaning. From this point of view, each word expresses certain denomination of objects, phenomena, possibilities, actions, definitions, processes and etc. In the process of a word's lexical meaning progress, its lexical grammatical and linguistic meanings will be advanced as well. Linguistic meanings are the elements of meaning, having been formed on the base of language system» [6, 11]

Determining of a word's nature, choosing of connection between an object and notion, notion and denomination, is based on motivation. Notion is formed through certain indications of objects and the name will appear, and the main condition of nominative denomination formation in language is preserving the main indications of an object and phenomenon in the inner construction of the denomination. Denomination (word) is formed with the help of that nominative indication which is the main one in cognition. That is why the main signs of language are called nominative indications.

The founder of sound theory in linguistics V. Gumboldt states, that language is image, symbol and a word is a symbol of certain notion. The main function of language begins with designation of objects and phenomena surrounding us with the help of the word. A word must be in bilateral unity of a sound and notion. Outward form of a word can't characterize the feature of an object completely. That's why reason, a basic and motive are the main indications for determining the name of an object.

Motivation demands determining of an attitude between a sound form of a word and its meaning. According to V. Gumboldt, the connection between sounding and meaning is so insignificant that it's impossible to explain it, it may be only prognosticated.

Geneva school representatives consider any denomination (name) as a sign and in the course of determining of an attitude between signs and designated objects, they say about the necessity of determining a motive in the search of the word's inner meaning.

In his work. «Historical word- building (semantical aspect)» A. B. Salkynbay emphasized that

motive is a characteristic feature of all the words in every layer of language. The author is giving a notice of the influence of linguistic and extra linguistic factors on motivation [7, 96].

Motivation is a bilateral phenomenon, it is in connection both with outer structure of a word and an inner sound form. Motivatedness of a word takes a peculiar role in the course of utterance. Compatibility and valency of words are connected with motivatedness, i.e. the inner form of the word. Motivatedness of the word – is a result of the complicated thinking, it envisages also psychical aspects in depicting the truth by means of language.

Valency is divided into semantical and syntactical ones. The meaning of a word is revealed only in the process of considering it together with morphological composition, syntactical model, semantical position. Valency is closely connected with clarification of compatibility and non-compatibility meaning of the word.

Syntagma – is a special type of communication that is formed on the base of joining linguistic units in a speech, a text and their consecutive disposition. N.Z.Kotelova calls ability of words to combinedness as: «System of syntagmatic possibilities of a word» [2, 15]. If one considers syntagma as a logical axis, then semantic compatibility and syntactical compatibility of word-combination components form a full - fledged combination of words only when they keep logical consistency. Consequently, while forming a combination of words which is a higher linguistic unit than a word, it is grouped in the logical axis, in any case, both from qualitative and quantitative point of view. Then compatibility of form and content will appear. Ability of combining valency properties are closely connected with determining a word-combination system. And further, under the syntactical relationship of words, word-combinations and sentences forming functions are pointed out. Syntactical meaning is formed by means of combinations where linguistic signs are transformed from simple into complex.

Words in the sentence is to make a bilateral relationship. This relationship must be carried out both from grammatical and semantical point of view. Having been united by grammatical categories, words are combined in the certain grammatical form and there should be a semantic relationship between united words. More exact valency properties of the verb in the language is explained by M.Orazov like this: «The verbs function as predicates in the sentence, and are of great importance in making up a sentence. It groups the words around, being in connection with them»[3,200].

And the problem of syntactical valency is rather different in comparison with semantical one. As a matter of fact, a word's compatibility is dependent on semantics. It can't be denied. Even in this case, we should remember that syntactic lawfulness is mentioned first in the syntactical valency. Consequently, grammar forms take particular place in the syntactical valency. To express valuable opinion about form, first of all, it is necessary to elucidate its inner content and meaning, then to study form and meaning as a whole. It's worth to remind A.B.Salkynbai's idea about properties of morpheme: «Grammatical morphemes differ from a word. They don't have complete grammar meaning. Meaning of a morpheme are usually clarified in the combination of it with a word. Taken separately a form doesn't possess its own meaning» [8, 14].

An inner form has a concept in the inner structure, and it forms motivation process. B.Kasym's view point on this problem sounds like the following: «Inner construction is a total combination of display which shows the unified systematization of the language phenomenon (combining, derivative words) and passes the idea.

Semantic structure is a sign showing a distinctive peculiarity of language. Inner structure is an original image, there is a base of notion in it. Inner structure directs idea and makes it possible

the main meaning to make further progress. There is an origin of notion in the inner structure of denomination. Inner semantic structure of a word will form a motivation process» [5, 28].

Consequently, valency can be realized only when there is a syntactical connection which is to influence to make syntactical structure between words. Predicative structure is one of the main one among the syntactic structures. Valency signification of words taken into consideration in the predicative structure which functions as the predicate. In linguistics the given verb valency is connected with the name of L. Tenyer. Words supplementing verb valency are called actants. In the traditional syntax the object and the subject correspond to actants. And circonstants, corresponding to adverbial modifiers, are not of importance in making up valency, i.e. their omitting doesn't change the meaning of the sentence.. The main units of the syntactical structures are used as separate two units: syntactical elements and syntaxsemas. They can enter into syntactical relation independently.

Syntaxsemas consist of the same two or more syntactical elements, the first of which may be the subordinate and the last - the main one. In this case, we may make a conclusion, if to take into consideration that a sentence is based on the predicative structure then syntaxsemas in the form of elements function as the predicate.

In spite of the fact, that the subject of the research work is connected with the conditional mood statements and in order to clarify the meaning of this type of sentences widely, from the application point of view, we are to analyze the language facts replacing the forms of conditional mood. After that the main predicate is replaced and modified as a syntactical valency, i.e. as compatibility of a word. For example:

– Ағайын - туған деп қайтесің, бұларға алаңдап. Ол сен алыста жүргенде -бұлардың бауырлары езіліп, емексіп тұратыны, ал ертең осылардың ортасына *келіш*... (С.Мұратбеков)
 – You say – relatives- and you are worrying about them.

When you are a long way off- you are in their minds, they will feel anxiety, and only *come and see* them tomorrow... If to make some changes, the last version of the sentence would be like this:

1. Ол сен алыста жүргенде -бұлардың бауырлары езіліп, емексіп тұратыны, ал ертең осылардың ортасына *келдің бар ғой*, қадырың қашар еді... When you are a long way off - you are in their minds, they will feel anxiety, and just *try to find yourself* at their, places, and you will have no respect

2. Ол сен алыста жүргенде -бұлардың бауырлары езіліп, емексіп тұратыны, ал ертең осылардың ортасына *келдің бе*, қадырың қашады. When you are a long way off, they will feel anxiety, and *being* among them, you will have no respect.

The given changes develop the main meaning of the sentence. The motive of the widening of the syntagmatic sentence sphere is that the aim is to transfer the expressive and emotional colour of the word *келіш* used in the predicative function.

Еш комиссияның да, жюридің де бағасы маған енді керек емес! *Қадіржан қадірлеп, бағалады болды!* (Ш.Құмарова). I don't need the points of any commission and any jury. *Kadirzhan appreciated and that's enough (that's all)!* He appreciated-that's enough!-from these words one feels the complete obedience of the companion to Kadirzhan's opinion, and he has authority with him.

1. *Қадіржан қадірлеп, бағалады ма - болды!* But *Kadirzhan appreciated- that's enough (the companion wants to convince the listener)*

2. *Қадіржан қадірлеп, бағалады екен болды!* It turned out that *Kadirzhan appreciated- that's enough (the companion's decision)*

So, from the above mentioned analysis we found out the following:

The sentences that are formed with the help of the conditional mood, can't always be in the conditional mood. There are many versions in the language for changing it. But the meaning is the same: the conditional meaning.

In the course of changing the above mentioned sentences, the predicate, having the conditional meaning, underwent such kind of changes *келші - келдің бар зой - келдің бе - come and see- try to find yourself – being; бағалады- болды- бағалады ма- болды- бағалады екен- болды appreciated- appreciated- that enough- but appreciated- that's enough- it turned out he appreciated- that's enough!*

We see that there are no appropriate suffixes of the conditional mood in the original sentences from the work of art. On the one hand, motivatedness can be explained by the dialogue nature of the speech, on the other hand the special expressive words used by the companion, because motivatedness of a word is a result of a complicated thinking, in the course of representing the truth through language psychological aspects are also taken into consideration. Consequently, the motivated character is performed at the beginning of the speech, and then a language motive-valency of words are realized. The speech is motivated from the subject's cognition point of view. That's why word meaning motivatedness takes the leading place in speech. Motivation is a bilateral phenomenon, it is connected both with inner structure of the content and sound form. Motivatedness in the sentence is realized in this way, application is dependent on motivation. The analyzed sentences are the result of them all.

So, we made sure that there a peculiar motive which is connected with the lawfulness of valency that is characteristic of speech in structuring a sentence. If motivatedness is realized in notion, and notion is developed into statement, then statement will appear through a sentence. If a word is a material form of notion, a sentence is a material form of opinion. This leads to intercommunication of languages and thinking.

LITERATURE:

- [1] Akhanov K. Bases of grammar theory. A.: Sanat, 1996. P. 240.
- [2] Kotelova N.Z. Word meaning and its combinability. Leningrad, 1975. P. 40.
- [3] Orazov M. Kazakh language semantics. Алматы.: Рауан, 1995. P.205.
- [4] Panfilov V.Z. Language and thinking relation. М.: Наука, 1971. P. 20.
- [5] Qasym B. Theoretical basis of object's difficult denominations. Doctor of Philology dissertation (author's abstract). Алматы, 2004. p.50.
- [6] Sagyndykuly B. Etymological bases of the Kazakh language vocabulary development. Алматы, 1994. p.168.
- [7] Salkynbay A.B. Historical word- building (semantical aspect). Doctor of Philology dissertation. Алматы, 1999. P. 62.
- [8] Salkynbay A.B. Meaning and function of-y formed motion names in the modern Kazakh language Candidate of Philology dissertation. Алматы, 1991. P. 27.

F.Bataeva

Candidate of philological sciences, associate arofessor

WAYS OF TRANSLATING PAST TENSE FORMS IN INFORMATIVE AND SCIENTIFIC TEXTS FROM ENGLISH INTO KAZAKH

Annotation. In this article peculiarities of translation of past tense forms from English on Kazakh in informative and scientific texts are considered. The considered work is devoted to the comparative analysis of the tense forms transferring past actions in the English and Kazakh languages. In recent decades, comparative-typological approach is attracting the attention of linguists. Comparative study of languages is of great importance for the construction of the linguistic theory of translation. Therefore, in the present study we used data from the comparative study of languages. On the basis of this analysis cases of similarity and divergence between the tense forms transferring past actions are established, various ways of transfer of past actions from English into the Kazakh language are offered and, thus, grammatical aspects of the translation are established.

Keywords: tense forms, translation, genres of speech, bilingual study, typological research.

Ф.Багаева

Кандидаг филологических наук, доцент

СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА ФОРМ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ С АНГЛИЙСКОГО НА КАЗАХСКИЙ В ИНФОРМАТИВНЫХ И НАУЧНЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности перевода форм прошедшего времени с английского на казахский в информативных, и научных и деловых текстах. В других научно-исследовательских работах автора эта проблема была глубоко обсуждена, но в этой статье было уделено больше внимания особенностям и путям использования категории прошедшего времени в научных, информационных и деловых текстах в двух языках, и было установлено, что в казахском языке, кроме простого прошедшего времени, используется ускоренное прошедшее время с помощью вспомогательных глаголов и аналитических формантов.

Ключевые слова: формы глагола, перевод, жанры речи, билингвизм, типологические исследования.

Ф.Багаева

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ МӘТІНДЕРДЕГІ ӨТКЕН ШАҚ ФОРМАЛАРЫН АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУ ТӘСІЛДЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада ғылыми, ақпараттық және іскери мәтіндердегі ағылшын тіліндегі өткен шақ формаларын казак тіліне аудару мәселесі қарастырылған. Автордың басқа ғылыми зерттеу жұмыстарында бұл мәселе терең талқыланған, бірақ бұл мақалада ғылыми, ақпараттық және іскери мәтіндердегі өткен шақ категориясының екі тілде қол-

данылу ерекшеліктері мен жолдарына көбірек назар аударылды және қазақ тілінде жәй өткен шақтан басқа көмекші етістіктер мен аналитикалық форманттар арқылы жасалатын жедел өткен шақ қолданылатыны айқындалды.

Тірек сөздер: етістік тұлғалары, аударма, сөйлеу жанрлары, билингвизм, типологиялық зерттеулер.

From the linguistic point of view of speech genres («speech styles») should be approximately the same in different languages, as the same criteria must lie at the base of their identification in the language. For example, if we take as a criterion the ratio of words, names and shaped pieces, then we can agree to consider, for example, that the genre of scientific writing is characterized by the presence of more than 90% of word names (terms) and 10% or less shaped units, where 100% - total amount of both [1, p. 201].

However, in practice the interpreter has to deal with the genres of speech of a different kind. These genres are determined by the nature and purpose of the materials that he had to translate. For example, the translator may be engaged in the so-called technical translations, i.e translate special texts from any area of science and technology. In this case, a specific genre is predetermined, and follows its goal - to determine the proper linguistic features.

These features give the translator the specific tasks associated with the transfer and are no longer any stylistic reception as such, but with the transfer of this technique specific to the genre speech in which he used. In this regard, the translator should know the main features of speech genres in English and Kazakh languages and be familiar with the principles of the transmission characteristics of the genre of the text in translation.

There are various kinds of speech classification genres. However, for practical purposes translators working in special, non-artistic translation should distinguish the following four genres of speech: official business materials, scientific and technical materials, information and descriptive material, journalistic materials [1, p. 202].

Our task does not include any detailed description of these genres. We only need to highlight some features of rendering the past tense verb forms of each genre that do not coincide in the English and Kazakh languages, and indicate the general principles of the transfer of such features.

Each of the variations of the translated material has its own specific features, which put special demands on the translation. Comparison species transfer instructive and useful because it leads primarily to identify differences between characteristic features of each.

In the following analysis of a number of texts and individual proposals and views on possible transfer and the peculiarities of the transfer, all the varieties of newspaper material, literature, scientific, social and political can not be exhausted. As part of this work, they will be considered only as examples of individual cases, the relationship between the language means, essential for a particular genre, in many languages.

Scientific and technical literature is of special interest not only in content but also in form. In addition to the huge number of books on science and technology around the world there are over four million articles published annually in journals [2, p.7].

The need for the exchange of information has led to the emergence of a new discipline - the translation of scientific and technical literature.

For modern linguistic science, paramount description and identification of patterns of the functional style of scientific and technical literature there have been developed two methods: monolingual and bilingual.

Monolingual study reveals its similarities and differences from other functional styles of the same language (spoken, socio-political, official, business, art). Bilingual (typological) research is associated with the language of science and technology of two or more languages. Bilingual research facilitated results of monolingual research and, in turn, allows to open and describe patterns, the identification of which is unavailable or difficult within a single language, and formulated new bilingual laws.

So Present Perfect indicates the action completed by the time of the speech, when we are interested in is not the time of its commission, and the fact of completion or the result of, for example: Present Perfect is often used in the Abstract, the preceding article and Abstract conclusions that are placed after the article, such as:

Water supply for the population has been estimated as unsatisfactory [3, p.7].

Республика тұрғындарының ауыз сумен қамтамас ету жағдайы қанағаттандырылықсыз болып саналады [4, p. 6].

In Present Perfect there are usually those verbs which indicate the concrete, received by authors result. The description of experiment and other phenomena is generally transferred by simple forms [2, p.179]. In special scientific or documentary literature the form of the Present English verb is mainly used, as, for example, in the following text:

The territory of Kazakhstan *stretches* 3000 km from west to east and 1000 km from north to south. In the west and north Kazakhstan *borders* on Russian Federation, in the south – on Turkmenia, Uzbekistan, Kirgiziya, in the east – on China. The total length of state borders is over 15000 km. It is the ninth biggest country in the world with the territory 2,7 million square km.

The relief of the country varies very much. If you look at Kazakhstan from the space, you will see high ice-covered mountains, hills and highlands. Vast plains and lowlands stretch like green lines. The country spreads from Western-Siberian plain in the north to the Tian Shan Mountains in the south and from the Lower Volga in the west to the Altai in the east.

There is Precaspian lowland and the Mangistau peninsula in the west. The southern parts of the Urals and the Mugodzhari lie in the north – west. To the north-east of the Mugodzhari we can find the vast Turgai plateau, turning into the Turan Lowland with the Kyzylkum desert in the south [5, p.5].

Республика аумағы батыстан шығысқа қарай 3 мың км және солтүстіктен оңтүстікке қарай 1 мың км-ге созылып жатыр. Қазақстан батысымен солтүстігінде Ресей Федерациясымен, оңтүстігінде Түркіменстанмен, Өзбекстан және Қырғызстан, шығысында Қытаймен шектеседі. Мемлекет шекарасының жалпы ұзындығы 15 мың км-ден астам. Қазақстан 2,7 млн шаршы км жер көлемін дүние жүзінде 9-шы орында тұр.

Елдің жер бедері өте алуан түрлі. Егер Қазақстан аумағына ғарыштан көз салатын болсақ, онда біз мұздықтармен жабылған биік тауларды, төбелерді және қыраттарды көреміз. Кең-байтақ жазықтар мен ойпаттар бейне бір жасыл жолақтай созылған. Теріскейінде Батыс Сібір жазығынан бастап, күнгейінде Тянь-шань тауларына дейін созылған ел батыстағы Еділ өзенінің төменгі сағасынан шығыстағы Алтайға дейін көсіліп жатыр.

Батысында Прикаспий ойпаты мен Манғыстау түбегі орналасқан. Солтүстік батысында Орал тауларының сілемдерімен Мұғалжар жатыр. Мұғалжардың солтүстік шығысына қарай, соңынан оңтүстігінде Қызылқұмды Тұран ойпатына айналатын ұлан-байтақ Торғай үстіртін көруге болады [6,40].

The use of the Present Indefinite is characteristic also for official papers, such as in the following letter:

GM 22/2000

The Embassy of Malaysia presents its compliments to the Department of Diplomatic Service, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan and has the honour to inform the latter that a three-member delegation from MTD Capital, one of the leading construction companies will be visiting Kazakhstan as the guests of the Embassy.

The purpose of the visit is to explore the possibility of investing in the development of the diplomatic enclave in Actana. In this respect, the Embassy wishes to request the Department to arrange relevant meetings in Actana with the representatives of Ministry of Foreign Affairs and officials of Akimat responsible for the diplomatic enclave on 13-14 April 2000.

The Embassy of Malaysia avails itself of this opportunity to renew to the Department of Diplomatic Service, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan the assurances of its highest consideration

In all the considered official texts the Present Perfect tense form is met only once.

The police guards have started their duties since 3 October, 1999

However, in informative and documentary genre of speech, owing to the descriptive character, the form of the preterit of the main category which is transferred to the Kazakh language by synonymous to it form of v+di/ti (жедел өткен шақ), as, for example, in the offered text is met more often:

The traces of ancient people were found long ago on the territory of modern Kazakhstan. The archaeologists discovered the remains of living in the Stone and Bronze ages people. The tribes inhabiting it in the Bronze age left archaeological memorials-settlements, graves, rock drawings. We can judge by them about the role cattle – breeding and farming in the people's life.

Many manuscripts mention that great commanders and learders (rulers) of the Ancient World often waged wars and contacted with Sack Tribes. Ancient Greek historian Herodotus wrote about such a war between Persia and Sack warriors. In this war Sacks under the ruling of legendary empress Tomiris defeted the Persian army. The Persian commander- outstanding and invincible tsar Kir the Great died in the steppes. . [5, p. 15]

Қазақстан аумағынан ерте заманғы адамдардың іздерін баяғыда тапқан. Археологтар тас және қола ғасырлардағы адам тұрмысының қалдықтарын тапты. Қола дәуірінде өмір сүрген тайпалар өздерінен кейін археологиялық ескерткіштер – қоныстар, обаларды, жартастарға салынған суреттерді қалдырды. Бұдан мал өсіру мен егін шаруашылығы сол кездің өзінде-ақ, адам өмірінде маңызды рөл атқарғанын көреміз.

Көптеген қолжазбаларда Ежелгі дүние кезіндегі ұлы қолбасшылар мен басқарушылар сақ тайпаларымен жиі соғысып, араласып тұрғанын көрсетеді. Ежелгі грек тарихшысы Геродот Парсы мен сақ жауынгерлері арасында осындай соғыстың болғанын айтады. Бұл соғыста аты аңызға айналған Томирис патшасы басқарған сақ жауынгерлері парсы әскеріне қарсы соққы берді. Парсы қолбасшысы, белгілі және жеңімпаз Ұлы Кир патша далада өз өмірін тапты. . . [5, p.54]

So, analyzing this text, we reveal that in English, documentary and descriptive genre of speech is preferable to simple forms, and, exactly, preterit of the main category. However, the form of the preterit of the main category isn't always transferred by synonymous to it form v+di/ti (жедел өткен шақ). By consideration of the Kazakh translation we meet also a form of past tense with an affix – ған/қан (тапқан), and a participle form on – ып (соғысып, араласып), and a сщъщгтв form with an auxiliary verb – with соққы берді. To determine consistent patterns and features of the translation of verbal forms of past tense in documentary and popular scientific texts detailed consideration of the translations of separate sentences is necessary.

LITERATURE

[1] Комиссаров В.Н., Рецкер Я.И., Тархов В.И. Пособие по переводу с английского языка на русский. Ч. II. М.: Высшая школа, 1965. 287с.

[2] Пумпянский А.Л. Введение в практику перевода научной и технической литературы на английский язык. М.: Наука, 1981. 343 с.

[3] National Environmental Hygiene Action Plan of the Republic of Kazakhstan. Ministry of National Resources and Environmental Protection of the Republic of Kazakhstan. Republic of Kazakhstan Agency for Health Care.. Astana-Kokshetau. 2000. 134 p.

[4] Қоршаған орғаның гигиенасы жөніндегі Ұлттық әрекет жоспары. Қазақстан Республикасы Табиғи ресурстар және қоршаған орғаны қорғау министрлігі. Қазақстан Республикасы денсаулық сақтау істері жөніндегі агенттігі. Астана – Көкшетау. 2000. 138 б.

[5] Косович П. Some facts about Kazakhstan. Қазақстан туралы не білеміз? //Поговорим о Казахстане. Уч. пос. Астана – Санкт-Петербург: ООО «Мажор», 2002. 134с.

Г.Б. Көбденова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының кандидаты

**ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДА ЖАЗЫЛҒАН «АТАУЛАР СӨЗДІГІНІҢ»
ҚҰРЫЛЫМЫ (1931 ж.)**

Аннотация. Кез келген сөздіктің жасалуы кешенді түрде атқарылатын үлкен ғылыми мәселе, ал ұлттық тілдің аударма терминологиялық сөздігін түзу – әр уақытта ұлттық тілдің ғылыми тілдік өміріндегі елеулі оқиға. Тарихи тұрғыдан қарастырар болсақ, ол көбінесе тарихи және ұлттық сана-сезімнің өсу кезеңімен, ұлттың қалыптасуымен, әдеби тіл мен оның нормасының тұрақтануымен байланысты келеді. «Атаулар сөздігіндегі» терминдер бүгінгі кирилл жазуымен байланыстырылып, жаңа сөз жасалудың тәсілдері қарастырылып, жаңа атаулар дыбысталуы бойынша жазылғандары, қазақша түсіндірмесі, олардың синонимдік қатарлары беріліп, бұрыннан бар сөздердің мағыналарын жаңғырту арқылы жаңа сөзге балама келтіріледі.

Мақалада 1931 ж. жарық көрген «Атаулар сөздігінің» ұжымдық сананы көрсететін ғылыми еңбек ретінде ХХ ғ. басындағы қазақ қоғамының мәдени, ғылыми, тілдік өміріндегі ерекше орны көрсетілген.

Тірек сөздер: латын жазуы, тарихи сөздік, терминологиялық сөздік, аударма сөздік, трансформация, тілдік норма, мағыналық аударма.

Г.Б. Көбденова

Научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова, кандидат
филологических наук

**СТРУКТУРА «СЛОВАРЯ НАИМЕНОВАНИЙ», НАПИСАННОГО НА
ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКЕ (1931 Г.)**

Аннотация. Созданиелюбогословаря–этобольшаянаучнаязадача,котораявыполняется комплексно, а создание переводного терминологического словаря национального языка всегда является значимым событием в научной и лингвистической жизни национального языка. Если рассматривать с исторической точки зрения, то она во многом связана с периодом роста исторического и национального самосознания, формированием нации, стабилизацией литературного языка и его нормы. Термины в «Словаре имен» соотносятся с сегодняшним кириллическим написанием, рассматриваются способы создания новых слов, приводятся варианты написания новых имен по звучанию, трактовка по-казахски, их синонимические ряды, приводится альтернатива новому слову путем воспроизведения значений уже существующих слов.

В статье указывается особое место изданного в 1931 г. «Словаря наименований» в культурной, научной, языковой жизни общества начала ХХ в. как научного труда, выражающего коллективное сознание.

Ключевые слова: латинская графика, исторический словарь, терминологический словарь, переводной словарь, трансформация, языковая норма, смысловой перевод.

G.B.Kobdenova

Researcher at the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Candidate of philological sciences

STRUCTURE OF THE DICTIONARY OF NAMES WRITTEN IN LATIN GRAPHICS (1931)

Annotation. The creation of any dictionary is a big scientific problem, and the formation of a translation terminological dictionary of the national language is a significant event in the scientific language life of the national language at different times. If viewed from a historical point of view, it is largely associated with the period of growth of historical and national consciousness, the formation of the nation, the stabilization of the literary language and its norms. The terms in the "Dictionary of Names" correlate with today's Cyrillic spelling, the ways of creating new words are considered, the variants of writing new names by sound, interpretation in Kazakh, their synonymous series are given, an alternative to a new word is given by reproducing the meanings of existing words.

The special place of the «dictionary of names» published in 1931 in cultural, scientific, language life of the society of the beginning of the XX century is specified in the article as the scientific work expressing collective consciousness.

Keywords: Latin graphics, historical dictionary, terminological dictionary, translation dictionary, transformation, language norm, semantic translation.

Кез келген сөздіктің жасалуы кешенді түрде атқарылатын үлкен ғылыми мәселе, ал ұлттық тілдің аударма терминологиялық сөздігін түзу – әр уақытта ұлттық тілдің ғылыми тілдік өміріндегі елеулі оқиға болып табылады. Тарихи тұрғыдан қарастырар болсақ, ол көбінесе тарихи және ұлттық сана-сезімнің өсу кезеңімен, ұлттың қалыптасуымен, әдеби тіл мен оның нормасының тұрақтануымен байланысты келеді екен.

Халық ағарту комиссариаты білім кеңесінің терминология комиссиясы 5000 дана таралыммен 1931 жылы тұңғыш рет кирилл-латын графикасында жазылған «Атаулар сөздігін» шығарды [1]. Сөздікте филология, физика, заң, психология сияқты түрлі ғылым салаларына қатысты 8000 термин берілген.

Осы сөздік туралы 1934 жылы жазған рецензиясында А.Самойлович: «Мен 1932 жылдың аяғында Қазақстанның астанасы Алматыда болғанымда бұл сөздік таптырмайтын (был библиографической редкостью) еді» [2], – дейді.

«Атаулар сөздігі» Алаш зиялыларының ұлттық терминологиялық қорды қалыптастыруда ұстанған қағидаттарына сәйкес жасалған соңғы басылымдардың бірі болғандықтан, оны қайта бастырып шығарып, мамандардың, зиялы қауымның назарына ұсынууды ф.ғ.д., проф. Ш.Құрманбайұлы мен О.Жұбаева қолға алып, қазіргі кирилл жазуымен 2004 жылы кітап етіп 2-басылымы ретінде қайта бастырып шығарды [3].

Терминтанушы Ш.Құрманбайұлының көрсетуінше: «Қазақ термино-графиясының тарихында өзіндік орны бар «Атаулар сөздігі» өткен ғасырдың отызыншы жылдарындағы термин шығармашылығы мен терминологиялық сөздік түзу ісінің кезеңдік келбетін, терминология комиссиясы жұмысы мен алаш зиялыларының ұлттық терминкор қалыптастыруда ұстанған ұстанымдарын көрсететін нақты тілдік-тарихи дерек» [3].

XX ғ. басындағы әрі аударма, әрі терминологиялық сөздіктің қажеттілігі туралы «Атаулар сөздігінің» «Бір-екі сөз» деген кіріспесінде былай келтіреді: «әг-bir çeke çazuvьsьlar rz qolьna ustar oтыратьн, çаңа өmirdiң tilin izdedi, pән atavlarьна tus-tustan surav көbejdi, оның muqtaçdьғы kyn saјьн asa berdi. зьmьragan ucқыр өmip kynbe-kynği kerekke çumsavğa daјьн turған til qaruvьn kerek qьldь. oј erjbeğindegi eң qьjьn istiң biri sözdik tizvь».

Қазақ тілі біліміндегі алғашқы терминологиялық сөздіктердің бірі ретінде латын графикасында жазылған «Атаулар сөздігінде» ұлттық тілдің метатілі және әлем туралы

Алаш білімпаздарының білімдері жүйеленіп берілген. Бұл білімдер аясы сөздіктің түріне, сөзтізбенің көлеміне, лексикографиялық материалдарды беру тәсілдеріне, сөздік мақаланың құрылымына байланысты жүйелі түрде келтірілген.

Дыбысталуы бойынша жазылған:

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Бүгінгі кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Автомобиль	Артaмaбeл	Аптамабел
Автономия	Артoнoмije (qurğıjat-sajasıj erkindik)	Аптономийе (құрыйат-сайасий еркіндік)
Аллюминий	Әlуmеn (metal zatъ)	Әлүмен (метал заты)
Бенефис	Венеріs	Бенепис
Бухгалтер	Вуğaлтър	Бұғалтыр
Газ	Газ	Газ
Жонглер	Çөngiler	Жөңгілер
Журналист	Çornalсъ (әdebijetci)	Жорналшы (әдебийетші)
Закон	Заң, зaкoн	Заң, зәкөн
Индустрия	Yндистіre (өнерli kesip)	Үндістіре (өнерлі кесіп)
Партия	Партыja	Партыйа
Пародия	Paradije (elik)	Парадийе (елік)

Синоимдік қатармен берілгендер:

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Базис	Тур тіrev, тіrek (уьтqь, bazьs)	Түп тіреу, тірек (ұйытқы, базыс)
Вдова	Тul, çesir	Тұл, жесір
Владелец	Віjлевci, ije	Бійлеуші, ийе
Внимание	Елтірәт, nazar	Елтипат, назар
Гарантия	Senim, vәde, kepil	Сенім, уәде, кепіл
Дворец	Saraj, орda	Сарай, орда
Дерматолог	Teri avruv mamань (teri дәriгерi)	Тері ауру маманы (тері дәрігері)
Должность	Qьzmet, оғып	Қызмет, орын
Жилище	Baspana. уj	Баспана, үй

Жақша («қоршаудың») ішінде қазақша түсіндірмесімен берілді:

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Диктофон	Dәkтаpon (сөз çazатын апарат)	Дәктапон (сөз жазатын апарат)
Ультиматум	Yлfимәтim (kesken sert)	Ұлтимәтім (кескен серт)

«Атаулар сөздігіндегі» аудармалар бүгінгі уақытта да өз мәнін жоймай, сол қалпында қолданылып келеді:

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Заработок	Табыс	Табыс
Заработная плата	Салақь	жалақы
Заседание	Мәсiліs	Мәжіліс
Индивидуальное кредитование	Çеке несije беруv	Жеке несіе беруу
Индивидуальное хозяйство	Çеке шаруa	Жеке шаруа
Интеллигенция	Зьjальлар	Зыйалылар
Исследование	Iзerttev	Ізерттеу
Копия	Kөсiрme	Көшірме
Кредит	Nesіje	Несіе
Культ	Табынуv	Табынуу
Культура	Mәdenijet	Мәденіет
Лектор	Dәrisci (lektir)	Дәрісші (лектір)

Лекция	Dəris	Дәріс
Наемный труд	Сaldama еңбек	Жалдама еңбек
Налог	Саььқ	Салық
Научно-исследовательский институт	Ғылымды зерттеу үністети	Ғылымды зерттеу үністети
Гражданин	Azamat	Азамат
Выставка	Kөрме	Көрме
Герб	Taңба	Таңба
Отдел	Bөлім	Бөлім
Печатный лист	Baspa tabaq	Баспа табак
Пианино	Kyj sandьq (pijanijno)	Күй сандық (пийәнийно)
Пиктография	Syvret çazuv	Сүүрет жазуу
Помада	Dalap	Далап
Представитель (уполномоченный)	Өкіл	Өкіл
Президент	Pirziydent (topbasь)	Пірзійдент (топбасы)
Экватор	Beldev	Белдеу

Бұрыннан бар сөздердің мағыналарын жаңғырту арқылы жаңа сөзге балама табу:

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Термин	Pән sözi (atav)	Пән сөзі (атау)
Заседатель	Qоссь biј	Қосшы бий
Контрабанда	Buqpa savda (urlap ötkizyv)	Бүкпа сауда (ұрлап өткізуу)
Контрабандист	Buqpa sävdeger	Бүкпа сәудегер
Космополитизм	Әлемди syjyvçilik	Әлемді сүйуушілік
Курорт	Davalь çer (kyert)	Дауалы жер (күерт)
Лейкемия	Aq qandььq	Ақ қандылық
Объявление	Çarnama	Жарнама
Демократия	Buqara (demäkirätije)	Бүқара (демәкірәтйе)
Букет	Desteli gyl	Дестелі гүл
Гимн	Quvanьс kyji	Қуаныш күйі
Парашют	Qalyтqь	Қалытқы
Партизанская война	Alaman soğьсь	Аламан соғысы
Патриарх	Aqsaqal	Ақсақал
Показатели конъюнктуры	Naryq көrsetkic	Нарық көрсеткіш
Поле сознания (психол.)	Oј көlemi (sana өrisi)	Ой көлемі (сана өрісі)
Председатель	Aға	Аға
Рецензия	Qьсqa сын	Қысқа сын
Феодализм	Bek дәviri	Бек дәуірі

Бір сөзден туындаған сөздерге әр түбірдегі сөздердің берілуі:

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Алкоголь	Esirtkic	Есірткіш
Алкоголик	Araqqor	Араққор
Идеал	Arman	Арман
Идеализм	Muratsььq	Мұратшылық

Сөз тудырушы жұрнақтардың берілуі:

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Алкоголик	Araqqor	Араққор
Дарвинизм	Dərbin çoль	Дәрбін жолы
Демократизм	Buqaracьььq	Бүқарашылдық
Идеализм	Muratsььq	Мұратшылық
Идеалист	Muratsьь	Мұратшыл
Историзм	Taryqçьььq	Тарыйқшылық

Лингвистика, филология ғылымдарының атау сөздері (терминдері):

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Диалектология	Dijälektalogije (til өзgerisin zertteitin ғылым)	Диалекталогия (тіл өзгерісін зерттейтін ғылым)
Значение	Mән, mәнis, maғыna	Мән, мәніс, мағына
Иносказание	Бсара söz	Бшара сөз
Лексика	Söz kenі	Сөз кені
Лексикография	Söz kenin әліptev	Сөз кенін әліптеу
Лексикология	Söz kenin tekseryv ғылым	Сөз кенін тексеруу ғылым
Лексикон (словарь)	Sөzdik	Сөздік
Лингвистика	Til ғыльмь	Тіл ғылымы
Литературный язык	Әdebijet til	Әдебиет тіл
Логическая речь	Aқыл sözi	Ақыл сөзі
Локальный (местный)	Сergilikti, орындағы	Жергілікті, орындағы
Наречие	Үstev	Үстеу
Неологизм	Саға sözcildik	Жаңа сөзшілдік
Отглагольное имя	Esimce	Есімше
Падеж (грам.)	Calğav	Жалғау
Пассив	Pәssip	Пәссіп
Периодическая речь	Бrғақ söz	Брғақ сөз
Перифраз	Буkpelev	Бүкпелеу
Плеоназм (литер.)	Qos-qabattav (сыbatpa)	Қос-қабаттау (шыбатпа)
Подлежащее	Bastavьc	Бастауыш
Подчинение (грамм.)	Бағыnuv, бағыnbаль	Бағынуу, бағынбалы
Полемика	Aйтьc, talas	Айтыс, талас

Сөздіктің кіріспе сөзінде «Бұл құрастырылған пән сөздерінде талай кемшіліктер бар. Үйткені әр ғылымның тарауынан өзіне жүйрік кісілер шықпай, пән сөзі түзелмек емес» деп атап көрсеткеніндей балама табудағы ауытқушылықтар мен сәйкессіздіктердің орын алуы да табиғи нәрсе:

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Кофе	Көрі (caj)	Көпі (шай)
Крокодил	Ajdahar	Айдаһар
Область (науки)	Сыз	Жүз
Обаяние	Аlapat	Алапат
Охота	Аң	Аң
Персик	Temir tiken	Темір тікен
Овощи	Сасыl	Жасыл
Гезис	Turlav	Тұрлау
Юмор	Quvlyq	Кулық

Сөз үнемі үздіксіз өзгерісте болатындықтан, оның бүгінгі сөйлеушілердің қабылдауындағы мағынасы өткен 85 жыл бұрын берілген мағынасымен сәйкес келмеуі заңды құбылыс.

2004 жылы шыққан басылымның кіріспе сөзінде Алаш терминқорын зерттеуші Ш.Құрманбайұлы «Атаулар сөздігі» туралы жазылған мақалалар мен рецензияларда айтылған сын ескертпелер, ұсыныстарды жан-жақты талдап, сол кезеңдегі қоғамдық-саяси жағдайдың Сөздікке тигізген әсерін түсіндіре келе былай дейді: «Сол жылдары осы сөздікке тікелей және жанама қатысты бар жарияланған материалдарды қарап отырсақ, көпшілігінде сөздік түзушілердің ұстанған қағидағарына байланысты мақсатты түрде сын айту, мәселеге саяси, әлеуметтік-таптық тұрғыдан баса мән берілгендігі байқалады. Сөздіктің жақсы жақтары, жетістіктері ауызға алына бермейді. Сөздік туралы пікір білдіргендердің оның сапасы, келесі басылымы жақсарсын деген ниеттен гөрі оны түзуші авторлардың ұстанып отырған бағытының бұрыстығын, ендігі жерде қазақ тер-

минологиясын бұл бағытта дамытуға болмайтынын дәлелдеуге бейілді екендігі айқын аңғарылады. Сондықтан да сөздіктің жақсы жақтары туралы айтылмай, кемшіліктер ғана теріліп, біржақты сынға жол беріледі. Терминологиялық комиссия жұмысының жетістіктері жөнінде де сөз болмайды. Керісінше, олар комиссияның солақай саясат ұстанған алашшыл, ұлтшыл, пуристерден құралғандығын, социалистік қоғамға зиянды жолға бастап отырғандығын дәлелдеу арқылы, ендігі жерде жарқын болашаққа апаратын бағытты таңдай отырып, терминологиялық жұмыстардың жана арнаға бұрылуы керектігін айрықша атап өтеді», – дей келе: «Шын мәнінде сол жылдары мұндай терминдер сөздігінің басылып шығуының өзі елеулі оқиға еді» [3] – деп жоғары бағалайды.

Қорыта айтқанда, «Атаулар сөздігі» ұжымдық сананы көрсететін ғылыми еңбек ретінде ХХ ғ. басындағы қазақ қоғамның мәдени, ғылыми, тілдік өмірінде айрықша орын алды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Atavlar sözdüğü. Kъzylorda: Qazağъstan baspasъ, 1931. P. 24.

[2] Самойлович А. Терминологический словарь // Библиография Востока. Вып.2-4 (1933). Л.: Изд-во АН СССР, 1934. С. 93-95.

[3] Атаулар сөздігі. Латын графикасынан кириллицаға көшіріп, сөздікті баспаға дайындағандар: Шерубай Құрманбайұлы, Орынай Жұбаева. Алматы: Сөздік- словарь, 2004. 2-басылымы. 42 б.

А.З. Бисенғали

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАҢА ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ ТІЛДІК СӘЙКЕСТІЛІГІ

Аннотация. Қазақ және түркі тілдеріндегі сөзжасам мәселесінде автор «сөзжасам – тілді дамыту мен жаңғыртудың әдісі» деген пікірді ұстанатын ғалымдарды қолдайды. Тілдің дамуы мен жаңғыруына әсер ететін факторлар – жаңа ұғымдар мен құбылыстарды, т.б. қажет ететін әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени шарттар. Автордың ойынша, қазақ және түркі тілдеріндегі тілдік сәйкесімділік тіл білімінде қалыптасқан өзектілік ұстанымы, сәйкестік ұстаным, эстетикалық ұстаным бойынша анықталады.

Мақала үш ұстаным бойынша талдау негізінде қазақ және түркі тілдеріндегі сөзжасамның тілдік сәйкестіктерін ашуға арналған.

Тірек сөздер: жаңа сөздер, сәйкестік ұстанымы, сөз баламалары, семантикалық сәйкестік, жаңа үрдіс.

А.З. Бисенғали

Докторант КазНУ им. Аль-Фараби

ЯЗЫКОВЫЕ СООТВЕТСТВИЯ НОВООБРАЗОВАНИЙ В КАЗАХСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В вопросе словообразования на казахском и турецком языках автор поддерживает мнение ученых о том, что «словообразование – это метод развития и модернизации языка». Факторами, влияющими на развитие и модернизацию языка, являются социальные, экономические, политические, культурные условия, требующие новых понятий и явлений и др. По мнению автора, языковая идентичность в казахском и турецком языках определяется по принципам: актуальности, соответствия и эстетичности, сформировавшихся в языкознании.

Статья посвящена раскрытию языковых соответствий казахских и турецких новообразований на основе анализа по трём принципам.

Ключевые слова: новообразования, принцип соответствия, эквиваленты слов, семантическое соответствие, новая тенденция.

A.Z.Bissengali

Doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University

LANGUAGE COMPLIANCES OF NEOLOGISMS IN THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES

Annotation. In the question of word formation in the Kazakh and Turkic languages, the author supports the opinion of scientists that «word formation is a method of language development and modernization». The factors influencing the development and modernization of the language

are social, economic, political, cultural conditions that require new concepts and phenomena, etc. According to the author, linguistic identity in the Kazakh and Turkic languages is determined by the position of relevance, suitable position, aesthetic position formed in linguistics.

The article is devoted to the disclosure of language compliances of Kazakh and Turkish neologisms on the basis of the analysis by three principles.

Keywords: neologisms, principle of compliance, equivalents of words, semantic compliance, new tendency.

Академик Ә.Қайдар «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» деген мақаласында «жаңа сөз» ұғымына ерекше назар аударады: «Тіл байлығының тағы бір қайнар бұлағы – «жаңа сөз» жасау, сөздерді жаңа мағынада қолдану. Бұл тәсіл – тіл байыпудың ең бір құнарлы да қуатты көзі. Жанды организмдегі миллиондап өліп, миллиондап жаңаланып жататын клеткалар секілді тіл де дәл осындай дамылсыз жаңаруда күй кешеді. Бірақ тілдің бір ерекшелігі – шын мағынадағы «жаңа сөздің» жасалуы тіл қорында кездесетін құбылыс.

Мәселен, мен өз басым кейінгі жүз жыл ішінде, айталық, қазақ тілінде дүниеге келген, өте сирек, бұрын-соңды болмаған «су жаңа» төл түбірді атай алмаймын. Өйткені ол болмыста жоқ. Қазақ тіліндегі бір жарым мыңдай бір буынды төл түбір сөздеріміздің төркіні тым алыста, мыңдаған жылдар қойнауында жатыр. Ал сіздер мен біздердің күнде айтып жүрген «жаңа сөздеріміз» шын мәнісіндегі жаңа сөздер емес, тіліміздегі байырғы түбірлерден сөз жасау модельдері негізінде пайда болған туынды дүниелер. Олар дүниеге тіл қажетін өтеу үшін келген, оларды біз өзіміз тілімізде әбден қалыптасқан дәстүрлі тәсілдер арқылы жасадық. Түбір ескі, тәсіл ескі, бірақ сөз жаңа, өйткені ол жаңа ұғым, мағынаға ие болды» [1, 122].

Демек, тіл қорының осылайша жаңалануы оның ішкі даму заңына байланысты. Бірақ, оны ылғи әрекетке келтіріп отыратын қозғаушы күш қоғамдағы әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени жағдайлар, яғни күн сайын туындап жатқан жаңа ұғым, жаңа зат, құбылыстарды игеру қажеттілігі.

Қазіргі тіл білімінде жаңа қолданыстардың тілге сәйкестілігі, негізінен, бір-бірімен өзара байланысты үш қағида бойынша анықталып жүр:

- 1) өзектілік-қажеттілік қағидасы;
- 2) сәйкестілік қағидасы;
- 3) эстетикалық қағидасы.

Өзектілік-қажеттілік қағидасы.

Қоғамдық өмірдегі маңызды оқиғалар, өндірістік қарым-қатынастардың күшеюі, қазақ тілі мәртебесінің өзгеруі, ұлттық сана-сезімнің оянуы, қазақ және түрік тілінің ішкі ресурстарын пайдаланып, жаңа атаулар тудыру өзектілігінің пайда болуына себепші болды.

Оның қазақ-түрік тілдеріндегі көріністерін салыстырсақ:

Мысалы: *жарғы – tüzük, ақпарат – bilgi, өркениет – uygarlık, Ана заң – Anayasa, елбасы – cumhurbaşkanı, іскер – işadami, ынтымақтастық – işbirliği, әуежай – havalimani, көмбасиы – önder, жеке иелендіру – özelleştirme, дауыс беру – oylama, дағдарыс – bunalım, мемлекеттік кеңес – danıştay, микелей эфир – canlı yayın, тір-кеу – kayit, дерекнама – қаунақ, нұсқау – yönerge, сынақ – sınav, айыпталушы – sanık, түйіндемe – özgeçmiş, мүсінктемеші – yorumcu, жүйе – ağı, дерекқор – veritabanı, әңгімелесу – iş görüşmesi, кеңесші – danışman, жарна – ödentı; айқұлақ – kuyruklu a, халық қалаулысы – milletvekili, жоба – tasarım, оққағар – koruma, құлаққан – kulaklık, күн тәртібі - gündem* т.б. секілді сөздер қазіргі қоғамдық-әлеуметтік өмірде өзекті, сондықтан бұлар тілдің лексикалық құрамына оп-оңай сіңісіп, БАҚ-та кеңінен қолданылып жүр.

Мысалы: *Дағдарыс – bunalım;*

Қаржы *дағдарысы* медиа саласына өзгерістер әкелді (Ана тілі, 22.12.2011).

Bundan dolayı büyük bir psikolojik *bunalım* geçiyorlar (Milliyet gazetі, 23.11.2012).

Айқұлақ - kuyruklu a;

Мұнда, *айқұлақ* белгісі @ қолданушы аты мен машина атын бөліп тұр (Жас Алаш, 27.02.2014).

Kıyruklu a ішареті (@) günümüzde elektronik posta (e-posta) adreslerimizin ayrılmaz bir parçası! (SABAH газеті, 03.06.2015).

Халық қалаулысы – milletvekili;

Қазіргі билік жүйесін түп-тамырымен қопарып, өзгертпейінше, нағыз *халық қалаулысына* қол жеткізуіміз мүмкін емес (Жас Алаш, 08.02.2011).

Yozgathlı olan Coşkun, *milletvekili* Türkerin odasına giderek bir süre görüştü (Milliyet газеті, 28.08.2001).

Сәйкестілік қағидасы.

Бұл қағида бойынша жаңа қатынастар:

а) семантикалық құрылысымен заттың негізгі қасиеттеріне;

ә) тілдің сөз тудырушылық жүйесіне;

б) тілдік стильдің стильдік қызметтеріне сай болуы керек.

Зат немесе құбылыстың атауы сол заттың немесе құбылыстың негізгі қасиеттерін, белгілерін көрсету керек. Бұл тәртіп сақталынбаған жағдайда бұл сөздің бірнеше атауы пайда болуы мүмкін.

Мысалы, орыс тіліндегі *заказ* сөзінің баламасы ретінде қазақ лингвистері *бұйымтай*, *бұйырман*, *тапсырыс* сөздерін ұсынды. *Бұйымтай* сөзінің этнографиялық мәні басымырақ. Ал *бұйырман* сөзіндегі *–ман* аффиксі көбінесе семантикасы нақты сөздерді білдіру үшін қолданылады. Семантикасы дерексіз (абстрактты) түсініктерді білдіру үшін *–ман* аффиксі өте сирек қолданылады. Осы себепті бұл екі сөз қабылданбай, орнына семантикалық жағынан едәуір лайықты *тапсырыс* сөзі қабылданды.

Мысалы: Қазіргі күні мемлекеттік *тапсырыспен* шығатын кітаптардың таралымы 2000 данадан аспайды (Ана тілі, 29.01.2009).

Отбасы/ әулет/ жанұя сөздері бір ғана ұғымды білдіреді. Бұл нұсқалардың ішінен *отбасы* сөзі ресми тілге еңсе де, оның басқа нұсқалары да баспасөзде *отбасы* сөзімен бірдей қолданылып жүр.

Мысалы: *Отбасы*, өздеріңіз үшін ол кісінің орны тіпті өзгеше ғой (Алматы ақшамы, 16.03.2011).

Өте тату *әулет* болдық (Егемен Қазақстан, 21.03.2014).

Өздері сүйіп қосылып, жастарға үлгі боларлық *жанұяның* қазір шаңырағы шайқалған (Жас Алаш, 09.01.2014).

Р.Сыздық, Н.Уәли сияқты ғалымдар бұл жағдайды семантикалық сәйкестілік қағидасының бұзылуының нәтижесі деп бағалайды.

Эстетикалық қағида.

Ғалымдардың пікірінше, бұл қағидаға сай жаңа сөз тыңдаушыда, оқырманда жағымсыз ассоциация, ұқсастықтар тудырмауы қажет.

Мысалы, қазақ тілінің қазіргі қолданысында *аларман* (сатып алушы) жаңа сөзінің артықшылығы: ол бұрыннан қолданылып жүрген *сатып алушы* сөзіне қарағанда қысқа. Алайда, «аларманға алтау аз» фразеологиялық тіркесін білетін адамның ойында бұл сөз жағымсыз ассоциация тудырады.

Сондай-ақ, *жетімді нүкте* – «доступная точка», *салғыласу* – «дебать», *зәузатқор* – «генофонд», *жүрісіші* – «пассажир», *шаптырма* – «фонтан», *қылтима* – «балкон» сөздері де тыңдаушыға нашар әсер етеді. Сондықтан бұл сөздер де қолданыс елегінен өтпей, қазір олардың орнына құлаққа жағымды басқа баламалар қолданылуда.

Атап айтсақ, *аларманның* орнына *сатып алушы*, *салғыласудың* орнына *пікірталас*, *зәузатқордың* орнына *тектік қор*, *жүрісішінің* орнына *жолалаушы*, *шаптырманың* орнына *субұрқақ*, *қылтиманың* орнына әзірше орысша нұсқасы *балкон* қолданылып жүр.

Мысалы: Жиын сонымен қатар кейбір аударма сөздер төңірегінде *пікірталас* өтті (Ана тілі, 08.01.2009).

Ақтөбеде соңғы жылдары *су бұрқақтармен* бірге тамаша безендірілген гүлдерге толы саябақтар қаланың әр бөлігінен бой көтере бастады (Жас Алаш, 28.07.2011).

Тектік қор мен биологиялық әртүрліліктің азаюы қоршаған табиғи ортаның және адамның өмір сүру ортасының нашарлауына алып келеді (Егемен Қазақстан, 31.03.2015).

Түрік тілінде эстетикалық қағидаға ерекше мән беріледі. Осы себепті түріктер көптеген жаңа түсініктерді білдіру үшін құлаққа жағымды шетелдік сөздерді көп қолданады.

Мысалы: *brifing, fenomen, internet, medya, performans, ihale, konferans, şube, moda, diploma, kokteyl, dizayn, banknot, alerji, akrobat, homeopati, demokrasi, diyalog, telefon, miting, sistem, klip* т.б.

Бұл жөнінде көрнекті түрік лингвисті Х.Зүлфикар былай дейді: «Кезінде араб, парсы сөздеріне қарсы наразылық батыстан келген сөздерге келгенде басылып қалды. Басқа жақтан, адамдар бір үйренген сөзді тастап, оған өз тілінде балама тауып, оны қолданысқа енгізіп әуре болғысы келмеді. Осылайша, ана тілімізге орасан зор нұқсан келтірілді. Басында термин ретінде тілімізге енген бағыс сөздерінің бір бөлігі уақыт өте келе күнделікті лексикамызға кіріп, орнығып алды» [2, 152].

Тіпті түрікше баламасы бола тұра, шетелдік сөздерді кеңінен пайдалану үрдісі түрік баспасөзінде әлі кезге дейін сақталып келеді.

Мысалы: *Miting* – жиналыс (табылған баламасы *toplanti*);

Zeytinburnu Meydanı’nda düzenlenen *miting* için alınan geniş güvenlik önlemleri dikkat çekti (Hürriyet газеті, 02.06.2015).

Hacker – хакер (табылған баламасы *bilgisayar korsanı*);

Gönüllü *hacker* grubu adına saldırıya ilişkin açıklama yapan Türk Hack Team lideri ZoRRoKiN, zulmün sınıflandırılmasının kabul edilemez olduğunu söyledi (Hürriyet газеті, 25.05.2015).

Bestseller – бестселлер (табылған баламасы *çoksatar*);

Boyama kitabı *bestseller* oldu (Hürriyet газеті, 08.04.2015).

Broşür – кітапша (табылған баламасы *kitapçık*);

Haftalar önceden dağıtılan *broşürlerde* belirtildiği üzere, erkeklerin sakal bırakma zorunluluğu 1 Haziran itibarıyla başladı (SABAH газеті, 02.06.2015).

Lider – көшбасшы (табылған баламасы *önder*);

Bugün bölgesinde *lider*, dünyada saygın bir ülke olan, en büyük 17 ekonomisi arasında yer alan Türkiye, inanıyorum ki, 2014 yılında da bu yükselişini sürdürecektir (Milliyet, 31.12.2013).

Түрік тілінде, әсіресе француз тілінен алынған сөздер көп. Түбірі грек немесе латын тілінен шыққан француз сөздері XIX ғасырдан бастап түрік тіліне ене бастады. Әсіресе Танзимат дәуірінен кейін көбейіп кетті. Қазіргі түрік тілінде шамамен 5000 француз сөзі бар және олардың көбі күнделікті өмірде қолданылып жүр.

Мысалы: *anonim, aktüalite, enflasyon, faks, televizyon, koalisyon, radyoaktif, promosyon, kablofederasyon, hipertansiyon, kapitülasyon, meteoroloji, ütopik, veteriner, şampuan, aksesuar, butik, liüks, model, makyaj, defile, aktif, pasif, pratik, sendika, proje, ekspres, brans, röportaj, reklam, stüdyo, potansiyel, kontrol, trafik, apartman* т.б.

Демек, түрік тілінде терминдердің дұрыс қабылданып, орнығында оның әуезділігі, құлаққа жағымдылығы, ана тіліндегі ойлау жүйесіне үндес болуы сияқты себептердің мәні ерекше екені байқалады.

Бірақ, жалпы алғанда, түрік тіліндегі терминжасам мен жаңа қолданыстардың дамып, қалыптасуына байланысты мәселелердің көпшілігі қазақ тіліндегі осы саладағы мәселелермен өзектесіп, үндесіп жатқаны байқалады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы: Ана тілі, 1998. 150 б.

[2] Zulfikar H. Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, TDK Yayınları. Ankara, 1991. P. 240.

М.Қ. Құсмолданова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

Е.РАУШАНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҚҰСТАР БЕЙНЕСІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОННОТАЦИЯСЫ

Аннотация. Тіл мен таным сабақтастығында қалыптасатын тіл көркемдігінің, сөз мағынасы өрісінің кеңейіп, жетілуі, әсіресе, көркем шығарма тілінен байқалатыны сөзсіз. Соның ішінде ана тіліміздің мол мүмкіншілігін айқындап, әлеуетін ерекше түсініп, пайдалана білуде поэзия тілі айрықша болып табылады. Сондықтан да қазақ көркемсөз дәстүрін жалғастырып қана қоймай, мифтік таным мен төл дүниетаным астасқан жаңа көркемдік сана үлгілері көптеп табылатын Есенғали Раушанов сияқты ақындардың тілін осы тұрғыдан зерттеудің маңызы ерекше.

Автор Е.Раушановтың кейбір өлеңдерін талдау негізінде адам (қазақ) мен құстар бейнелері арасындағы психологиялық параллельді көрсетуге тырысады.

Тірек сөздер: коннотация, ұлттық коннотация, ұлттық дүниетаным, көркемдік дүниетаным, мифтану, жан.

М.К. Құсмолданова

Младший научный сотрудник Института языкознания имени А.Байтұрсынова

НАЦИОНАЛЬНАЯ КОННОТАЦИЯ ОБРАЗОВ ПТИЦ В ТВОРЧЕСТВЕ Е.РАУШАНОВА

Аннотация. Несомненно, что художественность языка, формирующаяся в преемственности языка и познания, расширение и совершенствование поля смыслов слова, особенно в языке художественного произведения. В частности, язык поэзии является уникальным в определении возможностей родного языка, осознании и использовании его потенциала. Поэтому важно не только продолжить традиции казахской художественной речи, но и изучить язык таких поэтов, как Есенғали Раушанов, у которых много новых образцов художественного сознания, связанных с мифическим познанием и оригинальным мировоззрением.

Автор статьи пытается показать психологическую параллель между человеком (казахом) и образами птиц на основе анализа некоторых стихотворений Е.Раушанова.

Ключевые слова: коннотация, национальная коннотация, национальное мировоззрение, художественное мировоззрение, мифопознание, дух.

М.К. Qusmoldanova

Junior Researcher at the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov

NATIONAL CONNOTATION OF IMAGES OF BIRDS IN E. RAUSHANOV'S CREATIVITY

Annotation. There is no doubt that the artistry of language, which is formed in the continuity of language and cognition, expands and improves the field of meanings of a word, especially in

the language of a work of art. In particular, the language of poetry is unique in determining the capabilities of the native language, understanding and using its potential. Therefore, it is important not only to continue the traditions of Kazakh artistic speech, but also to study the language of such poets as Yesengali Raushanov, who have many new examples of artistic consciousness associated with mythical knowledge and worldview.

The author of the article tries to show a parallel between psychology of a person (Kazakh) and images of birds on the basis of the analysis of some E. Raushanov's poems.

Keywords: connotation, national connotation, national outlook, art thinking, myth- cognition, spirit.

Қазіргі тіл білімінің антропоэзеттік парадигмасында тілде бұрыннан бар сөздердің семантикасының дамуы, әртүрлі үстеме мағыналардың пайда болуы тілдік бірліктердің ассоциативті-бейнелі әлеуетінің жүзеге асуы негізінде анықталады. Осымен байланысты *тіл* мен *таным* сабақтастығында қалыптасатын тіл көркемдігінің, сөз мағынасы өрісінің кеңейіп, жетілуі, әсіресе, көркем шығарма тілінен байқалатыны сөзсіз. Соның ішінде ана тіліміздің мол мүмкіншілігін айқындап, әлеуетін ерекше түсініп, пайдалана білуде поэзия тілі айрықша болып табылады. Сондықтан да қазақ көркемсөз дәстүрін жалғастырып қана қоймай, мифтік таным мен төл дүниетаным астасқан жаңа көркемдік сана үлгілері көптеп табылатын Есенғали Раушанов сияқты ақындардың тілін осы тұрғыдан зерттеудің маңызы ерекше.

Жалпы тіл білімінде белгілі бір коммуникацияда, ия мәнмәгінде сөздің семантикалық құрылымындағы белгілі бір семаның өзектеліп, қосымша мағына үстеліп, жаңа қолданыстық сипатқа ие болу құбылысы *коннотация* деп аталатыны белгілі. Оның айшықты көрінісінің өзекті аясы – көркем мәтін. Бұл жерде халықтың күнделікті тұрмыс тіршілігі мен дүниетанымына қатысты қалыптасатын метафоралық сипаттамалар, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер *ұлттық коннотацияның* үлгілері болып саналады.

Олар бір ұлттық ұжымда тірлік ететін адамға бағышталып, сол ұлттың дүниетанымы, ділі, мәдениеті тұрғысынан және соған ғана тән ассоциативті образдар негізінде адамның мінезі, іс-әрекеті, сыртқы көрінісі, жақсы-жаман қасиеттері коннотацияланады.

Осы мақсатта белгілі бір ойды нақты, әсерлі, көркем түрде жеткізу мақсатымен көркем әдебиет тілінде коннотациялық мәнді зооморфизмдердің ұлттық болмысқа қатысты кеңінен қолданылатыны белгілі.

Ғаламның тілдік бейнесін қалыптастырудағы әр ұлттың өзіне ғана тән таным, ассоциативті-образды ойлау ерекшеліктерін айшықтауға бағытталған мәдени коннотацияның мәні айрықша екені, мысалы, «Махамбет тілінде үстеме мағына мазмұнына сәйкес сипаттауыштық, символдық, бейнелеуіштік қызметте жұмсалған жер-су, жан-жануар, құс, киім, түр-түс т.б. атаулары мен фразеологиялық сөз орамдары ұлттық-мәдени коннотация мазмұнын танытатын тілдік таңбалар ретінде көрініс табады» [1, 12 б.].

Осы тұрғыдан қарағанда, Есенғали Раушановтың өлеңдерінде бейнеленетін және пайдаланылатын «Құстар өмірі» – көркем сананы танытатын тың қолданыс. Бұл Есенғалидың «Қара бауыр қасқалдақ», «Періштелер мен құстар» [2] сияқты жыр кітаптарының аттарынан да көрінеді. Жыр мазмұнында суреттелген *аққу*, *ақсұңқар*, *қарлығаш*, *ұлар* тәрізді отызға тарта құстардың іс-әрекеті, түсі, мінезі т.б. арқылы ақын «сұлулық» пен «тазалықты» қастер тұтып, ұлттық сипаттағы танымдық-тағылымдық ақпарат ұсынады.

Мысалы, «Ғайша бибі» поэмасында:

*Әр Мұсаға бірақ та,
Бір перғауын табылар.
Арғы бетті жалмаған,
Түркі еместің ханы бар.
Сүңгі найза біз болсақ,*

Қырлы найза ол болар,
Екі **бүркіт** шайқасса,
Қара халық – **қарға-дүр**,
Қар үстіне жорғалар.

Ақын қолданысындағы құстарға қатысты ауыстырулар (метафоралар) – сол замандағы халықтың ұғымына жақын, айтылар ойдың мәнін, астарын ұқтырарлықтай бейнелеулер ғана емес, ақынның жанымен мұндас, айнымас дос, сырлас сыңарлары:

Маған құстар
Жеткізбейді хатыңды санамда ұстар.
Осы менің **Қарлығаш**-Үмітімде.
Сезім десе сарқылар сараң күш бар;

Сыңар құспен де сырластым...
Сені жібермеген
Айдының екен,
Мені шідерлеген
Қайғы-мұң екен.
Екеуіміз де кешіктік, сыңар **Құсым**,
Енді, міне, жолбайлау тұманды шың.
Тұнба сырдың тұмасын ашып қойсам,
Мұңдасыңның жүрегін ұғармысың.
Сырлас көлін қимаған сыңар **Құсым**?

Сарман бойлары сары сабан,
Сабандай сарғайды санам.
Сіздер жақтан бір **құс** келсе,
Мен мұңайып қарап қалам.;

Осы жазда ауылға тағы бардым,
Тағы оянды ауырлау мәні бар мұң.
«**Көкқасқалар**» танаптан оралуда,
Оралмайтын шағымды жанымға алдым.;

Сатпаған **құстар** ғана,
Әсіресе, **бозторғай** ұиқан дара.
Менің ессіздіктерімді қайталауды
Тілемеймін дос түгіл дұшпанға да.

«Адам табиғаттағы кез келген тіршілік иесіне немесе өсімдікке, ағашқа, т.б. нысандарға айнала алады» деген мифтік түсініктің түп негізін ғалымдар *адамтабиғат* бірлігіне байланысты түсіндіруге тырысады. Осындай мифтік сана жемісі ретінде қалыптасқан түсініктің поэтикалық ойлау жүйесінен де маңызды орын алып, белгілі мақсатта көркемдік қызмет атқарып келе жатқанын көркем мәтіннің тілін антропоэзектік тұрғыдан зерттеуші ғалымдар да анықтауда. Осымен байланысты дәйектейтін мысалдар Е.Раушанов жырларында жиі кездеседі. Кей өлеңдерде мифтік құбылушылық оқиғасы сол қалпымен алынып жырланса, кей туындыларда бұл ұғымның елесі ғана көрініп, басқадай көркемдік мақсаттар, бейнелі ойлар тұспалданады:

Жылдар бойы сан іздеп таба алмаған,
Жыр дәптерін оқытты далам маған.
Қанатында екен ол **аққулардың**,

Қауырсын боп мен неге жаралмағам?

Есенғали Раушановтың жырларында бұл өлең жолдарындағы мифтік құбылушылықты аңғартатын – «қауырсын боп жаралу» тілегі. Халық ұғымындағы «киелі құс» – *аққудың қанатына жырды тету* – ақындық қиялдың табиғатпен астас өрілген көркемдік тұтастықтың көрінісі. Мифті зерттеуші С.Қондыбай «қазақтың тектік танымында аққудың орны айрықша» екенін атап көрсете отырып: «Мифологияда аққу – үш кеңістікте, яғни суда, жерде, аспанда қозғала алады, сондықтан да үш кеңістікті жалғастыру қабілетіне ие аққу мифтік медиаторлар қатарына жатады» [3; 238], – дейді.

Жалпы, «Құстар әлемінің» Есенғали шығармашылығынан ерекше орын алатынына – құстар тақырыбындағы лирикалық әуенге толы танымдық мақалалары мен өлеңдері дәлел. «Құсқа айналу» желісі мифтік танымға сәйкес дәстүрлі қазақ поэзиясындағы тұрақты көркемдік әдіс екені белгілі. Қараңыз:

*Қарауыл ғып қалдырып кемесіне:
– Бала, – деді, – ала жүр мені есіңе...
Көкем солай бір күні ақ құс болып,
Ұшып кетті өзінің
Келесіне.*

Сопылық ілім мен жыраулар поэзиясында қалыптасқан мифтік сана сілемінде «өлімді» бір табиғи түрден екінші түрге өту деп қараған сенім бар. Ал көркем дүниеде айшықталған «о дүние», «бұ дүние», «тірілер әлемі», «өлілер әлемі» арасындағы шекара туралы таным-түсініктер ұлттық коннотация арқылы көрініс табады. *Өлім*, яғни өлілер патшалығына – о дүниеге өту мифологияда құбылушылық құбылысы түрінде қарастырылады.

Мысалы, мифтік танымнан бастау алып, құстар арқылы өмірдің өткіншілігін, қуанышы мен мұңын бейнелеу – халық поэзиясы мен ақын-жыраулар шығармашылығындағы қалыптасқан дәстүр. Атап айтқанда, «Құстың келуі» – «көктемнің келуі». Сол дәстүр бүгінгі поэзияға жалғасып, құстар көктемді «қанаттарына іліп» немесе «қанатымен көктемді ертіп» келеді, «құстар қайтса» – күздің сұрқай суреті көз алдымызға келеді. Жылы жаққа ұшып бара жатқан құстар «көктемді іздеп» бара жатқандай. Яғни Мұқағалидың, Тұманбайдың «мекеніне қайтқан қаздары» – «өмірдің өтуі», «жастықтан кәрілікке, одан әрі бақиға бет бұру»:

*Жаз өмірін, мәз өмірін қысқартып,
Бара жатыр, бара жатыр құс қайтып.
Зымырайды менің бала кезімдей,
Бір жалт етіп өте шыққан сезімдей.*

Демек, «қайтқан құстар» мен «өтіп бара жатқан өмір», «зымыраған бала кез», «жалт еткен сезімдей» суреттеулерімен жақсы үйлесім тауып, көркемдік кеңістікте құс пен адам болмысы тұтасып кетеді. «Құстардың келуі» мен «жылы жаққа қайтуы» адам «Өмір» мен өмірінің аяқталуын «Өлім» үндестірген ақын танымды адам рухын құс түрінде бейнелеген жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесіндегі бейне мифтік символиканы еске түсіреді» деген тұжырым бұл суреттің мәнін түсіндіреді [4].

Жалпы адамзаттық шығармашылық таным *аққу* бейнесін шығармашылықтың тылсым күшімен байланыстырады. *Аққу* мифі қазақ өлеңінің кеңістігінде де осы мәнде жұмсалады.

Сонымен, Е.Раушановтың жырларында құстардың мифологем ретінде орын алуы көркемдік-эстетикалық мұрағаттармен бірге адам баласының ғұмыр сырларын, жаратылыстың тылсымға толы құпияларын бейнелеп жеткізудің ақын жанына жақын көркем танымдық құралы ретінде қызмет етеді.

Есенғали лирикасы – ұлттық поэзиямыздағы алтын арқау үзілмей көне дәуірден

бүгінге дейін жеткені, ертеңгі күнге де жол тартарының айғағы. Оның себебі – ақынның кешегі жыраулар поэзиясынан сусынын қандырып, қазіргі жаңа жазба поэзияда асқақтық пен тереңдікті, өрлік пен нәзіктікті шебер үйлестіруі. Сондықтан да ақын мен табиғаттың бөлінбес тұтастығы, терең астары, көбінесе «құс әлемі» арқылы беріледі.

Мысалы, «Періштелер мен құстар» жинағында:

... Қарайды маңдайшадан дала жаққа

Суреті **самұрықтың** түйіліп бір.

... Желкеде самұрық тұр, сәл қозғалсаң,

Жарқ ете түсетіндей жасын болып.

Поэзия тілін зерттеуші маман Ж.Әскербекқызы «Қазақтың қара бауыр қасқалдағы» деген мақаласында Е.Раушановтың «Періштелер мен құстар» жыр кітабын «мазмұны мен тілі келіскен, қазіргі қазақ поэзиясының шырқау биікке жеткенін, өлеңнің көркемдік мүмкіндігін барынша танытқан маңызды жинақ» деп бағалайды [5].

Бұл – ақын Е.Раушановтың қазіргі қазақ поэзиясына әкелген жаңа да дәстүрлі, ұлттық таныммен тұтасқан көркемсөздік үлгісін сипаттайтын шынайы баға.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Хабиева А.А. Тарихи лексиканың мазмұндық құрылымдағы коннотаттық компоненттері (Махамбет шығармашылығы негізінде): фил.ғыл.канд.дисс. автореф. 2007. 89 б.

[2] Раушанов Е. Қара бауыр қасқалдақ. (1995); Періштелер мен құстар. Алматы: Жазушы, 2005. 46 б.

[3] Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. 4 кітап. Алматы: Дайк-Пресс, 2004. 478 б.

[4] Нұрдәулетова Б. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі. Монография. Астана: Нұр-Астана, 2008. 432 б.

[5] Әскербекқызы Ж. Қазақтың қара бауыр қасқалдағы.

МРНТИ 16.21.47

А.Д. Серікбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

ЛАТЫН ӘЛПБИІМЕН ТАҢБАЛАНҒАН ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАСЫ (1931 және 1940 жылдарға шегініс)

Аннотация. Қазақ есімдері мен жер-су аттарының қазақ әдеби тіл нормасына сай дұрыс жазылуы, таңбалануы, басқа тілдерге (орыс, ағылшын тілдеріне) дұрыс транслитерациялануы – күн тәртібіндегі мәселелердің бірі. Қазақ ономастикасы – өткен күн мен болашақтың жүгін арқалап келе жатқан сала. Қазақ кісі есімдері мен тарихи қалыптасқан жер-су аттары, аспан денелері аттары, т.б. ғасырлар бойы өз бойында тарихи-мәдени ақпараттарды сақтап келеді. Қазақ ономастикасы – қазақ халқының танымындағы, тұрмыс-тіршілігіндегі ғасырлар бойы жинақталған білімдер жүйесін сақтап келе жатқан ұлттық құндылықтарымыздың бірі. Осы құндылықтарымызды сақтап қалу, әрі қарай жалғастырудың кепілі – қазақ есімдерін, кісі аттарын, жер-су аттарын қазақ тілінің нормасына, емле ережелеріне сай дұрыс жазу, таңбалау. Қазақ кісі аттарын, жер-су аттарын дұрыс жазуда қазақ әдеби тілінің нормасы, емле ережелері басшылыққа алынады.

Мақалада 1931 және 1940 жж. мерзімді басылымдардағы латын әліпбиімен жазылған қазақ антропонимдері мен топонимдерінің таңбалануы мәселесіне (тыныс белгілері, бас әріп және т.б.) талдау жасалады.

Тірек сөздер: қазақ ономастикасы, ұлттық антропонимдік жүйе, кісі аттары, жер-су аттары, латын әліпбиі, емле ережелері, транслитерация, транскрипция, тілдік норма.

А.Д. Серікбаева

Младший научный сотрудник Института языкознания
имени А. Байтұрсынова

ОБОЗНАЧЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ОНОМАСТИКИ НА ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКЕ (отступление в 1931-1940 гг.)

Аннотация. Правописание, маркировка казахских имен и топонимов в соответствии с нормами казахского литературного языка, правильная транслитерация на другие языки (русский, английский) – один из вопросов повестки дня. Казахская ономастика-это отрасль, которая несет груз прошлого и будущего. Казахские имена и исторически сложившиеся топонимы, имена небесных тел и т.д. на протяжении веков хранят в себе историко-культурную информацию. Казахская ономастика-одна из наших национальных ценностей, которая сохраняет многовековую систему знаний в познании, быте казахского народа. Залог сохранения и продолжения этих ценностей-правильное написание, маркировка казахских имен, антропонимов, топонимов в соответствии с нормами казахского языка, правилами правописания. При правильном написании казахских антропонимов и топонимов соблюдаются нормы казахского литературного языка, правила правописания.

В данной статье анализируются проблемы правописания (пунктуация, заглавная буква и др.) казахских антропонимов и топонимов, написанных на латинском алфавите в периодических изданиях в 193-1940 гг.

Ключевые слова: казахская ономастика, национальная антропонимическая система, антропонимы, топонимы, латинский алфавит, правила правописания, транслитерация, транскрипция, языковая норма.

A.D. Serikbaeva

Junior Researcher at the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov

DESIGNATIONS OF KAZAKH ONOMASTICS IN LATIN GRAPHICS (1931-1940)

Annotation. Spelling, marking of Kazakh names and names of zher-su in accordance with the norms of the Kazakh literary language, correct Transliteration into other languages (Russian, English) is one of the issues on the agenda. Kazakh onomastics is an industry that carries the weight of the past and the future. Kazakh names and historically formed names of lands-waters, names of celestial bodies, etc. They have been storing historical and cultural information for centuries. Kazakh onomastics is one of our national values, which preserves the centuries - old system of knowledge in the knowledge and life of the Kazakh people. The key to the preservation and continuation of these values is the correct spelling, marking of Kazakh names, names, names of land-water in accordance with the norms of the Kazakh language, the rules of spelling. When correctly spelling Kazakh names, land-water names are guided by the norms of the Kazakh literary language, the rules of spelling.

This article analyzes the problems of spelling of Kazakh anthroponyms and toponyms written in Latin graphics in periodicals of 1931 and 1940.

Keywords: Kazakh onomastics, national anthroponimic system, anthroponyms, toponyms, Latin alphabet, rules of spelling, transliteration, transcription, language norm.

«Жазу – мәдени мұра. Ол ең алдымен тіл мәдениетінің бүгінгісі мен ертеңгісін қамтамасыз етуге тиіс» деген М.Балақаевтың сөзі қазақ ономастикасы саласының өзекті мәселесіне айналып отыр. Яғни қазақ есімдері мен жер-су аттарының қазақ әдеби тіл нормасына сай дұрыс жазылуы, таңбалануы, басқа тілдерге (орыс, ағылшын тілдеріне) дұрыс транслитерациялануы – күн тәртібіндегі мәселелердің бірі. Қазақ ономастикасы өткен күн мен болашақтың жүгін арқалап келе жатқан сала. Қазақ кісі есімдері мен тарихи қалыптасқан жер-су аттары, аспан денелері аттары, т.б. ғасырлар бойы өз бойында тарихи-мәдени ақпараттарды сақтап келеді. Қазақ ономастикасы – қазақ халқының танымындағы, тұрмыс-тіршілігіндегі ғасырлар бойы жинақталған білімдер жүйесін сақтап келе жатқан ұлттық құндылықтарымыздың бірі. Осы құндылықтарымызды сақтап қалу, әрі қарай жалғастырудың кепілі – қазақ есімдерін, кісі аттарын, жер-су аттарын қазақ тілінің нормасына, емле ережелеріне сай дұрыс жазу, таңбалау.

Емле, яғни сауатты жазу мәселесі – қай кезеңде де тілді жазба түрінде пайдалану барысында дүниеге келетін талғап, орфографиялық нормалар да – бүгінгі таңда қайта қарастырып сәттері бар және ол сәттер лексикалық, грамматикалық нормалармен ұштасып жататын іс-қаракеттер [1, 45].

Қазақ кісі аттарын, жер-су аттарын дұрыс жазуда қазақ әдеби тілінің нормасы, емле ережелері басшылыққа алынады. Қазіргі таңда өзекті болып тұрған қазақ емле ережесі туралы мәселелер өткен ғасырда да өзектілігін жоғалтпағанын қазақ зиялыларының еңбектерінен байқауға болады. Қазақ емле ережесі туралы Р.Сыздық былай дейді: «Қазақ емлесі мен сөзді дұрыс дыбыстауға қатысты күні бүгінге дейін орын алып келген қиындықтардың түптөркіні 1929 жылы араб жазуынан латынға, 1940 жылы латыннан қриллицаға көшкен кезде әрі қауырттықтан (екі сәттің де саясағ тоқпағынан «от ала келгендей» тездікпен орындалғанын білеміз), әрі сол кезде тіл, жазу, сөзді дұрыс айту мәдениеті дегендердің ғылыми танымдары қалыптаса қоймағандығынан туған жайттарда жатқанын айту керек. Тіпті бұл күндердің өзінде тіл мәдениетінің оның өзекті проблемасы – норма дегеннің теориялық негіздері түгел қаланып, практикалық шешімдері түгел жүзеге асып болған дей алмаймыз»[1, 49].

С. Аманжолов әліпби тарихы жайында мынадай мәлімет айтады: «Араб әліппесін жамаудан түк шықпайтынын, латынға көшудің керектігін XIX ғасырда Персияда бірінші рет қойған Малкомхан болса, түрік системалы тілі бар халықтар ішінен әзербайжандық жазушы-драматург Мирза Фетх-Али Ахундов (1863) деген адам болды. Бірақ олардың заманында бұл сияқты ірі реформаға жол берілмейтіні мәлім ғой. Араб әліппесі қанша кесірі болса да, көп заман қолданылып келді. 1922 жылы Октябрь революциясының артынан-ақ, Әзербайжанда араб әліппесіне қарсы қозғалыс қайта басталады. Мұны бастаушы революционер, большевик Ағамалы оғлы деген адам болды. Мұның идеясы бүкіл Советтер Союзындағы елдерге, оның ішінде біздің қазақ еңбекшілеріне келіп жетеді... 1926 жылы Бакуда бүкіл түрік системалы тілі бар елдердің бүкіл Союздық съезі болды. Мұндағы күрделі мәселесінің бірі – латын әліппесіне көшу мәселесі еді. Съезге қатынасушы ұлтшылдар мейлінше қар-сылық пікірлерін айтты. Бірақ Совет оқымыстыларының көпшілігі болып, латын әліппесін қуаттап, қарсы алды. Қаулыда: «латын әліппесі прогрессивтік нәрсе, оның алынуы, оның іске асу жағы жергілікті жерлерде қарастырылып, баспалардың тәжірибелері пайдаланылсын...» деген еді. Ұлтшылдар латын әліппесін алдыртпау жағын ерекше қадағалады. Осының салдарынан да біз латын әліппесін басқалардың көбінен кейін көштік (1929 жыл, январь)... Араб әліппесінің қиыншылықтары, ауырлықтары, азаптары арқасына батқанның бірі болған қазақ еңбекшілері, 1929 жылы латынға көшіп, көзі жарқ етіп ашылғандай болды. Бірақта, бұл көшудің өзінде де кемшіліксіз болғанымыз жоқ» [2, 248].

Жұмысымыздың материалы ретінде 1931 жылы шыққан «Әйел теңдігі» журналынан және 1940 жылы шыққан «Социалистік Алтай» газетінен антропонимдер мен топонимдердің латын әліпбиі бойынша жазылуын қарастырдық.

1931 жылы шыққан «Әйел теңдігі» журналының №1-2-3 нөмірлерінде пунктуацияға аса мән берілмеген. Журналдағы мақалаларда бас әріп мүлдем кездеспейді. Жалқы есімдердің барлығы кіші әріппен жазылған. Бұлайша жазу үрдісі араб жазуының әсерінен болуы мүмкін. Араб жазуындағы тыныс белгілер жайында Р.Сыздық мынандай пікір айтады: «Жазба мәтіндерде тыныс белгілерінің ережелерін түзу (жасау) және оны пайдалану проблемасы қазақ мәтіндерінде XIX ғасырдың соңғы онжылдықтарында көтеріліп, XX ғасырдың басында дұрыс, сауатты жазу үшін пунктуация өте қажетті проблема екендігі орнықты. Араб таңбалы жазуда тыныс белгілерінің жоқ болғандығы, бас әріп таңбасының жоқтығы мәтінді дұрыс жазуға, түсініп оқуға кедергі келтіретіндігі сөз болды. Әсіресе «Түркістан уәлаяты» мен «Дала уәлаяты» газеттері жарық көре бастағанда, тыныс белгілерін қолдану әрекеті басталды. «Синтаксистік тұтастық» (период) деп аталатын мәтін сегменттерін (бөліктерін) айырып, азат жолдан (абзацтан, жаңа жолдан) бастап жазу да осы кезде көрінді. А. Байтұрсынұвтың оқулықтары мен еңбектерінде, XX ғасырдың басында шығып тұрған «Қазақ», «Айқап» газеттерінде кеңінен орын алды. Араб жазуымен ұсынылған мәтінде орын алмаған (және орын алуы мүмкін де емес) мәселе – бас әріптің қолданылуы болып қала берді, сондай-ақ дефис пен сызықшаның қолданысы, оқшау сөздердің сөйлемдегі өзге сөздерден тыныс белгілерімен, көбінесе үтірмен бөлектегілігі көрсетілуі сияқты пунктуацияның жеке тұстары да әлі айқындалып, тұрақталмағандығы көрінді» [3].

Журналда барлық сөйлемдер кіші әріппен басталғанымен, мақала мәтініндегі жаңа логикалық ой азат жол арқылы бөлініп отырған. Ал журналдың №11-12 нөмірлерінде кісі аттары, жер-су аттары, жалпы жалқы есімдер бас әріппен беріліп отырған.

1929 жылы қабылданған латын әліпбиінде сөздердің жуан не жіңішке айтылуына байланысты қабылданған *ij, ъj, иj, уj* қос дыбыстар біраз дау тудырған. Кейінірек бұл қос дыбыстар бір ғана «*i*», «*u*» таңбаларына ауыстырылды.

«Әйел теңдігі» журналында *ij, ъj, иj, уj* қос дыбыстармен жазылған антропоним, топонимдер кездеседі: *nurim kelini qazьjna, Qanarьja әjeli Вәвiс, ijbano basnesen, вәқуv*.

Журналдың аталған нөмірінде *Ҷетписраj qьзь* және *Ҷетписваj qьзь* деп екі түрлі жазылған,

яғни алғашқысында «р» (п) таңбасымен берілсе, соңғысында «в» (б) таңбасымен берілген. «Әйел теңдігі» журналы, 1931 ж., №1-2-3

Антропоним	Кирилл жазуы бойынша транскрипциясы	Қазіргі кирилл жазуы бойынша транскрипциясы
devətulь	дебəт ұлы	Дебəтұлы
əvdikərimkelini q	əbdikərim келіні қ	Əbdikərim келіні Қ
naqajkelini	нағай келіні	Нағай келіні
purimkeliniqazьjna	нүрім келіні қазыйна	Нүрым келіні Қазина
toqtavajulь	тоқтабай ұлы	Токтабайұлы
өтер ulь	өтеп ұлы	Өтепұлы

«Әйел теңдігі» журналы, 1931 ж., №11-12

Антропоним	Кирилл жазуы бойынша транскрипциясы	Қазіргі кирилл жазуы бойынша транскрипциясы
Aqьmet ulь	Ақымет ұлы	Ахметұлы
Bajmaqambet əjeli	Баймағамбет әйелі	Баймағамбет әйелі
Сajmardan kelini Zaқьjla	Шаймардан келіні Зағыйла	Шаймардан келіні Зағила
Сajsultan қьзь	Жайсұлтан қызы	Жайсұлтанқызы
Сangeldi ulь	Жангелді ұлы	Жангелдіұлы
Сetpisaвaj қьзь	Жетпісбай қызы	Жетпісбайқызы
Сetpispaj қьзь	Жетпіспай қызы	Жетпісбайқызы
Сoldavaқ əjeli	Жолдабақ әйелі	Жолдабақ әйелі
Сolman қьзь	Жолман қызы	Жолманқызы
Сumaқul қьзь	Жұмағұл қызы	Жұмағұлқызы
Сурgenвај əjeli вədece	Жүргенбай әйелі Бəдесе	Жүргенбай әйелі Бəдесе
Egir	Егір	Егір
Galacəkin	Галашəкин	Голощəкин
Кенсəбек əjeli	Кенжебек әйелі	Кенжебек әйелі
Məгjam	Мəриам	Мəриам
Qalavaј kelini	Қалабай келіні	Қалабай келіні
Qalavaј kelini	Қалабай келіні	Қалабай келіні
Qanapьja əjeli Bəvic	Қанапыйа әйелі Бəбиш	Қанания әйелі Бəбиш
Qultajəjeli Turьmca	Құлтай әйелі Тұрымша	Құлтай әйелі Тұрымша
Qьгьgigt kelini Sьlkyulke	Қыржігіт келіні Сұлқұлке	Қыржігіт келіні Сұлқұлке
Sərsəmbaj əjeli	Сəрсəmbай әйелі	Сəрсəmbай әйелі
Təlegən əjeli Bevarap	Тəлеген әйелі Бебарап	Тəлеген әйелі Бебарап
Təlek ulь	Тəлек ұлы	Тəлекұлы
Əвекен қьзь	Əбекен қызы	Əбекенқызы
Əsem kyl	Əсемқұл	Əсемқұл
Өтевај	Өтебай	Өтебай
Өтер қьзь	Өтеп қызы	Өтепқызы
Өтер қьзь	Өтеп қызы	Өтепқызы
Ыsaulь Oraz	Ыйса ұлы Ораз	Исаұлы Ораз

Берілген кісі аттарының тізімінен байқағанымыз 1931 жылы кісі есімдерін жазуда ер кісі есімін жазғанда ұль-ұлы (өтер ұль, toqtavaj ұль, Сangeldi ұль, Aqьmet ұль) деп көрсеткен, ал әйел адамның есімін жазуда қызы не әйелі, не келіні (Сetpispaj қьзь, Сumaқul қьзь, Əвекен қьзь, Сolman қьзь, Сурgenвај əjeli вədece, Сoldavaқ əjeli, Sərsəmbaj əjeli, Bajmaqambet əjeli, əvdikərim kelini. q., naqaj kelini, Qalavaј kelini, Сajmardan kelini Zaқьjla) деп көрсетіп отырған. Қазіргі кезде кісі аттарында «ұль», «қызы» бірге жазылып жүр. Ал «келіні» сөзі ресми сипаттан гөрі, ауызекі сөйлеу стилінде көп қолданылады.

«Әйел теңдігі» журналы, 1931 ж., №1-2-3

Топоним	Кирилл жазуы бойынша транскрипциясы	Қазіргі кирилл жазуы бойынша транскрипциясы
vəkyv	вəкүү	Баку
Leuingirat	леуингират	Ленинград
Maқансь	мақаншы	Мақаншы
məskev	мəскеу	Мəскеу
qazaқьstan	қазағыстан	Қазақстан

qostanaј	қостанай	Қостанай
stalingirat	сталингірат	Сталинград
<i>«Әйел теңдігі» журналы, 1931 ж., №11-12</i>		
Almatъ qalasъ	Алматы қаласы	Алматы қаласы
Aғыs ауданъ	Арыс ауданы	Арыс ауданы
Maqtalъ ауданъ	Мақталы ауданы	Мақталы ауданы
Qaskelenъ kәmұvvnasъ	Қаскелең кәмуунасы	Қаскелең коммунасы
Qazaqъstan	Қазағыстан	Қазақстан
Sozaq ауданъ	Созак ауданы	Созак ауданы
Temir ауданъ	Темір ауданы	Темір ауданы

1941 жылы шыққан «Социалистік Алтай» газетіндегі кісі аттарына келсек, бұл жылы шыққан мақалаларда кісі аттарының көбі қазіргі қазақ әдеби тілінің нормасына сай латын әліпбиі бойынша жазылған. 1940 жылғы латын әліпбиі 1931 жылғы баспасөз беттеріндегі латын жазуына қарағанда едәуір жеңілдетілген. 1940 жылғы латын жазуларында қос дыбыстар мүлдем кездеспейді, оларды (қос дыбыстарды) «i», «u», «ü» таңбаларымен алмастырған. Есесіне қазіргі таңда қолданыста жүрген «x» (x), «v» (v) таңбалары енгізілген. 1931 жылы қазіргі қазақ тіліндегі «y» таңбасының рөлін атқарған «v» 1940 жылы «w» таңбасының орнына қолданылған.

1940 жылғы «Социалистік Алтай» газетіндегі мақалаларда кездесетін кісі есімдері 1931 жылғы мақалаларда кездесетін кісі есімдеріне қарағанда айтарлықтай айырмашылықтар бар. 1940 жылғы мақалаларда орыс тілінен енген -ov, -ev, -ova, -eva (-ov, -ev, -ova, -eva) фамилияжасаушы аффикстер жаппай қолданыла бастаған. 1931 жылғы мақалаларда мұндай фамилия жасаушы аффикстер мүлдем кездеспейді. Бұл факт орыс тілінің фамилия жасаушы аффикстері қазақ есімдер жүйесіне 1940 жылы «мықтап еніп» алғанын көрсетеді. Бұл кезеңде орыс тіліндегі әке атын жасаушы -ович, -евич, -овна, -евна аффикстері мақалада кездеспейді. Қазіргі кезде қазақ азаматтары КСРО кезінде ата-анасының, өзінің құжаттарында тегі (фамилиясы) мен әкесінің аты -ov, -ev, -ova, -eva, -ович, -евич, -овна, -евна аффикстерімен жазылғандықтан, осы аффикстерден өз еріктерімен бас тартып, тегі мен әкесінің атын қазақ ұлттық есімдер жүйесінде қалыптасқан дәстүр бойынша қайта рәсімдегіп жүр.

Социалистік Алтай, 1940 жыл.

Антропонимдер	Кирилл жазуы бойынша транскрипциясы	Қазіргі кирилл жазуы бойынша транскрипциясы
Avj qasimov	Абілқасимов	Әбілқасымов
AlсьorazovAbdolla	Алшыоразов Абдолла	Алшыоразов Абдолла
Alрьsbaev	Алпысбаев	Алпысбаев
Aqsaqov	Ақсақов	Ақсақов
Baikenov – 2 бет	Байкенов	Байкенов
Baimenov Myzас	Майменов Мырзаш	Майменов Мырзаш
BalqabaivBvgaev	Балқабай Ыбыраев	Балқабай Ыбыраев
Baumūqanov	Баумұқанов	Баумұқанов
Bәcirov	Бәшіров	Бәшіров
Caiaxmetov	Шайахметов	Шайахметов
Сekenov	Шекенов	Шекенов
Сiembaev	Жиёмбаев	Жиёмбаев
DaigabaevQūlatai	Дайрабаев Құлатай	Дайрабаев Құлатай
DemeuovManaspai	Демеуов Манаспай	Демеуов Манаспай
Ertjsbaev	Ертісбаев	Ертісбаев
Isabekov	Исабеков	Исабеков
ItraevQūseit	Итраев Құлсейт	Итраев Құлсейт
Kүrkebaev	Куркебаев	Куркебаев
M. Çynjsov	М. Жүнісов	М. Жүнісов
MaianovNūrmaqan	Майанов Нұрмақан	Майанов Нұрмақан
MaqzūmbekovTapan	Мақзұмбеков Тапан	Мақзұмбеков Тапан
Mūrzaliev	Мұрзалиев	Мұрзалиев

Mūxamedçanov	Мұхамеджанов	Мұхамеджанов
Mūxametov	Мұхаметов	Мұхаметов
NaғымбаевBeiseмбай	Нарымбаев Бейсембай	Нарымбаев Бейсембай
QaimoldenZiada	Қаймолден Зиада	Қаймолден Зиада
Qaliev	Қалиев	Қалиев
Qarsaqpai	Қарсақпай	Қарсақпай
Qūсайынов	Құсайынов	Құсайынов
Qыстаубаев	Қыстаубаев	Қыстаубаев
Sавығбаева	Сабырбаева	Сабырбаева
Salьқбаев	Салықбаев	Салықбаев
Sapieв	Сапиев	Сапиев
SeғікбаевSamat	Серікбаев Самат	Серікбаев Самат
Smaғұlov	Смағұлов	Смағұлов
Sūлейменов	Сүлейменов	Сүлейменов
Toxатаев	Тохтаев	Тохтаев
Toxmetov	Тохметов	Тохметов
Tūrqambaев	Тұрдамбаев	Тұрдамбаев
Tөлеубаев	Төлеубаев	Төлеубаев
Ө. Bіткембаев	Ө. Біткембаев	Ө. Біткембаев
Ө. Qazaқбаев	Ө. Қазақбаев	Ө. Қазақбаев
Ө. Tәжібаев	Ө. Тәжібаев	Ө. Тәжібаев
Өвдиев	Өбдиев	Өбдиев
Өвildenov	Өбилденев	Өбилденев

1940 жылғы «Социалистік Алтай» газетіндегі мақалаларда кездесетін жер-су аттарының транскрипциясы қазақ тіліндегі жер-су аттарының қазіргі кездегі таңбалануымен сәйкес келеді. Дегенмен, 1940 жылғы мақалаларда жер-су аттарын латынша таңбалауда орыс тілінің ықпалы көрініп тұр. Күні бүгінге дейін орыс тілінде бұрмаланып жүрген қазақ тіліндегі тарихи жер-су аттарының бұрмалану үдерісі сол кезден бастау ала бастағанға ұқсайды. Мақалаларда *Alma-ata qalası*, *Bolce-Naryn*, *Sary-ozek* сияқты атаулардың таңбалануында орыс тілінің ықпалы сезіледі. Жалпы қазақ тілінің емле ережелеріне қатысты сол кезде С.Аманжолов жер-су аттарына байланысты дұрыс жазу ережелерін ұсынған. «Қазақстанның географиялық атаулары транскрипциясының негізгі ережелері» жобасында: «Составные нерусские названия географических объектов Казахстана (казахские, узбекские, киргизские, уйгурские, туркменские, татарские, башкирские, калмыцкие, дунганские, корейские, немецкий и др.) во всех случаях пишутся слитно. Например: Всегда пишется Атбасар, Тарбағатай, а не Ат-Басар, Тарбага-Тай. Соответственно нужно писать Актау (Ақтау), Карақұм (Қарақұм), Сарысу, а не Ак-Тау, Кара-Құм, Сары-Су (и не Ак-тау, Кара-құм, Сары-су)» [2, 317] деп көрсеткен.

Социалистік Алтай, 1940 жыл

Топонимдер	Кирилл жазуы бойынша транскрипциясы	Қазіргі кирилл жазуы бойынша транскрипциясы
Ассьсаі	Ашшысай	Ащысай
Alma-ataqalası	Алма-ата қаласы	Алматы қаласы
Altai	Алтай	Алтай
Aqtөве	Ақтөбе	Ақтөбе
Balqac	Балқаш	Балқаш
Bolce-Naғып	Болше-Нарын	Үлкен Нарын
Çарон	Жапон	Жапон
Çimkent	Шымкент	Шымкент
Emба	Емба	Ембі
Ertіs	Ертіс	Ертіс
Germania	Германия	Германия
Guansiпровинсиасы	Гуанси провинсиасы	Гуанси провинциясы
Kanibadamqalası	Канибадам қаласы	Канибадам қаласы
Leninabad	Ленинабад	Ленинабад
Mәскеу	Мәскеу	Мәскеу
Qарағандь	Қарағанды	Қарағанды
Qытай	Қытай	Қытай

Sary-özек	Сары-өзек	Сарыөзек
Stalinabad	Сталинабад	Сталинабад
Xuanxe	Хуанхе	Хуанхе
Zaisan	Зайсан	Зайсан
Zirän	Зирән	Зырян
Täşjistan	Тәжікстан	Тәжікстан

Қорыға келгенде, кісі есімдерін, жер-су аттарын жазуда 1931 жылғы латын әліпбиі мен 1940 жылғы латын әліпбиінің арасында едәуір айырмашылықтар бар. 1931 жылғы латын әліпбиінің кемшіл тұстары көп болғанымен, қазақ ұлттық есімдер жүйесіндегі дәстүр жалғастығы сақталған. Яғни кісі аттарын жазғанда *уль-ұлы* (*өтер уль, тоқтавай уль, Çangeldi уль, Ақымет уль*), қызы, әйелі, не келіні (*Çetpispaj qызь, Çitmaqul qызь, Әбекен qызь, Çolman qызь, Çyrgenvaj әjeli wәdece, Çoldabaq әjeli, Sәрsetwaj әjeli, Wajmaqamwet әjeli, әwdikәrim kelini. q., naşaj kelini, Qalawaj kelini, Çajmardan kelini Zaşajla*) деп көрсетіп отырған. Топонимдерді де жазуда тарихи қалыптасқан жер-су аттары бұрмаланбай, сол күйінде жазылған. 1940 жылғы мақалаларда латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуы анағұрлым жетілдірілгендігі, толықтырылғандығы көрініп тұр. Дегенмен, осы тұста мақалаларда қазақ азаматтарының аты-жөндерінде орыс тілінен енген *-ов, -ев; -ова, -ева (-ов, -ев, -ова, -ева)* фамилия жасаушы аффикстер жаппай қолданыс тапқан. Жер-су аттары орыс тілінің әсерінен бұрмалана бастаған, екі сөзден бірігіп жасалған топонимдерді дефис арқылы жазу белең алған. 1940 жылдағы латын әліпбиі 1931 жылғы латын әліпбиіне қарағанда қолданылу жағынан қолайлы екендігі байқалады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-Шежіре, 2014. 15 б.
- [2] Аманжолов С. Тіл және жазу. Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2005. – 404 б.
- [3] Сыздық Р. «Байтұрсынов жазуы» және емле ереже тарихы [электрон. ресурс] <http://adebiportal.kz/bayt-tsynov-zhazyu>. (жүгіну уақыты: 3.10.2015)

М. Харигазы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Мақалада тіліміздің пунктуациялық белгілерін қалыптастырып, олардың мағыналары мен функцияларын айқындаған, тыныс белгілерге қатысты мәселелерді, оның ішінде пунктуацияның теориялық негізін зерттеген ғалымдарымыздың еңбектері қарастырылады. Тыныс белгілерінің табиғаты, қолданысы, атқаратын қызметтері мен білдіретін мағыналары жөніндегі мәселелер, сонымен қатар пунктуациялық норманың өзіндік орны зерделенеді. Бұл олқылықтардың орнын алу мақсатымен қазіргі кезде тыныс белгілерді белгілі бір жүйеге түсіру қажеттігі коммуникативті пунктуация бағытындағы зерттеулерге негізделген тұжырымдарға сүйенеді. Сонымен қатар пунктуациялық норманы теориялық тұрғыдан меңгерудің маңызы зор екендігі айтылады. Кез келген адам сауатты жазу үшін пунктуациялық нормаларды толық игеруі керек.

Тірек сөздер: пунктуация, қазақ пунктуациясы, пунктуация ережелері, тыныс белгілері, пунктуациялық норма, орфография, интонация.

М. Харигазы

Магистрант Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЗНАКОВ ПРЕПИНАНИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассматриваются труды наших ученых, которые сформировали знаки пунктуации нашего языка, определили их значения и функции, исследовали проблемы пунктуации, в том числе теоретические основы пунктуации. Изучаются вопросы о характере, использовании, функциях и значениях знаков препинания, а также о конкретном месте пунктуационной нормы. С целью восполнения этих пробелов в настоящее время необходимость постановки знаков препинания в определенную систему опирается на выводы, основанные на исследованиях коммуникативной пунктуационной направленности. Также отмечается, что теоретическое овладение пунктуационной нормой имеет большое значение. Любой человек должен в полной мере усвоить пунктуационные нормы для грамотного письма.

Ключевые слова: пунктуация, пунктуация казахского языка, правила пунктуации, знаки препинания, пунктуационная норма, орфография, интонация.

M. Kharigazy

Master's student of L. N. Gumilyov Eurasian National University

THEORETICAL FOUNDATIONS OF PUNCTUATION MARKS IN KAZAKH

Annotation. The article deals with the problems of punctuation marks, their meanings and functions, theoretical foundations, the works of authors studying punctuation, the function

of punctuation values, the use of punctuation marks and the problems of punctuation norms. Questions on the nature, use, functions and meaning of punctuation marks, as well as the place of the punctuation norm, are studied. In order to fill in these gaps, the need to put punctuation marks in a certain system is currently based on conclusions based on studies of communicative punctuation orientation. It is also noted that the theoretical mastery of the punctuation norm is of great importance. Anyone should fully understand punctuation standards for literate writing.

Keywords: punctuation, Kazakh punctuation, rules of punctuation, punctuation marks, punctuation norms, spelling, intonation.

Қазақстанда тұратын әрбір азамат мемлекеттік тілді, яғни қазақ тілін жетік білуі керек, оның сөйлеудегі, жазудағы грамматикалық құрылымын меңгерту үшін, мемлекеттік тіл мәртебесін көтеру үшін жастарға дәріс беріп, білім жолына жетелейтін оқытушылар қауымының алдына зор міндеттер жүктейді. Сондай міндеттердің ең бастыларының бірі – студенттерді сауаттылық пен ауызша, жазбаша сөйлеу мәдениетіне баулу. Мемлекеттік тіліміздің қолдану кеңістігі барған сайын ұлғайып, қоғамдық қарым-қатынас тіліне айналып келеді. Елбасымыздың «Қазақ тілінің мемлекеттік қызметте де, өндірісте де, ғылымда да, білім беруде де дәл орыс тілінше қолданылуы үшін бәрін істеу қажет» – деп айтқан пікірі барша қазақ елінің нақты мақсаты болуға тиіс.

Сауатты жазу үшін, ойынды дәл, ұғынықты жеткізу үшін, сөздерді дұрыс орналастырып айтпасақ, ол сөздерді тыныс белгілерімен дұрыс бөліп жазбасақ, айтайын деген ойың мазмұнды, тиянақты, сауатты шықпайды. Сондықтан әрбір тыныс белгілердің орналасу ретін, беретін мағынасын білуіміз қажет.

Қазіргі қазақ тілі тыныс белгілерінің зерттелу тарихына көз жібергенде, біріншіден, тыныс белгілерінің көптеген мәселелері әлі де зерттелмей жатқанын және кейбір мәселелердің даулы болып жүргенін байқаймыз, сондықтан да пунктуацияның теориялық және практикалық мәселелерін ғылыми тұрғыдан шешу аса зор еңбекті керек етеді. Пунктуация жүйесіндегі белгілерді мағынаға қарай дұрыс қолданудың маңызы зор, себебі бір тыныс белгісінің беретін бірнеше мағынасы болады. Тыныс белгілерін дұрыс қойылуын формалдау үшін олардың әрқайсысының қызметін даралап, оларға берілетін ережелерді бірыңғайластырып предикааттар логикасы негізінде қарастырайық [1].

Тыныс белгілерінің қолданылуы халқымыздың тарихының ерте қойнауларынан орын алады. Мәселен, көне және ескі жазба ескерткіштерінде бір сөзді екінші сөзден айыру үшін қызмет атқарған тыныс белгілерінің элементтері кездеседі. Өткен ғасырдың аяғынан бастап сөйлемдердің аражігін айыруға аракідік сызықша (–), әртүрлі жұлдызшалар (*) сияқты шартты таңбалар қазақ баспасөзі беттерінен орын ала бастайды. Тыныс белгілерінің қазақша текстерден орын ала бастауын ХІХ ғасырдың орыс миссионерлерінің еңбектерінен кездестіруге болады. А. Қазембектің «Түрік-тағар тілі грамматикасында» бірді-екілі сызықша, жұлдызшалар кездесе, В. Радловтың «Образцы народной литературы тюрских наречий» атты еңбегінде тыныс белгілерінің бірқатар түрлері кездеседі (үтір, нүкте, тырнақша, сұрау белгісі, қос нүкте, сызықша). Бірақ П. М. Мелиоранский, В. Катаринский еңбектерінде [2] тыныс белгілері қолданылғанымен, пунктуациялық жүйе сақталынбаған. 1915 жылы шыққан «Жазу қағидалары» деген кітапшада тыныс белгілерінің жеті түрі аталып көрсетілген. Бұларда да пунктуациялық жүйе сақталынбағанымен, пунктуациялық сараптаудың алғашқы нышандары көріне бастады. Тыныс белгілеріне байланысты 30-жылдары баспасөз беттерінде мақалалар жиі жарық көре бастады. Олардың ішінде Ш. Х. Сарыбаевтың мақалалар циклін атауға болады [4]. Ол өзінің бірінші мақаласында тыныс белгілерін оқыту процесіндегі бірізділікті сақтаудың қажеттілігін айтса, екінші мақаласында тұрлаулы мүшелердің арасына қойылатын сызықша туралы ережелер ұсынған. Ал үшінші мақаласында қараппа сөздердің тыныс белгілері туралы бірден-бір дұрыс ережелер берген.

Қазақ тілі дамуының жаңа кезеңіндегі демократия, экспрессивтілік, инновациялық үдерістердің кең қанат жаюы пунктуация жүйесіне де ықпал етті. Заманауи үрдістерде

тыныс белгілер, бір жағынан, қазіргі тыныс белгілер жүйесін байытса, екінші жағынан, мәтін құрастырушылар мен қабылдаушылар үшін елеулі қиындықтар тудырып отыр. Сол себепті тыныс белгілердің қойылу заңдылықтарын өз бетінше шешіп жүр, синтаксистік құрылымдардағы қолданысын нақтылауы қажет. Бұл олқылықтардың орнын алу мақсатымен қазіргі кезде тыныс белгілерді белгілі бір жүйеге түсіру қажеттігі коммуникативті пунктуация бағытындағы зерттеулерге негізделген тұжырымдар қажет болып отыр. Біздің мақсатымыз мектепке арналған оқулықтар, жоғары оқу орнына арналған оқу-құралдар, газет-журнал, жарнама, компьютерлік қатынас материалдары негізінде тыныс белгілердің функционалды әлеуетін тексере отырып, қазақ пунктуациясындағы негізгі ұстанымдарды айқындау болып табылмақ.

Пунктуация (ауызекі сөйлеуде – тыныс) мәтін ішінде сөйлемге шек қоятын формалды белгі. Мәтін ішіндегі нүктелер арасында (ауызекі сөйлеуде тыныстар арасында) тұжырымдалған сөйлемнің мағыналық жақтан толықтай, аяқталған ойға сәйкес келмеуі мүмкін. Сонғысы сөйлеу кезінде көбінесе бірізді орналасқан және бір-бірімен байланысқан сөйлемді қамтиды. Сөйлеуде сөйлемнің тілдік үлгісі қолданылады, бірақ сөйлемнің шеңбері онымен шектеліп қалмайды. Жекеленген кейбір жағдайларда сөйленім барысында сөйлем толықтай ойды білдіре алады. Сөйлем ойды жеткізуші үлгі, форма қызметін атқарады және ойды толық қамтитындай етіп оларды үйлестіреді [5, 40 б.]. Сондай-ақ қазіргі кездегі пунктуация теориясына, мәтіннің пунктуациялық безендірілу ерекшеліктерін нақтылауда өзіндік үлес қосады. Тыныс белгілердің функционалды әлеуетін тексеруде мәтіндік талдауға иек арта отырып, зерттеу жұмысы жүйеленбеген пунктуациялық құбылыстардың өзіндік ерекшеліктерін нақтылауды мақсат етеді, сондай-ақ тыныс белгілер мен графикалық белгілердің ұқсастықтары мен өзіндік ерекшеліктерін нақтылауға жол ашады; пунктуациялық-графикалық тәсілдің өзіндік ерекшеліктері туралы ұғымды ғылыми айналымға ендіруді көздейді. Тыныс белгілер мен пунктуациялық-графикалық құралдардың өзіндік ерекшеліктерін нақтылау арқылы мәтінді қабылдауға ықпалын айқындауға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда орфография мен пунктуация мәселелерінен біршама толық әрі жүйелі тұрғыда мағлұмат беретін еңбекке Р.Сыздықованың «Емле және тыныс белгілері» зерттеуін жапқызамыз [6]. Оның қатарында Ф.Мұсабекованың «Қазіргі қазақ тілі пунктуациясы», Н.Оралбаева мен Ә.Абылақовтың «Қазақ тілі», А.Қыдыр尼亚зованың «Орфография және тыныс белгілері» оқу құралдары бар. Алайда аталған еңбектердің шыққанына біршама уақыт өтуіне байланысты және олар арнаулы орта оқу орындарына арналып жазылғандықтан пысықтау материалдары да шағын.

Тіліміздегі сөздер синтаксистік қызмет атқару үшін бір-бірімен синтаксистік байланысқа түседі. Сол байланыстарды көрсету үшін тыныс белгісі қажет екендігін айтып өттік. Қазақ тілінің пунктуациясы бұрын орыс тілінің пунктуациялық үлгілерін басшылыққа алу арқылы қалыптасты. Басқа түркі тілдері де орыстың пунктуациялық ережелерін басшылыққа алады. Оған дәлел пунктуация секілді ерекше графикалық сызбаны алғаш ұсынған Б.И.Осиповтың жүргізген зерттеулері арқылы білуге болды. Оның ойынша, «жалпы пунктуацияның тарихы сонау 19 ғасырдың басынан басталады» – дейді. Пунктуацияның пайда болуы интонациямен тікелей байланысты, интонация синтаксистік қатынасты білдіретін бірден-бір тілдік бірлік болып саналады, бұл жерде орфографияның еш қатысы жоқ. Синтаксистік құрылым деңгейін анықтауда интонацияның ықпалы күшті болса, онда пунктуацияның функционалды жағы барлық тілдерді ақтауды мүше ретінде қатысады. Көптеген зерттеушілердің зерттеуі бойынша ерте кездегі пунктуация интонациялы – мағыналы болса, қазіргі кездегі пунктуация синтаксисті-мағыналы сияқты қағидатты ұстанады.

Қазақ тіліндегі жай сөйлемге қатысты тыныс белгілерін зерттеген Ф.Мұсабекова болса, пунктуацияның жалпы мәселелерін Ш.Әуелбаев зерттеген еді. Аталған мәселеге қатысты Ф.Мұсабекова: «Біздің пікірімізше, тыныс белгілері сөйлемнің бірде құрылысына қарай,

бірде мағынасына қарай, бірде айтылуына қарай қойылады деу дұрыс болады. Бірсыпыра тыныс белгілері сөйлемнің мағынасына қарай қойылады да, бірқатары сөйлемнің құрылысына байланысты қойылады. Қос нүкте, нүктелі үтір, сызықша, үтір, жаңа жол синтаксистік құрылысқа негізделіп қойылады. Жақша, сұрау белгісі, леп белгісі, нүкте, көп нүкте, тырнақша т.б. сөйлемнің мағынасына негізделіп қойылады»,- дейді [7, 47-48 бб.].

Ал Ш.Әуелбаев тыныс белгілерін қандай бір ғана ұстанымға сүйенудің жеткіліксіздігіне қатысты төмендегідей ой айтады: «...аталған үш принциптің кез келген біреуі арқылы да сауатты адам белгілі контексте берілген сөйлемнің қажетті тыныс белгісін дұрыс қойып, оның қай мағынада, қандай синтаксистік құрылымда қолданылып тұрғанын, осыған қарай, ол сөйлемнің қандай интонациямен айтылу керек екенін айқындай алады. Өйткені сөйлемдегі кез келген тыныс белгісі аталған үш принципке бірдей негізделеді. Сөйлемде бір ғана принципке негізделген бір де бір тыныс белгісін кездестіре алмаймыз. Сондықтан тыныс белгісінің қойылуын үш принциптің біреуіне ғана негіздеудің дұрыс тұжырым емес екендігін көреміз. Шынында, бір құбылысқа (сөйлемге) тән тұтасқан бір бүтін, үш түрлі қасиетті бір-бірінен бөле-жарып, ажыратуға болмайды» [8, 14 б.].

Жалпы тыныс белгілерін А.Байтұрсынұлы еңбектерінде арнайы термин бере отырып зерттегенін білеміз. Қазіргі үтір мен нүкте, нүктелі үтірді дәл сол күйінде қолданбаса да, ол тыныс белгілерінің сөздің мағынасын ашып көрсетуде, сөйлемнің, оның ішінде құрмалас сөйлемнің арасындағы мезгілдік болсын, мекендік, жақтық семаларды жақсы ажыратып көрсеткенін байқаймыз.

Қазіргі пунктуацияның тәжірибесінде «пунктуациялық норма» термині тар мағынада, яғни тек тыныс белгілердің қолданысы ретінде қалып қоймайды, одан да кеңірек түсіндіріледі. Пунктуациялық норма сөйлеу нормасымен/мәтін ішіндегі ойдың жүйелілігімен сәйкесетін тұстары жиі орын алады. Яғни жалаң күйдегі сөйлемдердегі тыныс белгілердің қолданысы мен қызметін зерттеу өткен ғасырда орын алған, қазіргі таңда пунктуациялық нормаға көшу дегеніміз мәтіндегі немесе сөйлеу тіліндегі коммуникативті-прагматикалық нормадағы тілдік бірліктердің қолданысы. Мәтіннің өте күрделі тілдік құрылым екендігін білеміз. Оны айқындайтын басты белгілері – жүйелілік және тұтастық. Мәтіннің тұтастық категориясы мәтінді ұғынып, оның мәнін түсінгенде ғана пайда болып, логикалық жағымен тығыз байланысты болса, жүйелілігі күрделі бірліктерді құрайтын тілдік құралдардың белгілі әдіс-тәсілдермен ұйымдасуынан көрінеді. Коммуникативті-прагматикалық норма дегеніміз белгілі бір қоғамдағы коммуниканттардың түрлі тілдік жағдаяттағы сөйлесімді құрайтын түрлі деңгейдегі тілдік бірліктердің құрылымы. Тілдік норма әр деңгейдегі тілдік бірліктердің өзара тіркесім қабілетін белгілесе, сөйлеу нормасы нақты бір уақыт кесіндісінде сөйлеу жағдаятында қалыптасады. Яғни сөйлеу тіліне коммуникативті-прагматикалық нормалар тән болып келеді. Сөйлеу жағдаятына байланысты тіл бірліктерін таңдау ережелері болады. Мұндай нормалар тіл үйренушілер арасындағы қарым-қатынас үстінде, тіл меңгеру барысында қалыптасады. Тіл үйренуші санасында аталған нормалар тәрбие, тәжірибе, білімнің арқасында қалыптасып, қабылданып, сөйлеу жағдаятының түріне қарай, сөйлеуші қажеттілігіне қарай қолданысқа түседі. Осы көрсетілген нормалар (коммуникативті, тілдік, прагматикалық пунктуациялық нормалар) сөйлеуде бір жүйеге түсіп, белгілі бір коммуникативті жағдаяттағы әлеуметтік болмысы анықтала түсті. Қарым-қатынас барысында тілдің көбіне прагматикалық қызметіне мән беріледі. Ауызекі қатысым барысындағы әрбір сөйлесімнің ықпал ету күші адресат факторымен қатаң түрде санасуы керек. Қатысым орнатудың сәттілігі коммуникативті-прагматикалық нормаларды сақтауға да көп байланысты. Өйткені қатысым нақты коммуникативті жағдаят, әңгімелесушілердің интенциясы мен ниетін негіздейтін үйлесімді тілдік амалдарды таңдау, әңгімелесушілердің арақатынасы, жеке сөйлеу дағдылары мен қатысым жағдайы арқылы реттеліп отырады. Коммуникативті жағдаятқа мынадай белгілер тән: белгілі бір әлеуметтік орта, оның белгілері, коммуниканттардың өзіндік мінез-құлқы, сөйлесу

барысындағы көпшілікке қарап айтылған тілдік/тілдік амал-тәсілдер қатары; сөйлесетін ортақ тақырыптың атауы, ондағы тыңдаушы мен айтушының арасындағы әлеуметтік, қоғамдық, мәдени-тұрмыстық аясының теңдігі, қағысымға қағысушылардың мақсаты мен уәжі коммуникативтік жағдаяттың компоненттерімен тығыз байланысты болып келеді.

Пунктуациялық норма – белгілі бір синтаксистік құрылымдағы тыныс белгілерді пайдалана отырып, жалпы пунктуациялық жүйедегі барлық тыныс белгілерді жалпы бір ережеге бағындыру. Тыныс белгілер жүйесі мынадай нақты белгілеріне байланысты топтарға бөлінеді: а) тыныс белгілердің жұмсалыу өрісі (сөйлем немесе мәтін), ә) актуал-ды мүшеленудің нысаны (мәтін немесе сөйлем), б) актуалды мүшеленудің нәтижесі (мәтіннің бір бөлігі, сөйлем немесе сөйлемнің бір сыңары), грамматикалық (синтаксистік) немесе объектінің мағыналық сипаты. Тыныс белгілердің бұл сипатына қарай негізгі өзегі (ядро) негізгі үш класты құрайды: 1) сөйлемнің біткенін анық көрсету (нүкте, сұрау белгісі және леп белгісі, ойдың жалғасын көрсететін көп нүкте); 2) сөйлемнің ортасынан бөліп тастайтын тыныс белгілер (нүкте, нүктелі үтір, сызықша, қос нүкте, көп нүкте); 3) сөйлемнің ортасында кездесетін (жақша, тырнақша, сызық, үтір, көп нүкте) тыныс белгілер класы сөйлемнің графикалық безендірілуіне қызмет етеді.

Осыған орай тыныс белгілерін дұрыс қоя білу – сауаттылықты арттырады, әрі сөйлемнің синтаксистік құрылымын меңгеруге көмектеседі. Құрылымы айрықша ықшамдылығымен сипатталатын газет тақырып атында сұрау белгісі, қос нүкте, дәйекше, тырнақша, көп нүкте сияқты орфографиялық сұрау белгілер спецификалық семантикаға ие болады, тыныс белгілердің газет тақырып атындағы семантизациялануының өзге де лингвистикалық бірліктердің семантизациялануынан басты айырмашылығы мәтіннің прагматикалық бағыттылығында. Ал аталған орфографиялық белгілердің ерекшелігі олардың күшейтілген дейктикалық қызметінен көрінеді, яғни газет тақырып атында қолданылған олар (басқа лингвистикалық бірліктермен салыстырғанда) оқырман назарына тезірек ілігетіндігімен айрықшаланады, сондықтан да олар газет мәтіндерінде анағұрлым жиі кездеседі [9, 168 б.].

Қорыға айтқанда, жалпы тыныс белгінің өзі жеке-дара тұрғанда ешқандай мәні болмайды. Ол өзінен бұрын келген сөздің қолданылу уәжін сақтап, мәнін нақтылап, сөз-қолданысқа үстелген экспрессивтік бояуды т.б. күшейте түсу үшін пайдаланылады.

Пунктуациялық норманы теориялық тұрғыдан меңгерудің маңызы зор. Кез келген адам сауатты жазу үшін пунктуациялық нормаларды толық игеруі керек. Пунктуация – сөйлемді және мәтінді, сөйленімді мағыналық бөліктерге бөлудің графикалық тәсілі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Құрымбеков Н.Л., Жеткенбай Л.Н. Қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің қойылу ережелерін формалдау // «Қоғамды ақпараттандыру» III Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Астана, 2012. 23-28 бб.

[2] Катеринский В., Мелиоранский П.М. Грамматика киргизского языка. Краткая грамматика казах-киргизского языка, 1897. 35 б

[3] «Ауыл мұғалімі» газеті. 1938. №7-8. «Қазақстан пионері» газеті. 1947, мамыр.

[4] Енсебаева К. Мәтін және мәтін теориясының кейбір мәселелері // Тілтаным. 2005. №4. 40 б.

[5] Сыздықова Р. Емле мен тыныс белгілері. Алматы, 1996. 92-97 бб.

[6] Мұсабекова Ф. Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем пунктуациясының негіздері. Алматы, 1959. 107 б.

[7] Әуелбаев Ш. Пунктуацияның қиын мәселелері. Алматы, 1977. 44 б.

[8] Рудницкая И.А. Прагматическая направленность газетного заголовка. Сборник научных трудов. М.: Московский государственный педагогический институт иностранных языков имени Мориса Тореза, 1981. С.168.

МРНТИ 16.41.00

А.Б. Ержиласун

Кипрдағы Гирне – Американ Университетінің профессоры

ТҮРКІ ТІЛІ ЖӘНЕ ТІЛДЕР СЕМЬЯСЫ

Аннотация. Ностратикалық және Еуразиялық теория бойынша туыстық тілдердің ерекшеліктер жүйесін салыстырмалы зерттеу негізінде олардың туыстық дәрежесі және осы отбасындағы жекелеген тілдердің тиісті орындары айқындалады.

Тірек сөздер: тілдер семьясы, ностратикалық теория, Алтай тілдері, сөйлем түзілісі, жалғамалы тіл.

А.Б.Ержиласун

Профессор Гирне-Американского университета на Кипре

ТЮРКСКИЙ ЯЗЫК И ЯЗЫКОВАЯ СЕМЬЯ

Аннотация. На основе сравнительного исследования системы особенностей родственных языков по ностратической и евразийской теории определяется степень родства и соответствующие места отдельных языков в этой семье.

Ключевые слова: языковая семья, ностратическая теория, Алтайские языки, образование предложений, агглютинативный язык.

A.B. Erzhilasun

Professor of the Gime-American University in Cyprus

TURKIC LANGUAGE AND THE LANGUAGE FAMILY

Annotation. On the basis of comparative research of the system of features of related languages on the basis of nostratic and Euroasian theory, the degree of relationship and corresponding places of separate languages in this family is defined.

Keywords: language family, theory of nostratic, Altai languages, agglutinative language.

1960 жылдардан бері «Тілдер семьясы» теориясы (macrofamily) ғалымдардың назарын өзіне аударып отыр. Осы мәселе бойынша түрлі ғылыми тұжырымдар мен пікір-ұсыныстар зерттеу нысанына айналды. Сонымен қатар бүгінде аталмыш теорияның «ностратикалық» және «евразиялық» деп аталатын құрамдас бөліктері түркі тілі тарапынан біршама пікір мен ғылыми талдауды қажет ететін үлкен бір бөлігін құрауда.

Қазіргі кезде ностратикалық теорияның негізін салушы ғалым Владислав Иллич-Свитич болып саналатыны белгілі. Ғалымның алғашқы ғылыми тұжырымдары 1960 жылдардың бірінші жартысында-ақ белгілі болғанымен, оның жалпы ностратика ілімі туралы үш томдық «*Опыт исследования ностратических языков. I-III, Москва 1971-1974*» атты еңбегі Владимир Дубоның атсалысуымен автор қайтыс болғаннан кейін жарияланады. Ғалым бұл еңбегінде алты тіл семьясына ортақ деп тануға жарамды 378

сөзге талдау жасайды.

В.Иллич-Свитич алты тіл семьясының үлкен бір тіл семьясын құрайтындығын айта келе, оны «Нострагика» деп атайды:

1. Семит-Хамит; 2. Картвел; 3. Үнді-Европа; 4. Урал; 5. Дравид; 6. Алтай (Ильич-Свитич 1971).

1964 – 1965 жылдары Кеңес Одағында нострагикші-ғалым Аарон Долгопольский төмендегі алты тіл семьясынан ортақ тұстар байқағандығын айтқан болатын:

2. Үнді-Европа; 2. Хами-Сами; 3. Картвел; 4. Урал; 5. Алтай; 6. Эскимо-Алеут (Greenberg 2000: 8).

Сергей Старостин, Виталий Чеворошкин және Алексис Манастер Рамер атты нострагикшілер 1990 – 1997 жж. Хамит-Самит тілдерін нострагик тіл семьясынан тыс қарастыру жөнінде ұсыныс жасап, аталмыш тілдің бірсыпыра өзгешелікке ие екендігін атап өткен болатын (Greenberg 2000: 8).

1960 жылдары АҚШ-та басқа тіл семьясына жататын «Евразия тіл семьясы» теориясы Х.Гринберг тарапынан сөз болады. Х.Гринбергтің теориясы мен оның ғылыми тұжырымдамасы 2000 – 2002 жж. 2 томдық басылымда жарық көрді:

Indo-European and Its Closest Relatives – The Eurasiatic Language Family, Volume 1. Grammar, Stanford 2000; Volume 2. Lexicon, Stanford 2002.

Ол еңбекке сәйкес евразиялық тіл семьясы төмендегі тілдерді қамтиды:

3. Этрүск; 2. Үнді-Европа; 3. Урал-Иукагир; 4. Алтай; 5. Кәріс-Жапон-Айну; 6. Гиляк; 7. Чукот (Чукотка-Камчатка); 8. Эскимо-Алеут (Greenberg 2002: 193-195).

Гринбергтің еңбегінің бірінші томында евразиялық тіл семьясын құрайтын тілдердің фонологиялық және морфологиялық ұқсастықтары сөз етілсе, ал екінші томында 437 сөз салыстырыла зерттелген болатын.

Түркі тілдерінің Алтай тіл семьясы «Нострагик» яки «Евразиялық» тілдер семьясы құрамына енетіні анық. «Нострагик» теориясы Жапон, Айну, Чукчи-Камчатка, Эскимо-Алеут сияқты тіл семьяларын өз құрамына енгізбесе, «Евразиялық» теориясы Хамит-Самит, Картвел және Дравит тілдерін қабылдамаған еді. Гринбергтің әріптесі Меррит Рухлен (Merit Ruhlen) екі ірі тіл семьясын төмендегі сұлба түрінде көрсетеді:

НОСТРАТИКАЛЫҚ – Афро-Азия; Картвел; Елам-Дравит; Үнді-Европа; Урал-Иукагир; Алтай; Кәріс; Жапон; Айну; Гиляк; Чукчи-Камчатка; Эскимо-Алеут

ЕВРАЗИЯЛЫҚ

«Евразиялықтар» мен Старостин, Чеворошкин және Манастер Рамер сияқты жас «нострагикшілер» Хамит-Самит тілдерін өз теорияларынан тыс қарастырады. Мақаламызда Үнді-Европа, Сами және Алтай тілдерін өзара салыстыра зерттеу мақсатында аталмыш тілдердің жақын немесе алыс болуын анықтау мақсатында өз тарапымыздан зерттеуге тырысып көрейік. «Нострагикшілер» мен «евразиялықтар» зерттеу жұмыстарын (салыстырмаларын) негізінен жеке сөз тұрғысында қарастырып, шығармаларының үлкен бөлігін сөздерді өзара салыстыруға арнаған болатын. Гринберг шығармасының бірінші томы фонологиялық және морфологиялық салыстыруға арналғанымен, сөз тіркестеріне байланысты жүйелік ұқсастықтар мен айырмашылықтарға тоқталмаған еді. Ал біз сөз тіркестері мен синтаксистік ерекшелікке ие жүйелік ортақтық пен айырмашылықтарға талдау жасауға тырысамыз.

Үнді-Европа және Сами тілдерінде артикльдік жүйе жақсы дамыған. Мысалы, арабша *-al*, ағылшынша *-the*, французша *-le/la* сияқты. Қазіргі таңда кейбір Үнді-Европа тілдерінде артикль болмаса да Ата (празык) Үнді-Европа тілінде артикльдің бар екендігі негізінен жоққа шығарылмайды. Үнді-Европаның ең көне тілі болып табылатын Хитит тілінде де артикль бар. Ал Алтай тілдерінде артикльдің жоқ екендігі мәлім. Менің ойымша, ар-

тиклъ сөйлем іші алғашқы сөз кезегін орналастыру/тұрақтандыру жөнінде шешуші рөл атқарған. Қандай да бір тілдің ең алғашқы екі сөзінің бірі **есім**, екіншісі сол сөзді тиянақтап тұрағын **қимыл** екендігі мәлім. Мысалы, *Su iiii, күнге қара* мысалындағыдай. Осындағы алғашқы екі сөздік жүйеде артикль қай сөздің алдында және қандай сөздің кейін қолданылуы жөнінде шешуші рөл атқарып тұр. Артикль қолданатын тілдер (Үнді-Европа мен Сами) қимылдың басында келсе, анықтаушы есімді соңғы жағына алады. Мұны ағылшын тіліндегі *drink the water*; арабшада *ishrib el-ma'e* мысалынан көре аламыз. Ал түркі тілі яки басқа да Алтай тілдеріндегі етістіктің орналасу түрінде соңғы жағынан орналасуы қалыптасты: *su iiii*. Енді артикльдің сөз кезегін белгілеудегі рөлін шамалап көрелік.

Жалғау, шылау, препозиция, детерминант (харф-и джер), артикль сияқты қосымшалардың сөйлемдегі негізгі элементтердің арасында орын алуы ғаламдық қағида. Бірнеше тіл мұндай ұқсастық, яғни көмекші элементтердің негізгі элементтердің арасында орналасуы жағынан өзара ұқсастық/жақындық көрсетеді. Үнді-Европа мен Сами тілдері және Алтай тілдерінің сөйлем түзілісін осы тұрғыдан алып қарастырғанда өзара ерекшелік пен айырмашылықтарын тілдік айырмашылық шеңберімен шектелмейтін ғаламдық айырмашылық деуіміз дұрыс болмақ. *Yi-ze kemmi ev-e gitti, hi went to the house, zehebe ile 'l-beyti* мысалдарында байқалғанындай, *үй* мен *кет-* етістігінің кезегі ауысып, біркелкі болмаса да көмекші элементтер тиісті орындарын алып, детерминанттан бастап негізгі элементке қарай жылжу байқалады. Бұл үрдіс солдан оңға, немесе керісінше оңнан солға болса да **детерминант – көмекші элемент – негізгі элемент** бағыты ғаламдық дәрежедегі бір қағида болып қала береді. Осы тұрғыда детерминант пен етістіктен құралған алғашқы сөйлемдегі қосымша элемент екі ортада орын алуда. Көмекші элементті сөйлем басында қолданатын Үнді-Европа мен Сами тілдері мұны **артикль** деп атаса, артикльдің сөйлем арасында қолданылуын қажетсінген тілдер етістікті сөйлем басына ығыстырып шығарған. Ал Алтай тілдерінде артикль болмағандықтан етістік өз орнын, яғни сөйлем соңын иемденген. Ғаламдық қағида бойынша детерминант пен етістікті бір-бірімен байланыстыратын барлық көмекші элементтер Алтай тілдерінде есім сөзден кейін орналасып, детерминант пен етістіктің арасында орын алған. Түркі тілінде Үнді-Европа мен Сами тілдеріндегі артикль міндетін атқарушы табыс септігі жалғауы есім сөздің соңына келіп, детерминант пен етістік арасынан өз орнын тапқан: *sub-uğ iç*.

Негізгі рөл атқарып тұрған артикльдің бұл міндеті **жүйелік сөз тіркесі** (word order) тұрғысында уақыт өте келе басқа да ерекшеліктерге ие болған. Бұл ерекшеліктерді төмендегідей түрде көрсетуге болады:

1. Көмекші элементтің сөйлем ортасында болу қажеттілігі және бұл қағидаға байланысты сөз тіркесі Алтай тілдері агглютинативтік; Үнді-Европа тілдері препозициялық тіл жүйесіне негізделген. Үнді-Европа тілдеріндегі препозициялар мен Сами тілдеріндегі детерминанттар шын мәніндегі қосымша, көмекші сөз емес, сөз алды келетін көмекші элементтер (префикстер). Ал түркі тіліндегі сөз соңына келетін элементтер шын мәніндегі қосымшалар (жалғаулар) болып табылады. Бұл қосымшалардың айтарлықтай бөлігі (жеке) сөз функциясынан шығып, уақыт өте келе жалғау функциясына дейін функционалдық өзгеріске тап болған. Мұнымен қатар өзінің негізгі функциясын өзгертпей, жалғау-қосымша міндетін атқарып келе жатқан көмекші элементтер де бар. Мұның себебі Алтай тілдерінің ішкі табиғаты, яғни көмекші элементтің есім соңына келуі шешуші рөл атқарған.

2. Алтай тілдерінде жалғаудың сөз соңына келуі жалғанушы элементтің дауысты дыбысын жалғанатын сөздің дауыстысына икемдеп, өзіне тән дыбыс үндестігі қағидасының тууына себеп болған. Үнді-Европа мен Сами тілдеріндегі көмекші элементтердің сөз басына келіп дербес тұруы дыбыс үндестігінің әсіре қағидашыл болуын қажетсізбенгендігінен деп түсінеміз.

3. Алтай тілдерінде жалғаулар сөз соңына келіп, жалғанатын элементтің дауысты дыбысына сәйкес өзгеретіндіктен негізгі элемент (түбір) өзгерусіз қалған. Ал префикстік жүйеге ие Үнді-Европа мен Сами тілдерінің түбір сөздері өзгермелі (ішкі флекцияға ұшырауы) ерекшелікке ие болған: ағылш.: *Come-came, foot-feet*, араб.: *ketebe-yektubu-kitab-katub-mektub*. Осыған қарап Алтай тілдеріндегі дауысты дыбыстар дауыссыз дыбыстардай міндет атқарып, нәтижесінде дауысты дыбыстың өзгеруі жаңа бір сөздің пайда болуына әкеледі: *kaz-kız-köz; at-it-ot* қаз-қыз-көз, ат-ит-от... Үнді-Европа мен Сами тілдеріндегі түбір іші дауысты дыбыс құбылысы тек қана грамматикалық өзгерістерге әкеледі: ағылш.: *come* (келеді), *came* (келді), *foot* (аяқ), *feet* (аяқтар); араб.: *ketebe* (жазды), *yektubu* (жазушы), *kitab* (кітап), *kütüb* (кітаптар), *mektub* (хат).

4. Ішкі флекция жүйесіне негізделген араб тілінің дауысты дыбыс құрамы үш қана дыбыспен шектелген. Түбірдің «іштен сыну» ерекшелігі саны көп дауысты дыбысты қажетсізбейді. Ал дауысты дыбыс саны көбірек болса *vezin* (аруз) жүйесін қалыптастыру да қиындай түсіп, тіпті мүмкін болмас та еді. Үш қана дауысты дыбыспен-ақ «астыға», «үстіге», «жанына» «сыну» сияқты мүмкіншілік арқасында аруз жүйесін тудырып, дауысты дыбыстардың орнына дауыссыз дыбыстарды көбейтіп, сөз тудырудың өзіндік жүйесін қалыптастырған. Ал «сыну» жүйесін мұндай дәрежеде дамыта алмаған Үнді-Европа тілдері Сами тілдеріне қарағанда дауысты дыбыстардың неғұрлым көбірек, дауыссыздардың азырақ болғанын қажетсізген. «Сыну» жүйесіне бағынбаған Алтай тілдерінде дауыссыз дыбыстардың қызметі шектеліп, орнына дауысты дыбыстардың тууына себеп болған. Ал дыбыс үндестігі негізінде түркі тілі фонетикасы симметриялық жүйе қалыптастырған.

5. Алтай тілдерінде жалғаудың сөз соңына келуі түбірдің жалғыз буынды болуын қалыптастырып, түбірдегі дауысты дыбыстардың шектеулі болуын қамтамасыз еткен. Түркі тіліндегі түбір сөз бір немесе екі дауысты дыбыспен шектеледі. *Türk, tart, sarp* сияқты үш дауыссыз дыбысты түбір сөздердің өзі туынды болу ықтималдығын сақтап, оның өзі аз кездеседі. Бұған қарама-қарсы сөз соңы бос қалатын Үнді-Европа мен Сами тілдері үш дауыссыз дыбысты түбір сөздер тудырып, осы жол арқылы оларды жалғыз немесе қос дауыссыз префикстерден де бөлшектеуге тырысқан. Араб тіліндегі түбір сөзде үш дауыссыз дыбыс жүйелік мүмкіншілігін арттырса, мұндай мүмкіншілікке ие болмаған Үнді-Европа тілдері екі немесе төрт дауыссыздан құралаатын түбір сөз қолдануға мәжбүр болған.

6. Үнді-Европа мен Сами тілдерінде префикстік жүйенің дамуы нәтижесінің бірі ретінде түбір сөз соңының бос болуын айта аламыз. Араб тілінің тарихи даму барысында да түбір соңы жалғау өнімсіз болып айтарлықтай дамымаған. Бұл өз кезегінде түбір соңының бос болып, түбір соңы үнсіз дыбыстың диакритикалық таңбасының өзгермелі болу мүмкіншілігін қамтамасыз етіп, функционалдық мүмкіншілігін арттырған. Сөздерді тиісті аруз өлшеміне енгізу үшін түбір сөз іші диакритикалық таңбаны (дауысты дыбысты) өзгермелі болуын қажет еткен араб тілі, сондай-ақ түбір соңы бос, яғни ашық болған сөзді тиісті қажеттілік бойынша өзгерте алу мүмкіншілігін ұштай түсіп, бұл үрдісті синтаксис дәрежесіне дейін көтерген. Бастауыш, баяндауыш және детерминанттардың соңы *өтпелі* (у-лы), объектілердің соңы *үстүнмен* жабдықталған (а-лы), ал детерминанттардан кейінгі орналасатын нысана сөздері *есрелі* болып келеді (е-лі). Латын мен орыс тілдерінде де өзгешелеу болса да, сөз соңындағы дауысты дыбыстар ұдайы өзгерісте болады. Парсы тілі соңғы уақыттарда сөз соңы жалғау жасау үрдісін қарқынды дамытса да, ағылшын сияқты тілдерде соңғы дауысты дыбыстың өзгеруі байқалмайды. Сөз соңына жалғау жалғанатындықтан сөз соңы бос болмайтын Алтай тілдерінде қандай мақсатта болмасын сөз соңы (түбір сөздің соңғы дыбысын) дауысты дыбысты өзгерту мүмкіншілігі жоқ. Алтай

тілдерінде дауысты дыбыс дауыссыз дыбыс сияқты актив болып табылады. Сөз соңына жалғанатын бір дауысты дыбыс дауыссыз дыбыстарды сөз тудырушы жұрнақ функциясын яки сөз түрлендіруші жалғау міндетін атқарады.

7. Үнді-Европа мен Сами тілдерінде сөз соңының бос болуы мүмкіншілігі сөз соңы дауысты дыбыстардың көптік жалғауында жиі кездесетіндігі қажетіне қарай айтылып-айтылмау таңдауының болуымен ерекшеленеді. Мұндай ерекшелік француз, араб тілдеріндегідей сөз тіркестері элементтері мен сөйлем мүшелері арасында жыныс ерекшелігі мен жекеше, көпше үндестігінің қалыптасуына себепкер болған. Ал сөз соңы өзгермелі жалғауына ие болмаған Алтай тілдерінде мұндай ерекшелік жоқ.

8. Сөйлемдегі алғашқы сөз тіркесі, етістік жіктеуінде болатындай жіктік-жақтық ерекшелігін көрсетуші қызмет атқарған. Алтай тілдерінде етістік-детерминант байланысы жалғаулары, яғни жіктік-тәуелдік жалғаулар етістіктен бұрын орналаспайды. Сондықтан Алтай тілдеріндегі аталмыш байланыс, яғни жіктік-тәуелдік жалғаулары тек қана етістіктен кейін жалғанатын болған: *sub-uğ içer ben* (су(ды) ішемін), *sub-uğ içitim* (су-ды іштім). Алтай тілдері жоғарыда да айтылғандай, тарихи даму тұрғысында жалғанбалы (аглютинагинивті) тіл болып қалыптасқандықтан, етістік (баяндауыш) жалғауларының сөз соңынан орын алуы табиғи үрдіс еді.

Бұған қарама-қайшы үрдіс ретінде Үнді-Европа мен Сами тілдері етістік-детерминант байланысын қамтамасыз ететін жалғауларды етістік алдына алғандықтан жіктік-тәуелдік жалғауларына орын қалдырмаған. Сондықтан аталмыш тілдік жүйедегі жіктік-тәуелдік жалғаулары еріксіз етістіктен (баяндауыштан) бұрын қолданылатын болған: *I drink the water*; *eşribu 'l-ma'e*.

9. Жіктік-тәуелдік жалғаудың сөз басында немесе соңында орналасуы және түбірдің «іштен сынуы» етістік райының формасына да әсер еткен. Жіктік-тәуелдік жалғауларды сөз алдына алатын және ішкі флексия ерекшелігіне ие Үнді-Европа мен Сами тілдері райды да «іштен сындыру» арқылы білдіретін болған: *I come* (келемін), *I came* (келдім). Ағылшын тіліндегі *-ed* жалғаулы өткен шақ формасы соңғы дәуірлерде пайда болған. Араб тіліндегі райлар арасындағы ерекшелік «іштен сыну» арқылы пайда болады: *ektubu* (жазамын), *ketebu* (жаздым), *uktub* (жаз).

Түркі тілінде жіктік-тәуелдік жалғаулардың сөз соңына келуі және «іштен сыну» формасының болмауы рай қолдануында тиісті жалғаулардың жалғануын қажет еткен. Бұйрық рай тұлғалы сөздің соңына тікелей жіктік-тәуелдік жалғауларын жалғау арқылы рай формаларын өзгерту мүмкін емес. *Al ben*, *al sen* сияқты формалар актив түрге жаппайтындықтан тек қана бұйрық райдың жіктік-тәуелдік түрін көрсетуі мүмкін. Бұған қарама-қарсы мысал ретінде, ағылшын тілінде қандай да бір жалғау қолданбай-ақ, түбір сөзді «іштен сындыру» арқылы рай формаларын тудыруға болады: *come – came*. Мұндай ерекшелік фарс тіліне де тән: *ref – ref*. Ал түркі тілдерінде мұндай форма болмағандықтан рай тудыру – түрлендірудің жалғыз-ақ жолы бұйрық рай тұлғалы сөзге тиісті жалғаулар жалғау болып табылады: *iç-er ben*, *iç-it-im* (іштім). Мұндай жағдай түркі тілінде бұйрық райдан басқа етістік рай формаларының тек қана тиісті жалғау арқылы түбір сөзге жалғану мүмкіншілігін ғана таныған.

10. Сөйлем тұрғысында сөз тіркесінің бірінші кезекте болуы синтаксиске де әсерін тигізіп, сөйлем мүшелерінің өзіндік түзілу тәртібін қалыптастырды. Есім немесе сын есім тіркестерінде негізгі элементтің етістіктің жанында орын алуы табиғи жағдай. Есім сөздер тіркесі ретінде *nehir suyu* (өзен суы), сын есім тіркесі ретінде *kara taş* (қара тас) мысалдарын алсақ, бірінші сөйлемнің негізгі элементі *su* (су) болса, екінші мысалда *taş* (тас) болып табылады. Үнді-Европа мен Сами тілдерінде сөйлемде етістік бірінші кезекте тұратындықтан сөз тіркестеріндегі негізгі элементтердің етістіктің жанында болуы үшін

қосалқы элементтерден бұрын тұрулары шарт: *nehir suyunu iç* (өзен суын іші), *kara taşı al drink the water of the river; işiribi 'l-ma 'e 'n-nehri, huz el-hacara 'l-esved*.

Нәтиже: Үнді-Европа мен Сами тілдеріндегі артикльдің болуы сөз тіркестерін **етістік – артикль – детерминант** формасын дамытты. Сөйлем түзілісінің мұндай түрі жоғарыда атап өткен семантикалық ерекшеліктердің тууына себепкер болды. Бұған карама-қарсы форма ретінде Алтай тілдерінің сөз тіркесі **детерминант – етістік** формасында дамып, өзіне тән сөйлем түзілісін қалыптастырды.

Бұл мақаламызда тілдердің түрлі синтаксистік қағидаға сүйенетіндігін арқау ете отырып, оның ішінде сөз тіркестерінің бір-бірімен салыстырып, оның тарихи даму барысын айқындауға тырыстық. Мен Үнді-Европа мен Сами тілдері арасында сөз тіркестерінің ұқсас екендігін (артикльдің болуы, сөз кезегі (тіркесі), түбірдің өзгеріп-өзгермейтіндігі) және Алтай тілдерінің де өзіндік ерекшеліктерінің (артикльдің болмауы, сөз кезегі (тіркесі), жалғау-жұрнақ, түбір формасы) бар екендігіне тоқталғым келді. Мұндай жағдайда Үнді-Европа мен Сами тілдерінің бір-бірімен Алтай тілдеріне қарағанда әлдеқайда жақын туыстас тілдер екендігі айқындала түседі. Жоғарыда көрсетілген тілдер семьясының бір праформадан шыққандығын, оның тарихи даму барысын мынандай сұлба түрінде көрсете аламыз:

Үнді-Европа – Сами – Алтай тілі семьясы	
Үнді-Европа - Сами тілдері семьясы	Алтай тілдері
Үнді-Европа тілдері	Сами тілдер

«Ностратикшілер» мен «евразиялықтардың» бір-бірімен туыстас тілдер деп атап жүрген тілдер семьясына тән жүйелік ерекшеліктерін өзара салыстыра зерттеу арқылы жоғарыда көрсетілген сұлбаға да сілтеме жасай отырып, өздеріне тән орындарын белгілей алатындығымызға сенімім мол.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Greenberg, Joseph H. Indo-European and Closest Relatives – The Eurasiatic Language Family, Volume 1. Grammar, Stanford, 2000; Volume 2. Lexocon, Stanford, 2002. P. 23.
- [2] Illič-Svitič, Vladimir, *Opit sravneneniya nostratičeskix yazikov I-III*, Moskva, 1971-1984. P. 10.
- [3] Ruhlen, Merritt, *On the Origin of Languages – Studies in Linguistic Taxonomy*, Stanford, 1994. P. 140.

МРНТИ 16.21.37

Ч.С.Тулеева

Кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой иностранных языков, Кыргызский Государственный Университет Строительства и Архитектуры (Кыргызстан, г. Бишкек)

ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ ЯЗЫКОВ КАК ОБЪЕКТ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация. Сопоставление системы фонем разноструктурных языков тем самым должно основываться на фонетическом и фонологическом уровнях сравниваемых языков. Сопоставительные исследования фонетической и фонологической систем языков в синхроническом аспекте направляются, прежде всего, на определении сущности этих лингвистических систем в языковедческой науке. Фонетика и фонологии как научные разделы лингвистики определяют объектом исследования одну и ту же единицу – фонему, только фонетическая наука исследует ее физическую сторону, а фонология – ее функциональный аспект.

Сопоставительные исследования фонетической и фонологической систем языков в синхроническом аспекте направляются, прежде всего, на определении сущности этих лингвистических систем в языковедческой науке.

Ключевые слова: фонология, фонетика, «учение о звуках», фонема, звук, артикуляция, психофонетика.

Ч.С.Тулеева

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, шетел тілдері кафедрасының меңгерушісі, Кыргыз мемлекеттік Құрылыс және сәулет университеті (Қырғызстан, Бішкек қ.)

ТІЛДІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ-ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРІ САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУДІҢ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Аннотация. Құрылымы әртүрлі тілдердің фонемалар жүйесін салыстыру салыстырылатын тілдердің фонетикалық және фонологиялық деңгейлеріне негізделуі тиіс. Тілдердің фонетикалық және фонологиялық жүйелерін синхронды аспект бойынша салыстырмалы зерттеу, ең алдымен, тіл ғылымындағы осы лингвистикалық жүйелердің мәнін анықтауға бағытталған. Фонетика және фонология лингвистиканың ғылыми бөлімдері ретінде зерттеу объектісі ретінде бір бірлікті – фонеманы анықтайды, тек фонетика ғылымы оның физикалық жағын, ал фонология оның функционалды аспектісін зерттейді.

Тілдердің фонетикалық және фонологиялық жүйелерін синхронды аспект бойынша салыстырмалы зерттеу, ең алдымен, тіл ғылымындағы осы лингвистикалық жүйелердің мәнін анықтауға бағытталған.

Тірек сөздер: фонология, фонетика, «дыбыстар туралы ілім», фонема, дыбыс, артикуляция, психофонетика.

C.S.Tuleyeva

Candidate of pedagogical sciences, associate arofessor, Head of the Department of Foreign Languages, Kyrgyz State University of Construction and Architecture (Kyrgyzstan, Bishkek)

PHONETIC-PHONOLOGICAL SYSTEM OF LANGUAGE AS AN OBJECT OF COMPARATIVE STUDY

Annotation. The comparison of the system of phonemes of different languages should therefore be based on the phonetic and phonological levels of the languages being compared. Comparative studies of the phonetic and phonological systems of languages in the synchronic aspect are primarily aimed at determining the essence of these linguistic systems in linguistic science. Phonetics and phonology as the scientific branches of linguistics define the same unit as the object of research – the phoneme, only phonetic science studies its physical side, and phonology-its functional aspect.

Comparative study of the phonetic and phonological systems of languages in synchronic aspect directed primarily at determining the nature of the linguistic systems in linguistic science.

Keywords: phonology, phonetics, «the science of sound», the phoneme, sound, articulation, psihofonetika.

Сопоставительные исследования фонетической и фонологической систем языков в синхроническом аспекте направляются, прежде всего, на определении сущности этих лингвистических систем в языковедческой науке.

Зарождение фонологии как автономной лингвистической науки о звуках языка связано с именем выдающегося российского ученого, основателя Казанской лингвистической школы И.А.Бодуэна де Куртене. Первые сведения о фонеме как единице нового «звукового» лингвистического направления появляются в небольшом труде «Некоторые отделы сравнительной грамматики славянских языков», к сожалению, не дошедшем до нас. Автор впервые рассматривает здесь явление звуковой фонемы, способы определения основной и не основной позиции фонем, проблему маркированных и немаркированных членов фонологической оппозиции, вопросы звукового выражения фонем славянских языков и проблему нейтрализации фонем [3].

Фонетика и фонологии как научные разделы лингвистики определяют объектом исследования одну и ту же единицу – фонему, только фонетическая наука исследует ее физическую сторону, а фонология ее функциональный аспект.

«Как понятие фонетика, так и понятие фонология, пишет известный немецкий языковед современности, профессор Института фонетики общего языкознания, индогерманистики и прикладной лингвистики Гамбургского Университета Эльмар Тернес, связаны с изучением звуков и означают «учение о звуках» “Lautlehre”. Вместе с тем понятие «учение о звуках» «Lautlehre» часто употребляется и находит свое место во всех грамматиках и других научно-лингвистических работах. На самом деле и фонетика, и фонология занимаются изучением звуковых явлений человеческого языка. Современная лингвистическая наука немислима без фонологии, да и она как способ мышления - фонология имплицитно всегда присутствовала уже давно [9].

Понятие фонетики намного старше, чем понятие фонологии. Первое интенсивно начало употребляться с самого начала 19 века (впервые в 1797 году датским исследователям древности, египтологом Георгом Цега – Georg Zoega), второе понятие «фонология» вошло в науку, примерно, в середине 19 века и впервые было употреблено немецким ученым Максом Вохер. При этом «фонология» была использована как синоним фонетики и находилась в «тени» фонетики. Понятие «фонема» впервые было введено в употребление в 1873 году французским ученым - языковедом А. Дафрич-Десгенетес [7].

Современное понимание фонологии связано в лингвистике непосредственно с именем русского ученого-языковеда Н.С. Трубецкого, и многие лингвисты отстаивают мнение о том, что именно Н.С. Трубецкой является основоположником фонологии. Он и его соратники Р.Якобсон и С.Карцевский выступили в 1928 году на Первом международном лингвистическом конгрессе в Гааге с сенсационными тезисами по исторической фонологии, которые в последующем оказали решающее влияние на исследования Пражского лингвистического кружка. С созданием классического труда Трубецкого Н.С. «Основы фонологии» (1939) было определено окончательно, что возникло завершённое учение о способах и методах исследования в новой, но уже признанной лингвистической дисциплине - фонологии. Исследования Н.С. Трубецкого, без сомнения, явились апогеем развития фонологии, но основоположником фонологии все же признан Бодуэн де Куртене, работавший с 1875 года в Казани и с 1901 года в Санкт-Петербурге профессором тамошних Университетов. Его учениками были Богородицкий Е.А., Щерба Л.В., Поливанов Е.Д., и Виноградов В.В., которые снискали международную славу в научно-фонологических исследованиях языков.

В западноевропейском языкознании большой труд Бодуэн де Куртене долгое время оставался неизвестным, – отмечают немецкие ученые лингвисты Г.Мейнхольд, Е.Шток [8].

«И хотя термин «фонология» употреблялся и раньше, да и термин «фонема» Бодуэн взял у Соссюра, но вложил в него свой, особый смысл, - все это восходит к Бодуэну как к отцу и прародителю и фонемы, и фонологи. И все-таки именно Бодуэн «запустил» в лингвистический обиход понятие фонемы. . .», что способствовало в утверждении языка как структуры и системы, и определило дальнейшее развитие лингвистики как науки», пишет Реформатский в хрестоматийном труде «Из истории отечественной фонологии» [5].

В лингвистических исследованиях Б. де Куртене были выдвинуты три круга вопросов:

1. Почему при артикуляции одних и тех же звуков у различных людей возникают различные фонетико- звуковые ассоциации?;

2. Почему в лингвистической науке о языке «фонетике» важен не сам звук как неотъемлемая единица звукового строя, а нечто иное, связанное с различием «образа» звуков?;

3. Какую основу имеют ассоциации, связанные с «образами» звуков: физическую, физиологическую или психолингвистическую (психофонетическую в его терминологии) [2].

По этому поводу Бодуэн де Куртене еще в 1870 году писал, - «. . . роль звуков в механизме языка, их значение для чужь народа, не всегда совпадающее с соответствующими категориями звуков по их физическому свойству, и обусловленное, с одной стороны, физиологической природой, а с другой, происхождением, историей звуков с морфологической, словообразовательной точки зрения. . .» [2]. В данной мысли Бодуэн де Куртене стремится отделить «звук» и нечто «другое», которое связывает фонетику с грамматикой и, прежде всего, с морфологией. И это нечто другое занимает его с первых лет его научной деятельности, постановка многочисленных вопросов касались изменения в языке – чередовании звуков; значимость для лингвистики незвука, «другого», «общего»; в чем суть физического и физиологического, социально-психологического.

Эти проблемы отражаются в его первых польских статьях, «программах» казанского периода и в русских публикациях 70-80-х годов.

В середине 70-х годов 19 века теоретическое языкознание впервые четко осознало необходимость строгого различия букв и звуков, написанного и произнесенного, письма и языка. Все крупные лингвисты того времени в печатных и устных выступлениях боролись против давнего традиционного, получившего силу предрассудка смешения языка и письма, звука и буквы. В то же время идет острая борьба против смешения современного языка и его истории. На фоне борьбы смешения звука и буквы, смешения современного

состояния языка и его истории начинают вырисовываться контуры нового учения – учения о фонеме.

Поиск ответа на многочисленные вопросы, и, прежде всего, относительно фонемы были, высказан в работах Бодуэна де Куртенэ «Опыт теории фонетических альтернатив», в статьях «Фонема» и «Фонология» в «Польской энциклопедии» (1899). В процессе исследования фонемы, у него много раз меняется её формулировка и определения, и мнение относительно того, что следует понимать под фонемой. Но самым важным остается то, как пишет А.А. Реформатский, «... так «фонемь» никто не искал! Бодуэну было важно найти фонему не в «ортодоксальной» фонетике тех времен, а именно в фонологии, новой дисциплине, которую он много раз переименовывал (психофонетика, фонология), но всячески подчеркивал, что её предмет – не просто «звуки», «явления мгновенные, изменчивые», а «нечто постоянное», «присутствующее в сознании говорящих» и отнюдь не тождественное «звуку» [5].

В период между 1873 и 1878 годом Бодуэн де Куртенэ формулирует положения, которые вошли существенной составной частью в современную фонологию. И вместе с тем этот период считается в лингвистической науке периодом зарождения фонологии.

Бодуэн де Куртенэ рассматривает звук языка с трех точек зрения: с акустической, физиологической и психической /словообразовательной, морфологической/. Первые две точки зрения – акустическая и физиологическая устанавливают «различия звуков вообще, независимо от их роли в механизме речи» [3].

По Бодуэну де Куртенэ рассмотрение звуков с точки зрения психической – словообразовательной, морфологической – учитывает значение звуков в механизме языка, для чутья народа, т. е. во внимание принимается возможность или невозможность использования звуков для различения звуковых оболочек слов или их грамматических форм, для дифференциации слов; физическая природа звуков не может быть абсолютно одинакова у представителя одного и того же народа, т.е. звуки являются акустически разными, различными не тождественными. Достаточно обратить внимание на акустическую природу одних и тех же звуков, произнесенных мужчиной или женщиной. В механизме языка чисто физическое различие между произносимыми звуками не является существенным. Следовательно, звук «а» остается звуком «а», «б» остается – «б» независимо от того, кто произносит эти звуки – взрослый или ребенок.

В механизме языка большое значение имеют параллели – противоположности звуков, которые основываются на их отличительных физиологических свойствах. Различение звуковой оболочки слов или их грамматических форм обусловлено тем, что, звуки должны, прежде всего, противопоставляться друг другу по тем или иным признакам. Например, по твердости/мягкости согласных в русском языке. Также Бодуэн де Куртенэ отмечает, что «физиологически тождественные звуки разных языков имеют различное значение, сообразно со всей языковой системой, сообразно с отношениями к другим звукам. Другая шкала звуков» [4].

Так, противоположение палатализованных и непалатализованных согласных, имеющее большое значение, например, в русском языке, не имеет никакого значения в механизме немецкого, английского, французского, в том числе кыргызского языков. Напротив, признаки долготы и краткости, гласных существенны для германских языков: немецкому, английскому, французскому языкам, а также для кыргызского языка, но не существенны для гласных русского языка.

Различая физиологию звуков и фонетику, Бодуэн де Куртенэ выдвигает четкую мысль о том, что физиология звуков рассматривает вообще звуки человеческой речи «с объективно-физической и физиологической вообще естественноисторической, точки зрения.

Фонетика же или, точнее говоря, грамматическая часть фонетики исследует, /разбирает/ эквиваленты звуков . . . относительно их известных свойств, то есть насколько они играют роль. . .» [4].

Если сравнивать современную фонологию с положениями по фонологии Бодуэна де Куртенэ, то, естественно, современная фонология ушла далеко вперед от той «эмбриональной» фонологии, однако все приведенные положения являются основной, необходимой частью современных фонологических воззрений.

Термин «фонема» используется Бодуэном де Куртенэ примерно с 1880 года в соответствии с вышеизложенными тезисами, т.е. для обозначения «эквивалентов звуков», которые играют роль в механизме –/системе/ языка, «имеют значение для чутья народа, противопоставляют неповторимую шкалу. Следует отметить, что Бодуэн де Куртенэ неоднократно пытался дать строго научное определение понятия «фонема». Однако, предложенные им определения не удовлетворяли его самого, не были они приняты и фонологами XX века. В определениях, сформулированных основоположником учения о фонеме, ярко проявляются психологические веяния, свойственные науке того времени. «Фонема – это единое фонетическое представление, возникшее в душе путем психического слияния впечатлений, полученных от произнесения одного и того же звука» [4].

Термином «фонология» Бодуэн де Куртенэ начинает обозначать в своих работах, вообще всю науку о звуках речи. В свою очередь «фонология. . . состоит из трех наук: антропофоники, психофонетики и исторической фонетики» Антропо-фоника рассматривает звуки речи с акустической и физиологической точек зрения, причем обе эти точки зрения являются, как подчеркивает И.А.Бодуэн де Куртенэ неязыковыми: фонемами, подлинно языковыми единицами, занимается психо-фонетика [4].

Проблемами звуков языка освобожденные, от графических изображений, занимался в свое время и известный лингвист прошлого столетия Фердинанд де Соссюр [1]. Фердинанд де Соссюр исследуя, природу звуков и их физиологическую природу отмечает вклад в изучении звуков языка представителями других вспомогательных наук: физиологами, теоретиками пения, «освободившей ее от подчинения графическому слову» [1]. Физиология звуков заменялась термином «фонетика». Фердинанд де Соссюр заменяет его термином «фонология», поясняя это тем, что фонетика должна означать учение об эволюции звуков, и поэтому фонетика и фонология есть две совершенно разные дисциплины.

«Фонетика – наука историческая; она анализирует события, преобразования, и движения во времени. Фонология находится вне времени, так как механизм артикуляции остается тождественным самому себе» [1].

При разделении фонетики и фонологии Фердинанд де Соссюр мотивирует также тем, что фонетика это раздел науки о языке; фонология же является вспомогательной дисциплиной и затрагивает только речь.

Разделение языка и речи Фердинанд де Соссюр видит, в первую очередь, в экспликации языка через речь, и все движения органов речи в этом случае необходимы для производства акустического впечатления и поэтому проблемы языка остаются вне рассмотрения.

Язык же, в понимании Фердинанда де Соссюра, это система, «основанная на психическом противопоставлении акустических впечатлений» [1].

В определении фонемы, рассмотренной в разделе «Основы фонологии» в главе «Фонологические типы» ученый подчеркивает неправомерность противопоставления физиологии звуков, т.е. их производство органами речи, и акустической стороны звука, и отмечает: «слуховое впечатление дано нам столь же непосредственно, как и двигательный образ речи; более того, именно слуховое впечатление является естественной базой для всякой теории» [1].

Артикуляционные органов речи при производстве звуков это определенные движения органов речи; на основе смены артикуляции звуков невозможно вскрыть членение звуков, только в акустической цепочке звук остается тождественным самому себе. Фердинанд де Соссюр придает тем самым большую роль акустическому впечатлению звуков: «акустическая цепочка распадается не на равновеликие, а на «однородные такты, характеризующиеся единственным акустическим впечатлением, в этом одном и состоит естественно отправная точка для фонологического исследования» [1].

Вместе с тем, сравнивая графическое изображение одного и того же слова в разных языках: в греческом, греческо-киприотском, семитском, Фердинанд де Соссюр подчеркивает, что разграничение звуков в речевой цепочке, основывается на акустическом впечатлении. Описание звуков, однако, должно строиться на базе артикуляционного акта, ибо акустическая цепочка недоступна анализу.

Акустическое впечатление и артикуляционный такт вместе составляют звук; так [b] и [b'] как один и тот же звук имеют одну и ту же артикуляцию, но различие находится в акустическом образе.

«Фонема, далее дает определение Фердинанд де Соссюр, это сумма акустических впечатлений и артикуляционных движений, совокупность слышимой единицы и произносимой, из коих одно обусловлено другой; таким образом, это единица сложная, имеющая опору, как в той, так и в другой цепочке» [1]. Следовательно, фонема в трактовке Фердинанда де Соссюра это не абстрактная единица, а материальный звук, имеющий акустический образ, произведенный посредством артикуляции органов речи в речевой деятельности.

Фердинанд де Соссюр проводит исследование фонемы непосредственно в речевой цепочке, вследствие чего он обращает внимание на то, что звук должен изучаться не только изолированно, а более в речевой цепочке, в потоке производимых звуков; и первично дан не отдельный звук, а слог, и ценность науки о звуковых признаках речи проявляется по настоящему в первую очередь на факте внутренней взаимозависимости двух или большего члена элементов.

Фердинанд де Соссюр в интерпретации фонемы исходил из того, что язык представляет собой социальное установление, а фонема принадлежит языку, следовательно, фонема является значимостью (ценностью).

Выдвигая тезис о взаимосвязанности элементов в речевой цепочке, он замечает, что принцип изучения звуков фонологии все же лежит в изолированности звуков и никак не во взаимосвязанности элементов.

Как пишет Трубецкой Н.С. «Фердинанд де Соссюр четко сформулировал важность различения языка и речи; и также нематериальную сущность обозначающего в языке». В разделении фонетики и фонологии как учении о звуках речи и звуках языка последние единицы четко не разграничены. В исследовании науки фонетики и фонологии и их разделении на две принципиально самостоятельные науки огромна роль выдающегося ученого лингвиста Трубецкого Н.С.

Его классическая книга «Основы фонологии» включает в себе заложенное в трудах Н.А. Бодуэна де Куртене учение о фонологии, где детально разработанные положения о фонологии послужили созданию новой целостной и глубоко научной фонологической теории, которая оказала огромное влияние на развитие всей лингвистической мысли XX века и современного состояния общей лингвистики.

Н.С.Трубецкой является последовательным учеником Фердинанда де Соссюра. Понятия языка как системы знаков ассоциативно-смыслового плана и речи как практической реализации языковой системы он преобразует на уровне звукового строя языка в понятия

фонологии и фонетики. Если первая наука «фонология» изучает звуки языка, то вторая «фонетика» изучает звуки речи, «Учение о звуках речи, имеющее дело с конкретными физическими явлениями, должно пользоваться методами естественных наук, а учение о звуках языка в противоположность этому – чисто лингвистическими методами. Мы будем называть учение о звуках речи фонетикой, а учение о звуках языка фонологией».

В русском языкознании яркими представителями учения о фонеме и различении науки фонетики и науки фонологии являются Щерба Л.В., Рубен И. А., Аванесов Р.И.

Аванесов Р.И. один из основателей Московской фонологической школы исследовал русскую литературную и диалектную фонетику рассматривает фонему в широком смысле слова, включает в нее как собственно фонетику и фонологию. При этом «существеннейшим образом является вопрос о том, каковы в данном языке минимальные, кратчайшие звуковые различия, способны сами по себе, самостоятельно различать разные слова и формы». И под «кратчайшей звуковой единицей» он понимает фонему [1].

Сопоставление системы фонем разноструктурных языков тем самым должно основываться на фонетическом и фонологическом уровнях сравниваемых языков.

ЛИТЕРАТУРЫ:

[1] Аванесов Р.И. Русская литературная и диалектальная фонетика. М.: Просвещение, 1974. 287 с.

[2] Бодуэн де Куртэнэ. Опыт теории фонетических альтернатив. // Избранные труды по общему языкознанию. Т.1., Т.2. М., 1963. С. 68.

[3] Венцкович Р.М., Шайкевич А.Я. История языкознания. Вып.3. М., 1970. 174 с.

[4] Звигинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Т.1, М.1964.

[5] Реформатский А.А. Фонологические этюды. М.: Наука, 1975.-133 с.

[6] Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М.: Высшая школа, 1963.-309 с.

[7] Koerner E.F.K. A minor figure in 19-th century linguistics: A.Dufriche- Desgenettes. *Phonetica*. 33, S. 222-231.

[8] Meingold G., Stock E. *Phonologie der deutschen Sprache*. VEB Bibliographisches Inst-t, Leipzig, 1980. 255 s.

[9] Teres E. *Einfuehrung in die Phonologie*, wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. 1999. 266 s.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

- Сыздықова Р.** – ҚР ҰҒА академигі, Түркияның «Dil Kurumu» лингвистикалық қоғамының корр. мүшесі, филол.ғ.д., проф.
- Айтбайұлы Ө.** – ҚР ҰҒА академигі, Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының президенті, филол.ғ.д., проф.
- Малбақұлы М.М.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры, филол.ғ.д., проф.
- Жанұзақ Т.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филол.ғ.д., проф.
- Әбілқасымов Б.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филол.ғ.д., проф.
- Уәли Н.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филол.ғ.д., проф.
- Гаркавец А.** – Д.филолог.н., главный научный сотрудник Института языкознания имени А.Байтұрсынова
- Шойбеков Р.Н.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филол.ғ.д., проф.
- Жунисбека А.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филол.ғ.д., проф.
- Жұмабекова А.** – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, филол.ғ.д., проф.
- Салагаев В.Г.** – к.ф.н., профессор университета «Туран»
- Қасым Б.Қ.** – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, филол.ғ.д., проф.
- Байоралова Ұ.** – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің магистранты
- Карымсакова Р.Д.** – К.ф.н., доцент университета «Туран»
- Altaeva A.** – Professor of the University «Turan»
- Bataeva F.** – Candidate of Philology, associate arofessor
- Көбденова Г.Б.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері филол. ғ.к.
- Бисенғали А.З.** – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты
- Құсмолданова М.Қ.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері
- Серікбаева А.Д.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері
- Харигази М.** – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты
- Ержиласун А.Б.** – Кипрдағы Гирне – Американ Университетінің профессоры
- Тулеева Ч.С.** – Кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой иностранных языков Кыргызский Государственный Университет Строительства и Архитектуры (Кыргызстан, г. Бишкек)

МАЗМҰНЫ

<i>Сыздықова Р.</i> Хандық дәуірдегі қазақтың сөз өнері.....	3
<i>Айтбайұлы Ө.</i> Қазақ тілі – қазақ хандығының іргесін нығайтып, күш-қуатын арттырған күдірет.....	10
<i>Малбақұлы М.М.</i> «Тарих-и Рашидиден» басталған тарих.....	20
<i>Жанұзақ Т.</i> «Қазақ» аты қайдан шыққан?.....	27
<i>Әбілқасымов Б.</i> Қазақ жазбасында әліпби ауыстырудың тарихы хақында.....	34
<i>Уәли Н.</i> Ұлттық мәдениеттің мәдени кодтарын ашу мәселелері.....	40
<i>Гаркавец А.</i> Codex Sumanicus новое прочтение Венецианской рукописи.....	53
<i>Шойбеков Р.Н.</i> «Санат» сөзінің хандық қоғамдағы этнотілдік мазмұны.....	67
<i>Жунисбек А.</i> Европоцентризм или тюркоцентризм (фрагментарный ответ проф. М.Джусупову).....	71
<i>Жұмабекова А.Қ.</i> Рефераттық және аннотациялық аударма туралы.....	92
<i>Салагаев В.Г.</i> Профессиональная риторика в вузе.....	96
<i>Қасым Б.Қ., Байоралова Қ.</i> Ұлттық дүниетанымындағы түр-түстердің символдыққызыметі.....	103
<i>Карымсакова Р.Д.</i> Научно-исследовательский потенциал судебной лингвистической экспертизы (на примере двух номинаций).....	109
<i>Altaeva A.K.</i> Language and thought continuity by means of grammatical and logic-universal categories correlation.....	115
<i>Bataeva F.</i> Ways of translating past tense forms in informative and scientific texts from english into kazakh.....	121
<i>Көбденова Г.Б.</i> Латын графикасында жазылған «Атаулар сөздігінің» құрылымы (1931).....	125
<i>Бисенғали А.</i> Қазақ және түрік тілдеріндегі жана қолданыстардың тілдік сәйкестілігі.....	131
<i>Құсмолданова М.Қ.</i> Е.Раушанов шығармашылығындағы құстар бейнесінің ұлттық коннотациясы.....	135
<i>Серікбаева А.Д.</i> Латын әліпбиімен таңбаланған қазақ ономастикасы (1931 және 1940 жылдарға шегініс).....	140
<i>Харигазы М.</i> Қазақ тіліндегі тыныс белгілердің теориялық негіздері.....	147
<i>Ержиласун А.Б.</i> Түркі тілі және тілдер семьясы.....	152
<i>Түлеева Ч.С.</i> Фонетико-фонологические системы языков как объект составительного исследования.....	158
Біздің авторлар	165

Редакторы Ш. Жамықаева
Техникалық редакторы әрі
беттеген Е.Б. Бесіров

ИБ № 827

Теруге берілді 15.08.2015. Басуға қол қойылды 15.10.2015.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 10,5
Есепке алынатын баспа табағы 11,25.
Таралымы 200. Тапсырыс №22.

Редакцияның мекенжайы:
050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61